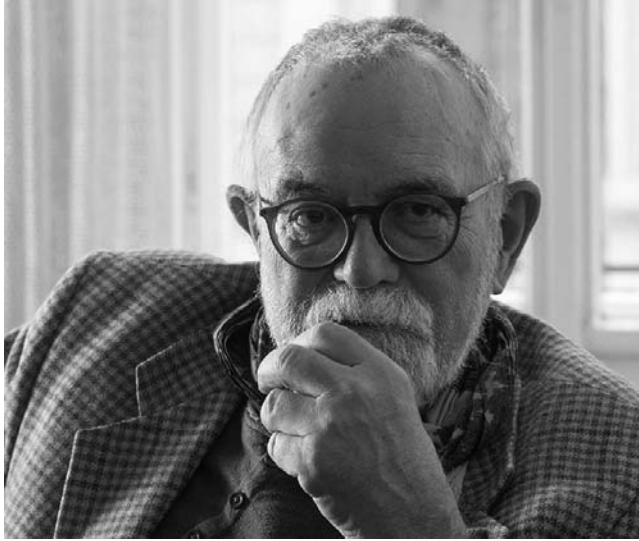

KÖSZÖNTÉS ÉS KÖSZÖNET

Pléh Csaba, az MTA rendes tagja 2020. november 29-én volt 75 éves. Születésnapja alkalmából sok szeretettel köszönti őt a *Magyar Pszichológiai Szemle* szerkesztősége nevében a főszerkesztő, Fülöp Márta. Érdekes egybeesés, hogy a lap szintén 75. évfolyamának megjelenését ünnepli idén, ami egyben szimbolikus jelzése annak a szoros kapcsolatnak, amelyet a *Magyar Pszichológiai Szemlével* kialakított, és 22 éven át – életének csaknem egyharmadában – fenntartott.

A köszöntés mellett ez az írás köszönet és búcsú is. Pléh Csaba 17 éven át szerkesztette a *Magyar Pszichológiai Szemlét*, majd további 5 éven át, egészen ennek az évnak a végéig, 2020. december 31-ig a Könyvismertetések rovatot. A lap magas színvonalra emelésében elévülhetetlen érdemei vannak, ahogy abban is, hogy a Könyvismertetések rovat számos kitűnő, tanulmányok is beillő könyvismertetést mutatott be. Pléh Csaba rövid és mindig élvezetes összefoglalókat írt egy-egy újonnan megjelent könyvről.

Nagyon köszönjük, hogy a főszerkesztésről történő leköszönése után még 5 évig támogatta munkájával és jelenlétével a lapot. Reméljük, hogy írásaira továbbra is számíthatunk.

A *Magyar Pszichológiai Szemle* szerkesztősége nevében
Fülöp Márta főszerkesztő
2020. december 20.

SZEMLE, SZEMLÉK, SZEMLÉLET

Az Akadémiai Kiadó nevében kollégáimmal együtt hálásan köszönöm Pléh Csaba közel negyedszázados munkáját, amelyet a *Magyar Pszichológiai Szemle* főszerkesztőjeként, majd a Könyvismertetések rovat mozgatójaként és első számú szerzőjeként végzett. Mindkét poszton példamutató elkötelezettséggel és magas színvonalon látta el feladatát. A *Szemle* a pszichológia vezető magyar nyelvű lapja lett, miközben jelentősége túlmutat a szaktudomány határain. Ritkaságszámba megy, ha valaki egy tudományos lapban az adott területen semmilyen jártassággal nem bírván, számára érdekes és értékes tartalmat talál. Személyes tapasztalatom, hogy Pléh Csaba könyvismertetései ilyen ritka kivételek, sokat elolvastam közülük. Nagy gonddal megírt, rendre széles kitekin-tést kínáló, és további tájékozódásra serkentő szövegek ezek. Áthatja őket az a páratlan szemléletmód, mely az *ezerarcú* világ dolgait megismerni, megérteni és világosan bemutatni képes elmét jellemzi. Ez a szemlélet nagyban hozzájárult a *Szemle* ezredforduló tudományos fejlődéséhez.

Izgalommal várjuk a folytatást. Egyrészt az utódoktól a *Szemle* hasábjain. Másrészt várjuk a Pléh Csaba vezetésével készülő további műveket. Elsősorban olyanokat, melyek az említett ismertetésekhez hasonlóan széles közönséghez szólnak. Ez a várakozás nem üres fordulat. Gyakorlatilag kész az a pszichológia kézikönyv kézirat, amelyet az Akadémiai Kiadó gondoz majd, és amely bizonyosan beváltja ezeket a reményeket. Bizakodásom egyik sarokköve egy három évvel ezelőtti, nem publikált, mondjuk úgy, előzetes könyvszemle, éppen Pléh Csaba tollából. Mikor e-mailen megkérdeztem tőle, hogy meglátása szerint ez a magyar kutatók által írt mű felveszi-e majd a versenyt a hazai egyetemi képzésben meghatározó alaplóműként szolgáló fordított kézikönyvvel, csak annyit írt: „Szerintem fel fogja.”

2021-ben fog megjelenni, és mi már most nagyon büszkék vagyunk rá.

Réffy Balázs
az Akadémiai Kiadó igazgatója

JELLEMZŐ MEGKÜZDÉSI MÓDOK ÉS A TÁRSADALMI PROBLÉMÁK KEZELÉSE

NAGY LUCA – BALÁZS KATALIN

Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet

E-mail: nagyluca0406@gmail.com

Benyújtva: 2019. szeptember 6. – Elfogadva: 2020. augusztus 25.

Háttér és célkitűzés: A vizsgálat célja a társadalmi problémák megoldására vonatkozó viselkedéses szándékok felmérése, a vizsgálati személyek megküzdési stílusának és szociálisprobléma-megoldó képességeinek függvényében. A vizsgálat elméleti alapjául az attitűdök és a viselkedéses szándékok kapcsolatát tárgyaló Tervezett Viselkedés Elmélete (TVE, Ajzen, 1991), valamint a megküzdés és a szociálisprobléma-megoldás irodalma szolgál; korábbi kutatási eredményeink a vizsgálat empirikus előzményeinek tekinthetők (pl. Nagy és Balázs, 2018a).

Módszer: A vizsgálat kérdőíves módon zajlott, a személyek online felületen vagy papíralapon jelölték meg válaszaikat, célcsoportunk a felnőtt korosztály volt. A vizsgálati személyek a szociálisprobléma-megoldás felmérésére alkalmas SPSI-R (Social Problem-Solving Inventory-Revised, D’Zurilla, Nezu és Maydeu-Olivares, 2002, adaptálta Kasik, Nagy és Fűzy, 2009) skála, illetve a megküzdési stílusokat felmérő CISS-48 (Coping Inventory for Stressful Situations, Endler és Parker, 1994) kérdéseit választották meg. Továbbá, a klímaváltozás, a természetes élőhelyek védelme, a diabétesz, az egészséges életmód, a nélkülöző gyermekek megsegítése és a családon belüli erőszak megelőzése kapcsán a problémák kezelésére irányuló viselkedéses szándékukról nyilatkoztak. A mintát 275 fő, 109 férfi és 166 nő alkotja; átlagéletkoruk 30 év, többségében gimnáziumi és felsőfokú végzettséggel rendelkeznek.

Eredmények: A vizsgálat eredményei alapján a különböző társadalmi problémák kezelésére vonatkozó viselkedéses szándékaik alapján a személyek három csoportja képezhető, mely csoportok életkoruk, megküzdési stílusaik és szociálisprobléma-megoldási képességeik tekintetében egyértelműen elkülönülnek.

Következtetések: Habár a társadalmi problémák megoldására vonatkozó viselkedéses szándékok alakulását egyéb tényezők is befolyásolhatják, eredményeink alapján mindenképpen hatással van rájuk az életkor, a jellemző megküzdési stílus, valamint a szociálisprobléma-megoldás képessége.

Kulcsszavak: attitűd, viselkedéses szándék, társadalmi célok, megküzdés, szociálisprobléma-megoldó képesség

BEVEZETÉS

A tanulmányban bemutatott vizsgálat célja, hogy a társadalmi problémák megoldására irányuló viselkedéses szándékokat az egyénre jellemző megküzdési és szociálisprobléma-megoldó stílusokkal összefüggésben vizsgálja.

A tanulmányban közölt vizsgálat újszerűségét az adja, hogy a társadalmi nehézségek kezelésének szándékában megmutatkozó különbségeket a szociálisprobléma-megoldás képességével hozza összefüggésbe; az utóbb említett konstruktum a vonásszintű megküzdés függvényében kerül vizsgálatra. Mindez a célcsoport szegmentációját és alcsoportok jellemzőinek elemzését és az ebből fakadó mélyebb megértését szolgálja. A kutatási eredmények gyakorlati haszna, hogy felhasználásukkal, konkrétan a társadalmi célú kommunikáció stratégikus alakításával, azok hatékonyságát növelheti.

Korábbi vizsgálataink során (Nagy és Balázs, 2018a; Nagy és Balázs, 2018b; Nagy és Balázs, megjelenés alatt) kettő, illetve négy eltérő problémát megjelenítő társadalmi célú reklámot ítétek meg a vizsgálati személyek. A reklámüzenetek témái különböztek aszerint, hogy kinek az érdekét szolgálják: az egyénét, valaki másét vagy egy másik csoportét, vagy a társadalom egészéét (Sas, 2010). Ennélfogva különböztek abban, hogy milyen mértékű kontrollal bír az egyén a probléma megoldására nézve. A reklámokra adott reakcióikat a személyek diszpozicionális megküzdési stílusával, valamint kontrollhelyével vetettük össze, figyelembe véve a reklámok témáját és a félelemkeltés mértékét. A változók összetett modelljében a megküzdés, a kontrollhely és a témák interakciós hatása mutatkozott meg a reklámok megítélésére vonatkozóan (Nagy és Balázs, megjelenés alatt).

Célkitűzésünk a jelen tanulmányban bemutatott vizsgálat esetén, hogy egymás mellett tanulmányozhassuk a kontrollálhatóságuk szerint eddig különállóan kezelt társadalmi problémákat. További célunk, hogy részleteiben vizsgáljuk a szociális problémák megítélését, ami a társadalmi célok kommunikációjának alapja. Vizsgálatunk fókuszában – a korábbi empirikus eredmények alapján – az egyének hozzáállásának tanulmányozása áll, a megküzdés és a szociálisprobléma-megoldás függvényében. A szociálisprobléma-megoldás beemelésének apropóját részben a megküzdés és a szociálisprobléma-megoldás közötti összefüggések adják (pl. Zsolnai és Kasik, 2016).

Az attitűdök és a viselkedéses szándékok kapcsolatát tárgyaló Tervezett Viselkedés Elmélete (Ajzen, 1991) a kutatás fontos megalapozója. A modell a viselkedésváltozás ösztönzése szempontjából is alapvető; a meggyőzés folyamatának értelmezési keretét adja. A személyek diszpozicionális megküzdése (pl. Endler és Parker, 1990b), valamint szociálisprobléma-megoldása (pl. D’Zurilla és Nezu, 1982) előrevetítheti, hogy a potenciális stresszt okozó társadalmi kérdések esetén mennyiben áll a személyek szándékában e problémák kezelése. A társadalmi problémák kapcsán lényeges említést tenni arról, hogy ki(k)nek az érdekét szolgálja azok megoldása, kezelése.

A vizsgálatban a személyek társadalmi problémákra vonatkozó viselkedéses szándékait mértük fel. A témák konkrétan a klímaváltozás, a természetes élőhely-védelem, a diabétesz-szűrővizsgálat, az egészséges életmód, a nélkülöző gyermekek megsegítése, valamint a családon belüli erőszak voltak. Mindezt a személyek diszpozicionális megküzdése, azaz a feladat-, érzelem- és elkerülésorientált stílusok jellemző volta (Endler

és Parker, 1994); továbbá a szociálisprobléma-megoldás (Kasik, Nagy és Fűzy, 2009) öt dimenziójának, azaz a pozitív és negatív orientáció, illetve a racionalitás, impulzivitás és elkerülés megoldási módjainak jellemző alkalmazása függvényében vizsgáltuk.

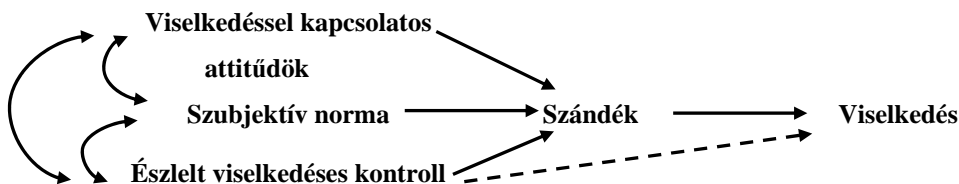
AZ ATTITŰD, A MEGGYŐZÉS ÉS A VISELKEDÉSES SZÁNDÉK KAPCSOLATA

Az attitűdök kialakulása során különböző tárgyak, az ún. attitűdtárgyak (Eagly és Chaiken, 1995) kedveltségének felbecslése zajlik (Eagly és Chaiken, 1993). Az attitűdtárgyakkal való találkozás kiértékelési folyamatának eredményei az attitűdök (Eagly és Chaiken, 1995), melyek viselkedéses, érzelmi és kognitív tapasztalatokon nyugszanak; valamint egyaránt kihatással vannak az egyén viselkedésére, érzelmeire és kognícióira (Petty és Cacioppo, 1986).

A meggyőzés folyamatát az attitűd konstruktuma alapozza meg: a meggyőzés során attitűdök formálódhatnak, a már korábban kialakultak megerősödhetnek, vagy új attitűdök jöhetnek létre (Miller, 1980; Sıklaki, 1994). Az alkalmazott szociálpszichológia egyes területei és a fogyasztói magatartás pszichológiája is célozza annak megértését, hogy mely kampányok, kommunikációs stratégiák és beavatkozások végződnek az elvárt eredményekben; ami leggyakrabban a viselkedés megváltozását jelenti (Haugtvedt és Kasmer, 2008).

Az attitűdök, a viselkedéses szándékok és a viselkedés közötti összefüggések szempontjából fontos kitérni a Tervezett Viselkedés Elméletére (Ajzen, 1991). A modell alapelképzelése, hogy a viselkedés mellett való elköteleződés során, az emberek racionálisan kalkulálnak a költségekkel és nyereségekkel; és számolnak azzal, hogy a viszonyítási alapul szolgáló „fontos mások” hogyan vélekednek az adott cselekvésről. Az elmélet fő elemei, melyeket az 1. ábra is bemutat, a viselkedésre vonatkozó attitűdök, a szubjektív normák (Perloff, 2003), az észlelt viselkedéses kontroll (Ajzen, 1991), a viselkedéses szándék, valamint a viselkedés maga (Perloff, 2003).

Ajzen és Fishbein (2005) szerint az *attitűd* részben a viselkedéssel kapcsolatos hiedelmeket, részben annak következményeire vonatkozó becsléseket foglalja magában. A *szubjektív normák* a normatív hiedelmekből, az ezeknek megfelelő viselkedésre irányuló motivációból épülnek fel (Perloff, 2003): amikor az egyén úgy értékeli, hogy a fontos személyek elvárják tőle az adott viselkedést, az társas normaként hat rá, így várhatóan elköteleződik a viselkedés iránt (Ajzen és Fishbein, 2005). Az Ajzen (1991) által bevont *észlelt viselkedéses kontroll* tényezője olyan aktuális kontrollt jelez, amely nem

1. ábra. A Tervezett Viselkedés Elmélete (Ajzen, 1991, 182. alapján)

motivációs eredetű összetevőket is tartalmaz, mint a pénz, idő vagy képességek; melyek szintén kiemelt fontosságúak lehetnek a viselkedés végrehajtásában. E komponenshez tartozik az egyén szituáció és viselkedés felett észlelt szubjektív kontrollja, melynek függvényében adott körülmények között könnyűnek, vagy nehéznek értékeli a viselkedés végrehajtását. A *viselkedéses szándék* arra vonatkozik, hogy a személy milyen nehézségek árán és erőfeszítések révén hajlandó kivitelezni a cselekvést. A modellben a viselkedéses szándéokra az attitűdök, a szubjektív normák és az észlelt viselkedéses kontroll tényezői hatnak (Perloff, 2003). A viselkedéses kontroll és a viselkedéses szándék együttesen, akár direkt módon is előrejelezhetik a viselkedést, amennyiben a mérés pontos, és az észlelt kontroll képes helyettesíteni az aktuális kontrollt (Ajzen, 1991), mint ahogyan azt az *1. ábra* is jelöli.

Adott viselkedést célzó meggyőzés esetében fontos számolni azzal a szemponttal, hogy kinek/kiknek az érdekében áll a viselkedés megváltoztatása. Sas (2010) szerint a társadalmi célok nem képeznek homogén egységet, alapvetően különböznek az érdek tekintetében; azaz abban, hogy az egyén, mások vagy a teljes közösség érdeke fűződik a szóban forgó társadalmi probléma megoldásához.

Az *egyén jóllétét* szolgáló üzenetek esetében a viselkedés megváltoztatása közvetlenül a számára is hasznot hoz, idesorolhatók az életmóddal, egészséggel kapcsolatos kérdések (Sas, 2010). Ezek mind olyan célok, amelyek felett direkt kontrollja van a személynek.

A *mások*, általában egy *hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoport megsegítését* kérő üzenetek hirdetői a szívességért cserébe semmit sem tudnak felkínálni, így az üzenet befogadójának jutalma az adakozás, segítségnyújtás, karitatív cselekedet révén erkölcsi, etikai, vallási természetű. Ez esetben az üzenet hatékonysága nagyban függ attól, hogy sikerül-e érintettséget kelteni a befogadóban (Sas, 2010). A direkt érintettség hiánya miatt kevésbé involvált a befogadó; ugyanakkor úgy észlelheti, hogy nincs kontrollja a nehézségek felett, így a hozzájárulása elmaradhat.

A *közös érdekeket szolgáló* üzenetek témái a nagyobb közösség tagjaként élő befogadót közvetlenül, viszont hosszú távon érintik; a problémák megoldásához az egyén részvétele, hozzájárulása szükséges. Ilyen társadalmi célok többek között a környezetvédelem, a globális felmelegedés akadályozása és az állatvédelem. Az egyén részesülése a kívánt viselkedés pozitív hozadékaiból közvetett, mivel maguk a problémák és hatásaik időben és térben távoliak (Sas, 2010). Az egyén kontrollja a közös érdekű nehézségek megoldásában közvetett, ám mégis valamivel fokozottabb, mint a mások érdekét szolgáló üzenetek esetében.

A MEGKÜZDÉS

A megküzdés meggyőző üzenetek megítélése kapcsán történő tanulmányozását empirikus kutatások (pl. Rippetoe és Rogers, 1987; So, Kuang és Cho, 2016), valamint korábbi vizsgálataink (pl. Nagy és Balázs, 2018a) alapozzák meg. Az előbb említett munkák elsősorban az egészségviselkedésre vonatkozó meggyőző üzenetekre fókusztáltak, míg saját kutatásainkat további társadalmi problémákra, mint például a kör-

nyezet- és állatvédelem, vagy a nők elleni erőszak témáit megjelenítő társadalmi célú reklámüzenetekre is kiterjesztettük. A vizsgálati eredmények alapján komplex összefüggés tárható fel a meggyőző üzenetek megítélése és a diszpozicionális megküzdés között, mely kapcsolat lényeges meghatározója lehet a társadalmi célú reklámüzenet által megjelenített téma (Nagy és Balázs, 2018a). Tapasztalataink szerint fontos befolyásoló tényező, hogy a társadalmi probléma mennyire énközel, milyen mértékben múlik az egyén kontrollján annak megoldása (Nagy és Balázs, 2018b). Jelen munkában a különböző társadalmi problémák megoldását célzó viselkedéses szándékokat a diszpozicionális megküzdéssel összefüggésben vizsgáljuk. A megjelenített társadalmi problémák pedig témájukat tekintve mindhárom érdektípust lefedik (egyén, mások, nagyobb közösség).

A megküzdés vagy coping fogalma kognitív és viselkedéses erőfeszítéseket, cselekvéseket foglal magában, amelyek segítségével az egyén képes kezelni, csökkenteni és megszüntetni az erőforrásait igénybe vevő, külső és/vagy belső konfliktusokat (Folkman és Lazarus, 1980). A megküzdési reakciók olyan esetekben jelennek meg, amikor az egyén stabil működését megrendítő, általános értelemben véve megterhelő eseménnyel találkozik. A megküzdés újabb nézőpontok szerint olyan gondolatok, viselkedések és érzelmek összességét jelenti, amelyek szándékosak, tudatosak, és erőfeszítést igényelnek (Tiringer, 2014), összevetve az elhárító mechanizmusokkal.

Többféle megküzdési stílus, megküzdési mód került azonosításra a szakirodalomban. A szakemberek nagy része egyetért abban, hogy a Folkman és Lazarus (1980) által elkülönített probléma- és emóciófókuszú megküzdési módok alapvetőnek tekinthetők (Parker és Endler, 1992). A problémafókuszú megküzdés kognitív, a probléma megoldására vonatkozó erőfeszítéseket, viselkedéses stratégiák kialakítását foglalja magában, amikor a cél a stresszforrás átalakítása. Az érzelemfókuszú megküzdési mód alkalmazása ugyanakkor a stresszor kiváltotta érzelmi distressz csökkentését, kezelését szolgálja (Folkman és Lazarus, 1980).

A megküzdés értelmezésével kapcsolatos elképzelések és mérésére kialakított eszközök különbözőségének egyik fő szempontja, hogy hogyan tekintenek a megküzdésre: dinamikusan változóként, ami az aktuális gondolatok és cselekvések által meghatározott (Lazarus és Folkman, 1984); vagy szokáson alapulóként aszerint, hogy általában a személy hogyan kezeli a nehézséget okozó helyzeteket (Carver és Scheier, 1994). Előbbi a megküzdés *szituatív nézőpontja*, utóbbi pedig *személyiségvonásként* tekint a konstruktumra (Tiringer, 2014). A vonásszintű nézőpont képviselői gyakran úgy hivatkoznak a megküzdésre, mint megküzdési viselkedés vagy megküzdési stílus (pl. Endler és Parker, 1990b, 1990c).

A tanulmányban bemutatott vizsgálatban a vonásalapú megközelítést alkalmazzuk a korábbi vizsgálatainkkal megegyezően, ezért a továbbiakban Endler és Parker (1990b, 1990c) megközelítését részletezzük. A szerzők a megküzdés egy valid és megbízható skálájának kialakítását célozták, mert a Lazarus és Folkman rendszerén alapuló eszköz pszichometriai jellemzőit problémásnak vélték. A fogalmakat tekintve a probléma- és érzelemfókuszú megküzdési módok meghatározásától valamelyest eltértek (Endler és Parker, 1990b): a problémafókuszú megküzdésre feladatorientált, míg az emóciófókuszúra érzelemorientált megküzdési stílusokként utalnak. *Feladatorientált* megküzdés-

ként olyan viselkedéseket tartanak számon, amelyek a probléma megoldására, újraértelmezésre, a stresszor hatásának csökkentésére adnak lehetőséget. Az *érzelemorientált* megküzdés alatt érzelmi válaszok kialakítását, más cselekvési módok elképzelését, illetve az egyén saját magával kapcsolatos érzelmeire, gondolataira való fókuszálását értik (Parker és Endler, 1992). Megállapítottak egy harmadik, *elkerülésorientáltként* elnevezett stílust, amely feladat- és személyre orientált jegyeket is tartalmazhat. Előbbit példázza, amikor egy másik cselekvésbe fog az egyén a stresszokozó helyett; utóbbit pedig, amikor társas támogatást keres (Endler és Parker, 1990b).

A megküzdés jelenségével foglalkozó szakirodalmak sok esetben a coping *adaptív* vagy *maladaptív* jellegét hangsúlyozzák, ennek kapcsán pedig az „*illeszkedés jóságáról*” szóló *hipotézist* (*goodness of fit hypothesis*, pl. Conway és Terry, 1992) vizsgálják. A feltételezés szerint a problémafókuszú megküzdés akkor tekinthető adaptívnek, amikor a helyzetet kontrollálhatónak véli a személy; és akkor maladaptívnek, ha kontrollálhatatlanként értékeli azt. Ezzel szemben az érzelemfókuszú megküzdés adaptívnek gondolható a kontrollálhatatlan helyzetekben; míg maladaptívnek, ha a szituáció kontrollálhatónak tűnik (Conway és Terry, 1992; Endler, Speer, Johnson és Flett, 2000).

A végeredmény feletti kontroll és a megküzdés adaptív jellegére vonatkozó vizsgálatok azonban vegyes eredményekkel szolgáltak. Conway és Terry (1992) szituatív megküzdési módokat vizsgáló kutatásának eredményei nem erősítették meg a hipotézist, miszerint a kontrollálhatatlan helyzetekben maladaptív lenne a problémafókuszú megküzdés, vagy hogy ezekben a helyzetekben az érzelemfókuszú stratégiák előnyösek. Nem nyert megerősítést az a feltevés sem, hogy a problémafókuszú stratégiák alkalmazása az esemény kontrollálhatóságától függ. Endler, Summerfeldt és Kantor (1993, idézi Endler és mtsai, 2000, 246) kutatása jelen tanulmány szempontjából kiemelkedően fontos, ugyanis a diszpozicionális megküzdés vizsgálatára is kiterjedt. Az illeszkedésről szóló hipotézist szintén cáfolva, a vizsgálat fő eredményei szerint az észlelt kontroll csak kismértékben jósolja be az alkalmazott megküzdési stratégiákat és a distresszt; rájuk nézve nagyobb prediktív ereje mutatkozott meg a vonásszintű feladat-, érzelem- és elkerülésorientált megküzdési stílusoknak.

Endler és munkatársai (2000) különbséget tettek *objektív és észlelt kontroll* között, és ezek vonatkozásában tanulmányozták a megküzdést. Az *objektív kontroll* alatt az aktuálisan az adott helyzetre vonatkozó kontroll mértékét értették, hogy van-e olyan hozzáférhető válasz(reakció) a helyzetben, amelyet a személy akkor tud alkalmazni, ha találkozik a stresszt okozó eseménnyel. Míg az *észlelt kontroll* a személy a szituáció kimenetének kontrollálhatóságára vonatkozó szubjektív észleletét jelentette. Eredményeik alapján az észlelt kontroll erősebb összefüggést mutatott a megküzdési módokkal: a magasabb észlelt kontroll kevesebb szituatív érzelmi megküzdést és fokozottabb feladatorientált megküzdést eredményezett, mint az alacsonyabb észlelt kontroll. Alacsonyabb észlelt kontroll mellett gyakrabban alkalmazásra került az érzelemorientált megküzdés, ám használata nem függött az objektív kontroll mértékétől. Ezek az eredmények rávilágítottak a kontroll jellegének fontosságára.

Összességében tehát valószínűsíthető, hogy a feladatorientált megküzdés alkalmazását az észlelt kontroll mértéke befolyásolja leginkább.

A SZOCIÁLISPROBLÉMA-MEGOLDÁS

A szociálisprobléma-megoldás a problémamegoldás azon folyamatát jelenti, amely a természetes környezetben, a „való világban” jelenik meg (D’Zurilla és Nezu, 1982, idézi D’Zurilla, Nezu és Maydeu-Olivares, 2004, 11). A „társas” megnevezés nem arra utal, hogy a szociálisprobléma-megoldás bármilyen kifejezett problémátípus vizsgálatára korlátozódik, hanem szerepe annak kiemelése, hogy az érdeklődés olyan problémamegoldás körére vonatkozik, amely a való élet társas közegében történő adaptív létet, működést befolyásolja.

A szociálisprobléma-megoldás vizsgálata minden olyan problémátípusra kiterjed, amely az egyén működését érintheti, úgymint: személytelen problémák (pl. elégtelen anyagi helyzet); személyes vagy személyen belüli problémák (pl. érzelmi, viselkedéses, egészségügyi nehézségek); interperszonális problémák (pl. családi viták, házassági konfliktusok). Továbbá idesorolhatók a szélesebb értelemben vett közösségi, társadalmi problémák, mint a bűnözés vagy faji diszkrimináció (D’Zurilla és mtsai, 2004, 11).

A szociálisprobléma-megoldás az egyén által irányított kognitív-viselkedéses folyamatot jelent, amelyben a mindennapok során felmerülő problémás helyzetek hatékony megoldási módjainak azonosítására, feltárására kerül sor. A szociálisprobléma-megoldás tudatos, racionális, erőfeszítést igénylő, szándékolt megküzdési folyamat, amely hozzásegíti az egyént ahhoz, hogy hatékonyan kezelje a *stresszt okozó helyzetek széles körét* (D’Zurilla és Nezu, 1982, idézi D’Zurilla és Chang, 1995, 548).

A szociálisprobléma-megoldó képesség két általános, részben független komponensből áll. Ezek a problémaorientáció és a problémamegoldó képesség (D’Zurilla és mtsai, 2002, idézi D’Zurilla és mtsai, 2004, 17). A *problémaorientáció* viszonylag stabil kognitív-érzelmi sémák működése arra vonatkozóan, hogy a személy általában hogyan gondolkodik és érez a problémákkal és saját problémamegoldó képességeivel kapcsolatban. A *problémamegoldó képesség* a megoldási mód racionális kiválasztása, mely során az egyén problémamegoldó készségeket és technikákat alkalmaz, hogy megtalálhassa a legjobb megoldást jelentő alternatívát az adott probléma esetén (D’Zurilla és Chang, 1995; Maydeu-Olivares és D’Zurilla, 1996).

Maydeu-Olivares és D’Zurilla (1996) megerősítették egy ötfaktoros modell illeszkedését, melyben a két fő komponens további tényezőkre bomlik: pozitív és negatív problémaorientációra; racionális, impulzív/nemtörődöm, valamint elkerülő problémamegoldási stílusokra.

A *pozitív problémaorientáció* konstruktív problémamegoldási módokat magában foglalva egyfajta általános hajlamot ragad meg, amely révén a probléma úgy értékelendő, mint kihívás. A pozitív problémaorientáció fokozott mértéke mellett az egyén hiszi, hogy a problémák általában megoldhatók; hogy képes sikeresen megoldani a problémákat; hogy a problémák megoldása idő- és energiabefektetést igényel; illetve rendelkezik azzal a magabiztossággal, hogy a problémák megközelítésével lehet sikeres a megoldásuk. A *negatív problémaorientáció* ezzel szemben egy diszfunkcionális vagy gátló motivációs tényezőket tartalmazó gyűjtemény. Ennek révén a személy úgy tekint a problémára, mint amely fenyegetést jelent a jóllétére; kételkedve abban, hogy a képességeivel sikeresen megoldható a probléma, ezért könnyen frusztrálttá, idegessé válhat, amikor szembesül azzal.

A *racionális problémamegoldás* konstruktív megoldási forma, a megoldási képességek racionális, átgondolt, szisztematikus használatát foglalja magában. Az *impulzivitás* esetében diszfunkcionális mintázat van jelen, az egyén igyekszik követni a megoldási stratégiákat, azonban ezek a próbálkozások beszűkültek, figyelmen kívül, elhanyagoltak és nem kidolgozottak. Az *elkerülő megoldási stílust* szintén diszfunkcionálisnak tekintik, a halogatás, passzivitás vagy inaktivitás és a függőség „megoldási módjai” jellemzik. Az elkerülő problémamegoldók a konfrontálódást kerülik, késleltetik a konfliktus kezelést, nem ritkán másra hárítják a felelősséget (D’Zurilla és mtsai, 2004, 15–17).

A társadalmi problémák megoldására vonatkozó folyamatok így egy szeletét képezik azon problémamegoldást igénylő helyzeteknek, amelyek esetében a szociálisprobléma-megoldó képességek relevánsak. Vizsgálatunkban olyan társadalmi problémák megoldásával kapcsolatos szándékokra vonatkozóan tanulmányozzuk ezeket a képességeket, mint a klímaváltozás, az élőhelyek védelme, a cukorbetegség megelőzése, az egészséges életmód megőrzése, a nélkülöző gyermekek megsegítése és a nők elleni erőszak ellen való fellépés. A felsorolt társadalmi nehézségek a szociálisprobléma-megoldás függvényében történő tanulmányozását más kutatási előzmények nem alapozzák meg; azonban az elméleti kapcsolat lehetőségét a definíció előrevetíti.

A szociálisprobléma-megoldás és a megküzdés konstruktumainak összefüggéseit ellenben több tanulmány is tárgyalja. D’Zurilla és Nezu (2007, idézi Kasik, 2015, 69–72) a problémamegoldó stílusok és a szituatív megküzdés kapcsolatát vizsgálva megállapították, hogy nem tekinthető minden probléma stresszt okozónak, így nem minden megküzdés jelent problémamegoldást; a megoldási stílusok sem azonosak a megküzdési stratégiákkal. Ugyanakkor úgy vélik, hogy Lazarus modellje a stresszről és megküzdésről, illetve a szociálisprobléma-megoldás komplex kognitív-viselkedéses modellje integrálható abban az esetben, ha a problémás helyzet egyben stresszornak minősíthető (D’Zurilla és Nezu, 2007, idézi Kasik, 2015, 70).

Részben a konstruktumok közötti kapcsolat adja az apropóját annak, hogy a szociálisprobléma-megoldás bevonására is kiterjedt vizsgálatunk; illetve úgy véltük, a különböző társadalmi nehézségeket, problémákat érdemes lehet önmagában a szociálisprobléma-megoldás szempontjából megközelíteni.

EMPIRIKUS VIZSGÁLAT

Az empirikus vizsgálat középpontjában a társadalmi nehézségek megoldására vonatkozó viselkedéses szándékok felmérése állt a megküzdési stílus, valamint a szociálisprobléma-megoldás konstruktumainak függvényében. A szakirodalmi háttér, valamint korábbi empirikus vizsgálatok eredményei ismeretében a vizsgálatot két feltételezésre alapoztuk.

Hipotézisek

Megelőző empirikus kutatások (pl. So és mtsai, 2016), valamint korábbi vizsgálataink eredménye (Nagy és Balázs, 2018a) szerint a megküzdési stílus és a problémák megoldását jelentő viselkedéses javaslatok elfogadása összefügg. Rippetoe és Rogers (1987)

szerint a probléma valódi megoldására irányuló megküzdési módok azok kezelését ösztönzik. A „goodness of fit” feltételezést ugyan nem erősítették meg maradéktalanul az empirikus vizsgálatok, ám több esetben alátámasztást nyert, hogy a kontrollálható kimenetek esetén a problémára összpontosító megküzdés az adaptívnek gondolt (pl. Endler és mtsai, 2000). Ez a különböző társadalmi célok esetében azonosítható érdekek és a helyzet kontrollálhatóságának figyelembevételét ösztönzi.

A különböző társadalmi nehézségek megoldásának szándéka kapcsolatban áll a megküzdési stílussal olyan módon, hogy a megoldás szándéka a racionalitáson alapuló, feladatorientált megküzdéssel függ össze (H1).

A szociálisprobléma-megoldás olyan nehézségek kezelésére vonatkozik, melyek a mindennapi életben jelennek meg, beleértve a társadalmi problémákat is (pl. D’Zurilla és mtsai, 2004). A szociálisprobléma-megoldás komplex kognitív-viselkedéses megközelítése és a megküzdés modellje összekapcsolható abban az esetben, ha a problémás szituáció stresszokozó (D’Zurilla és Nezu, 2007, idézi Kasik, 2015, 70).

A szociálisprobléma-megoldás és a megküzdés konstruktumai között azonosított kapcsolat mentén feltételezzük, hogy a szociálisprobléma-megoldás képessége összefüggést mutat a társadalmi nehézségek kezelésére vonatkozó viselkedéses szándékokkal, olyan módon, hogy a kedvező szándékok és a pozitív problémaorientáció és a probléma megoldására irányuló problémamegoldó képesség pozitív együtt járást mutat (H2).

MÓDSZER

A társadalmi problémák megoldására vonatkozó viselkedéses szándékok vizsgálata kérdőíves adatfelvétel keretében valósult meg.

Eljárás

A vizsgálati személyek online a Google Forms felületén, valamint papíralapon jelölheték meg válaszaikat. Az online kérdőíveket közösségi oldalak hírfolyamain és csoportjaiban osztottuk meg, illetve a személyes megkeresés útján történő toborzás lehetőségével is éltünk. A vizsgálat célcsoportja a felnőtt korosztály volt.

A kérdőívek tartalmazták a szociálisprobléma-megoldás és a megküzdési stílus skáláit, a társadalmi célú problémák megoldására vonatkozó szándékok állítássorát, valamint demográfiai adatokat felmérő tételket. Felmértük a félelemkeltő meggyőzés további tényezőit is (pl. észlelt válaszhatékonyág, észlelt fogékonyág), azonban részletezésüktől eltekintünk, mert a tanulmány keretében nem került sor vizsgálatukra.

Két kérdőívváltozatot alakítottunk ki a módszertani szempontokra való tekintettel. A kérdőívek tartalmilag azonosak voltak, formailag a meggyőzés tényezőit felmérő tételsorok egymásutániségában tértek el, hogy a sorrend torzító hatását kiküszöböljük (egyenes és fordított sorrendet használtunk). Egy kérdőív kitöltése nagyjából 15-20 percet igényelt.

A résztvevők tájékoztatást kaptak a vizsgálat tárgyáról és menetéről, a válaszadás önkéntességéről, adataik bizalmas kezeléséről, illetve az anonimitásuk megőrzéséről. A kérdőívek kitöltését megelőzően a személyek beleegyezésüket adták a vizsgálatban való részvételhez.

Eszközök

Megküzdési stílus

A diszpozicionális megküzdést Endler és Parker (1994) Megküzdés Stresszhelyzetekben (CISS-48, Coping Inventory for Stressful Situations) skálájával mértük. A résztvevők stresszt okozó helyzeteket felidézve válaszolták meg, hogy milyen mértékben jellemzők rájuk az egyes tételek. Az állítássor 48 itemével a következő három megküzdési stílust méri: *feladatorientált* (pl. Jobban osztom be az időmet.), *érzelemorientált* (pl. Figyelmemet a saját bajaim kötik le.), és *elkerülésorientált* (pl. Megnézek egy filmet.) *stílusok*.

A skála eredetileg ötfokú Likert-skálát alkalmaz, azonban a differenciáltabb válaszok elérése érdekében hétfokú skálát használtunk (ahol 1: egyáltalán nem – 7: teljes mértékben jellemző). Az itemsort Perczel Forintos Dóra és Annus Rita fordította magyarra (Perczel Forintos, Kiss és Ajtay, 2005).

Empirikus vizsgálatok során tesztelték a CISS három faktorának elkülönülését és pszichometriai mutatóit, melyek szerint a skála magas belső konzisztenciával (Endler és Parker, 1990a, idézi Endler és Parker, 1994), valamint megfelelő megbízhatósággal bír (Rafnsson, Smari, Windle, Mears és Endler, 2006).

Szociálisprobléma-megoldás

A szociálisprobléma-megoldás mérésére az SPSI-R (Social Problem-Solving Inventory-Revised, D’Zurilla, Nezu és Maydeu-Olivares, 2002) skálát alkalmaztuk, melyet Kasik László és munkatársai (Kasik és mtsai, 2009) adaptáltak. A skála 25 állítással méri fel a szociálisprobléma-megoldás orientációját és az egyes megoldási stílusokat. A pozitív orientációt (pl. „Ha nem tudok elsőre megoldani egy problémát, nem adom fel.”), a negatív orientációt (pl. „Ha meg kell oldanom egy problémát, megijedek és félek.”); illetve a racionalitást (pl. „Döntés előtt végiggondolom minden lehetséges megoldás jó és rossz következményét.”), az impulzivitást (pl. „Ha döntenem kell, nem gondolom át alaposan a lehetőségeket.”) és az elkerülést (pl. „Várom, hogy a problémáim maguktól megoldódjanak, és ha nem, csak akkor próbálom én megoldani.”).

A vizsgálati személyek megjelölték, hogy megítélésük szerint milyen mértékben jellemzi őket az adott állítás úgy, hogy közben egy olyan problémát kellett felidézniük, amely az elmúlt három hónapban merült fel párjukkal, szüleikkel, csoporttársaikkal/munkatársaikkal vagy oktatóikkal/feletteseikkel kapcsolatban (Kasik és mtsai, 2009).

Az állítássor ötfokú Likert-skálán mér, azonban az árnyaltabb válaszok elérése és a kérdőívcsomag egységessége érdekében hétfokú skálát alkalmaztuk ez esetben is (ahol 1: egyáltalán nem – 7: teljes mértékben jellemző).

Viselkedéses szándékok

A társadalmi problémák megoldására vonatkozó viselkedéses szándékokat a klímaváltozás, a természetes élőhelyek védelmének, a diabétesz, az egészséges életmód, a nélkülöző gyermekek helyzetének és a családon belüli erőszak megfékezésének témáiban mértük fel általunk megfogalmazott tételekkel. A vizsgálat eredményeinek ismertetésekor a hat témára a következő címkékkel utalunk: klíma, élőhely, diabétesz, életmód, gyerek és erőszak. A témák kiválasztását korábbi vizsgálataink indokolják, melyekben hasonló problémákat felvonultató társadalmi célú reklámokat alkalmaztunk, ám a témák megítélésének összehasonlítására csak részben volt lehetőségünk.

A hat társadalmi nehézség a társadalmi célú üzenetek esetén megfigyelhető három érdekcsoport mindegyikét lefedi: a klímaváltozás megelőzését és az élőhelyek megővését szorgalmazó témák a *társadalom*; a diabétesz-szűrővizsgálaton való részvételre és az egészséges életmód kialakítására ösztönző üzenetek az *egyéni*; míg a nélkülöző gyermekek megsegítésére és a családon belüli erőszak ellen való fellépésre buzdító témák a *hátrányos helyzetben lévők* érdekét szolgálják (Sas, 2010).

Mivel a szándékok mérése a vizsgálat központi részét képezi, minden tétel felsorolásra kerül:

- klíma: „A klímaváltozás megfékezése érdekében hajlandó vagyok tömegközlekedési eszközöket használni.”
- élőhely: „Ami engem illet, tőlem telhető módon a természetes élőhelyek állapotát megőrzöm azért, hogy ne jelenjenek meg a vadállatok a közterületeken.”
- diabétesz: „Hajlandó vagyok részt venni diabétesz-szűrővizsgálaton, hogy megelőzzem a cukorbetegség súlyos következményeit.”
- életmód: „Időt és pénzt áldozva hajlandó vagyok rendszeresen sportolni, hogy megőrizsem a lelki és fizikai jóllétemet.”
- gyerek: „Kész vagyok humanitárius szervezeteknek adományozni, hogy ezzel változzon a nélkülöző gyermekek helyzete.”
- erőszak: „Ha tudomásom van családon belüli erőszakról, kész vagyok bejelenteni azt, hogy ezzel megakadályozzam a további erőszakot.”

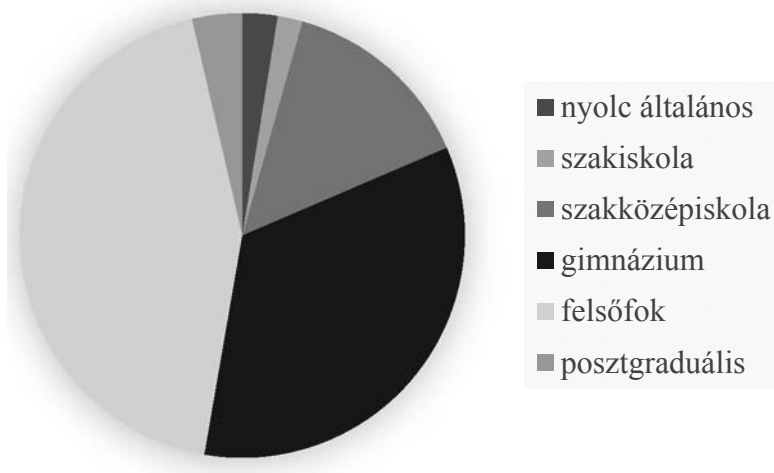
A vizsgálati személyek hétfokú Likert-skálán jelölték meg, hogy milyen mértékben értenek egyet az adott tételekkel (1: egyáltalán nem – 7: teljes mértékben egyetért).

Demográfiai kérdések

A kérdőívek zárásaként demográfiai adatokat mértünk fel a nemre, életkorra, lakhelyre, állampolgárságra, iskolai végzettségre, családi állapotra, illetve a gyermekek számára vonatkozóan.

A vizsgálati minta

A vizsgálatban 275 fő vett részt, 109 férfi és 166 nő; a válaszadók átlagéletkora 30 év (sd = 11,38). A vizsgálati személyek mintája viszonylag heterogénnek tekinthető végzettség szempontjából, de amint azt a 2. ábra szemlélteti, a válaszadók nagy részét a felsőfokú és a gimnáziumi végzettséggel rendelkezők adják.

2. ábra. A vizsgálati minta végzettség szerinti megoszlása

Etikai vonatkozások

A vizsgálat a releváns kutatásetikai szempontokat figyelembe véve zajlott, az Egyesített Pszichológiai Kutatásetikai Bizottság által kiadott engedély száma: 2019/16.

EREDMÉNYEK

Az adatok összesítését követően a leíró statisztikai elemzés részeként megbízhatóság-vizsgálatot, a skálák számítási módjai alapján számolt értékeken normalitásvizsgálatot végeztünk. A statisztikai elemzést az R program segítségével hajtottuk végre (R version -3.3.3, RStudio Team, 2016).

Általános jellemzők

A skálák jó, illetve magas belső konzisztenciát mutattak. A CISS-48 skála feladatorientált alskáláján a Cronbach α megbízhatósági mutató 0,92, az érzelemorientált stílus esetén szintén $\alpha = 0,92$; míg az elkerülésorientált dimenzió $\alpha = 0,83$. A feladat- és érzelemorientált stílusok esetében vizsgáltuk az itemek közötti korrelációt, mely indokolhatja a 0,9 feletti α -értéket. A feladatorientált megküzdés tételei között a legmagasabb r -érték 0,78, az érzelemorientált megküzdés állításai esetén 0,76. Ez alapján, bár vannak nagyon hasonló tételek, nem olyan mértékben egyezők, hogy elhagyásuk indokolt lenne. A szociálisprobléma-megoldás skálájának megbízhatósága $\alpha = 0,71$. A pozitív orientáció esetén $\alpha = 0,62$, a negatív orientáció dimenzióján $\alpha = 0,86$, a racionalitás megoldási módjára $\alpha = 0,87$, az impulzivitás esetén $\alpha = 0,7$, az elkerülő meg-

oldási stílus dimenzióján $\alpha = 0,86$. Összességében tehát a szociálisprobléma-megoldás skálájára is megfelelő megbízhatóság jellemző.

Kolmogorov–Szmirnov-próbákkal a pontszámok normál eloszlását vizsgáltuk. A három megküzdési stílus esetében az értékek normális eloszlást mutattak, ez azonban nem volt jellemző sem a szociálisprobléma-megoldás dimenziói, sem a szándékokra vonatkozó értékek esetén. Később a normalitásvizsgálat eredményeinek megfelelő középértékekkel dolgoztunk. A skálákon elért pontszámok középértékeit és fő paramétereit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A skálákon elért pontszámok és a szándékértékek középértékei és paramétereit

		Átlag	Szórás	Medián
Megküzdési stílus	Feladatorientált	83,64	15,74	85
	Érzelemorientált	57,22	20,31	56
	Elkerülésorientált	51,75	15,78	51
Szociálisprobléma-megoldás	Pozitív orientáció	5,22	0,95	5,2
	Negatív orientáció	2,96	1,28	2,6
	Racionalitás	5,29	1,24	5,6
	Impulzivitás	3,24	1,09	3
	Elkerülő stílus	2,48	1,24	2,2
Viselkedéses szándék	Klíma	5,09	1,99	5
	Élőhely	6,03	1,26	6
	Diabétesz	5,05	1,96	6
	Életmód	4,96	1,87	7
	Gyerek	4,31	1,86	5
	Erőszak	5,37	1,66	4

A hipotézisek vizsgálata

Feltételeztük (H1), hogy a megküzdési stílusok és a viselkedéses szándékok összefüggnek. A hipotézis vizsgálatához Spearman-féle rangkorrelációkat végeztünk a különböző témákra vonatkozó szándékértékek és az egyes megküzdési stílusok pontszámai között. A szignifikáns kapcsolatokat a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat. Az egyes témákra vonatkozó szándékértékek és a megküzdéstartílus-pontszámok kapcsolata

Megküzdési stílus	Probléma	rho	S	p-érték
Feladatorientált	Élőhely	0,31	2378600	<0,001
	Diabétesz	0,17	2881700	0,005
	Életmód	0,16	2910500	0,008
	Gyerek	0,15	2929600	0,01
	Erőszak	0,16	2897200	0,006
Érzelemorientált	Klíma	0,13	3009700	0,03
	Életmód	-0,16	4003600	0,01
Elkerülésorientált	Klíma	0,18	2838900	0,003

Az összefüggések vizsgálatakor alapvetően gyenge korrelációkat tapasztaltunk. A feladatorientált megküzdési stílus és a szándékértékek a klímaváltozás témáját kivéve minden esetben pozitívan korreláltak. Negatív összefüggés mutatkozott a klímaváltozás problémájára vonatkozó megoldási szándék és az érzelemorientált megküzdési stílus között. Ugyanakkor a klímaváltozás problémája esetén mindkét kevésbé adaptívnek tartott megküzdési mód gyenge, pozitív összefüggést mutatott a viselkedési szándékkal. Az első hipotézis részben igazolódott, a feltárt mintázat nem teljesen szisztematikus.

Feltételeztük (H2), hogy a szociálisprobléma-megoldás dimenziói közül a pozitív problémaorientáció és a racionális megoldási mód pozitív kapcsolatot mutatnak a kedvező szándékokkal. Ez esetben is Spearman-féle rangkorrelációkat hajtottunk végre, a szignifikáns kapcsolatokat a 3. táblázat tartalmazza.

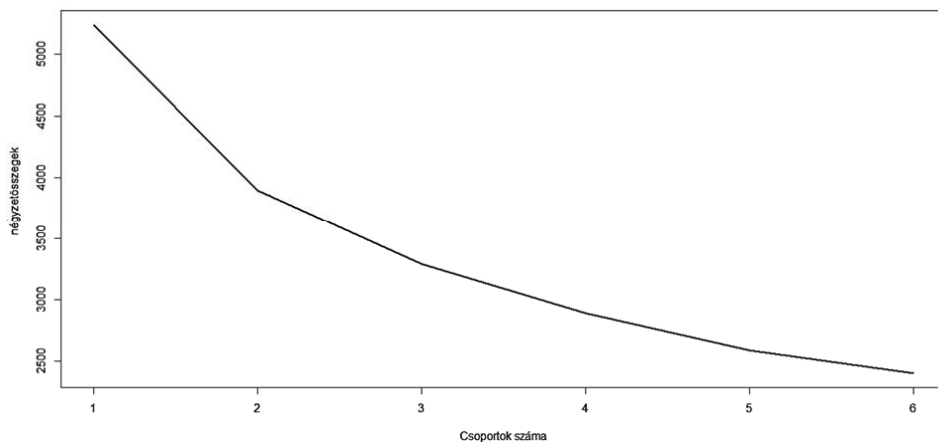
3. táblázat. Az egyes témákra vonatkozó szándékértékek és a szociálisprobléma-megoldás dimenzióinak kapcsolata

Dimenzió	Probléma	r	S	p-érték
Pozitív orientáció	Élőhely	0,18	2852300	0,003
	Diabétesz	0,16	2922400	0,009
	Életmód	0,22	2713200	<0,001
	Erőszak	0,27	2535600	<0,001
Negatív orientáció	Élőhely	-0,16	4031000	0,007
	Életmód	-0,19	4118900	0,002
	Erőszak	-0,14	3962300	0,02
Racionalitás	Élőhely	0,21	2748300	<0,001
	Diabétesz	0,2	2759600	<0,001
	Életmód	0,17	2865300	0,004
	Gyerek	0,17	2863700	0,004
	Erőszak	0,15	2929100	0,01
Elkerülés	Élőhely	-0,13	3921100	0,03
	Életmód	-0,13	3929600	0,03
	Gyerek	-0,13	3913000	0,03

Az eredményeket tekintve a szignifikáns kapcsolatok pozitív irányúak voltak a probléma megoldásához közelítő pozitív orientáció és racionalitás dimenzióin, ezzel párhuzamosan pedig negatívak a problémamegoldást hátrító negatív orientáció és az elkerülés mint megoldás mód dimenziói esetében. A hipotézis azonban csak részben tartható, mert az eredmények nem jelentkeztek minden vizsgált téma esetén.

Kiegészítő eredmények

A hipotézisek vizsgálatakor a konstruktumok alapvető összefüggései mutatkoztak meg, azonban szisztematikusságuk hiányában további elemzéseket végeztünk: a változók kapcsolatát már nem egyszerű lineáris összefüggéseket feltételezve közelítettük meg.

3. ábra. A K-középpontú klaszteranalízisek eredményeként a csoporton belüli négyzetösszegek

Mivel úgy tűnt, az egyes társadalmi problémák jellege meghatározó a viselkedési szándékokra vonatkozóan, a szándékértékekre K-középpontú klaszteranalízist végeztünk. A különböző klaszterszám mellett tapasztalt csoporton belüli négyzetösszegek által megrajzolt grafikont a 3. ábra mutatja.

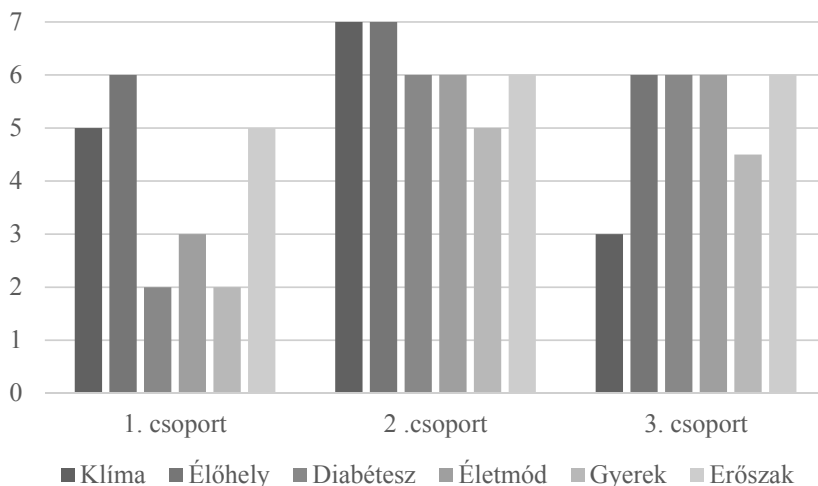
A klaszterek által kijelölt csoportok számának meghatározásához a könyökszabályt alkalmaztuk. Amint az a 3. ábra alapján is látható, a háromklaszteres megoldás a heterogenitást jelentősen csökkenti (annak ellenére, hogy nagyobb törés a kétklaszteres megoldás esetén figyelhető meg). Így arra következtettünk, hogy a problémákra vonatkozó megoldási szándékaik alapján a személyek három csoportja különíthető el. Eszerint az első csoportba 75, a másodikba 130, a harmadikba pedig 70 személy tartozik.

Khi-négyzet-próbákat végrehajtva vizsgáltuk a csoportok közötti különbségeket demográfiai változók mentén. A csoportok nem térnek el a *nem* ($\chi^2 = 3,11$, $df = 2$, $p = 0,21$), a *végzettség* ($\chi^2 = 8,34$, $df = 10$, $p = 0,6$) és a *családi állapot* ($\chi^2 = 15,64$, $df = 10$, $p = 0,11$) tekintetében. Az *életkor* alapján azonban a csoportok közötti különbség kicsi, ám szignifikáns (Kruskal–Wallis-próba eredménye: $\chi^2 = 16,19$, $df = 2$, $p < 0,001$). Az első csoport esetében 26,5, a második csoportban 30,6, míg a harmadik csoport esetén 33,4 év az átlagéletkor.

A három csoportra jellemző, a különböző társadalmi problémákkal kapcsolatos viselkedési szándékok középértékeit a 4. ábra illusztrálja.

Hogy az azonos témákra jelölt szándékértékek eltérőek-e a csoportok között, Kruskal–Wallis-próbákkal vizsgáltuk, mely próbák minden téma esetében a csoportok szignifikáns különbségét jelezték ($\chi^2_{\min} = 19,34$, $\chi^2_{\max} = 132,47$; p -érték rendre $< 0,001$).

Mann–Whitney-próbákkal páros összehasonlításokat végeztünk. Nem tapasztalunk szignifikáns eltéréseket az első és harmadik csoport között az élőhelyek védelme ($W = 2516,5$, $p = 0,65$), a második és a harmadik csoport között az egészséges életmód témája ($W = 4757$, $p = 0,58$), valamint a második és a harmadik csoport között az erő-

4. ábra. A klaszteranalízis útján létrejövő csoportok viselkedés szándékokra jelölt középértékei témánként

szakkal sújtottak megsegítésének szándéka ($W = 5160$, $p = 0,1$) esetében. Minden további összevetés szignifikáns volt ($W_{\min} = 504$, $p < 0,01$).

Úgy tűnik, hogy a vizsgálati személyek *első csoportja* elsősorban a környezetvédelem és a családon belüli erőszak áldozatainak védelme esetében jelöl magas pontszámokat. A válaszadók *második csoportja* csaknem minden társadalmi nehézség tekintetében magas értékeket jelölt meg. A *harmadik csoportba tartozók* valamivel alacsonyabb értékeket jelölnek, mint a második csoport, de ezek magasabbak az első csoport értékeihez képest. Ez alól kivétel a klímaváltozás problémája, ahol esetükben a legalacsonyabbak az értékek.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a természetes élőhelyek védelmére vonatkozó kérdést, akkor azt látjuk, hogy nem igazán differenciál a csoportok között a témára vonatkozó szándék. A leginkább differenciáló témáknak a klíma, a diabétesz, az életmód és a gyerek címkékkel ellátott kérdések tűnnek. Azon tételek, melyek a személyre vagy közvetlen környezetére vonatkoznak (életmód, diabétesz, gyerek), úgy tűnik, mintha együtt mozogva magas vagy alacsony értéket vennének fel.

A csoportok ismeretében másként vizsgáltuk a szándékok és a megküzdés, valamint a szándékok és a szociálisprobléma-megoldás kapcsolatait. Egyszempontos varianciaanalízissel vizsgáltuk, hogy a csoportok szándékértékei összefüggnek-e a megküzdési stílusokkal. Az eredmény szignifikáns volt a feladatorientált stílus [$F(2,272) = 6,6$, $p = 0,002$], az érzelemorientált megküzdés [$F(2,272) = 3,86$, $p = 0,02$] és az elkerülésorientált stílus esetén is [$F(2,272) = 4,07$, $p = 0,018$]. A három csoport által a különböző megküzdési stílusokon felvett átlagértékeket a 4. táblázat tartalmazza. A páronkénti eltéréseket Bonferroni-próbákkal vizsgáltuk.

Az *első csoport*, amelybe tartozó személyek elsősorban a klímaváltozás, a természetes élőhelyek védelme és a családon belüli erőszak témáiban jelöltek magasabb szándékokat,

4. táblázat. Az egyes megküzdésmódok-pontszámok a szándékok szerint rendeződő csoportok által elért átlagértékei

	Feladatorientált	Érzelemorientált	Elkerülésorientált
1. csoport	78,19	60,03	49,53
2. csoport	86,12	58,66	54,58
3. csoport	84,89	51,54	48,89

a feladatorientált megküzdési stílus alacsonyabb mértékével jellemezhető ($p < 0,028$). A csoportra jellemző az érzelemorientált megküzdés a második csoporttal azonos ($p > 0,05$); a harmadik csoporthoz képest ($p < 0,035$) pedig magasabb mértékben.

A második csoport vizsgálati személyei, akik nagyjából minden felvonultatott társadalmi probléma megoldására kedvező szándékokat jelöltek, mindhárom megküzdési stílus magas szintjével jellemezhetők. A feladatorientált megküzdéssel az első csoportnál nagyobb ($p < 0,001$) és a harmadik csoporttal azonos mértékben ($p > 0,05$); az érzelemorientáltsággal az első csoporttal azonos ($p > 0,05$), de a harmadik csoportnál nagyobb mértékben ($p < 0,035$). Az elkerülésorientációval mindkét csoporthoz képest fokozottabb mértékben ($p < 0,08$) rendelkeznek e csoport tagjai.

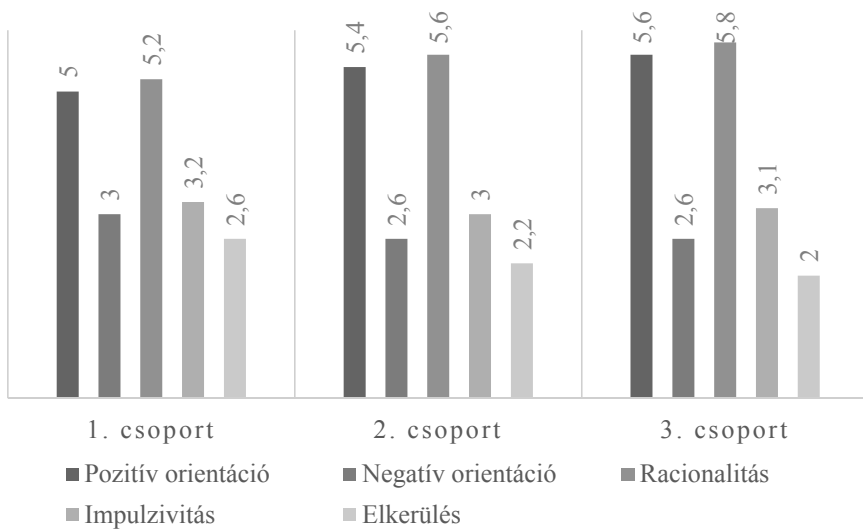
A harmadik csoportba tartozó személyek a klímaváltozás problémáján kívül minden témára közepesen magas szándékértékeket jelöltek. Főként a feladatorientált megküzdéssel és minden más megküzdési stílus egy alacsonyabb szintjével rendelkeznek (érzelemorientáció $p < 0,05$; elkerülésorientáció $p < 0,05$).

Összességében tehát megállapítható, hogy ugyan a csoportok létrejöttének alapját a társadalmi nehézségek megoldására irányuló szándékok adják, mégis, a csoportok a háromféle megküzdési stílus eltérő mértékeivel jellemezhetők.

A három csoport szociálisprobléma-megoldás dimenzióinak esetében hasonlóan jártunk el, Kruskal–Wallis-próbákat alkalmaztunk. A csoportok középértékei szignifikánsan eltértek a pozitív orientáció ($\chi^2 = 12,27$, $df = 2$, $p = 0,002$), a racionalitás ($\chi^2 = 10,32$, $df = 2$, $p = 0,006$) és az elkerülés ($\chi^2 = 13,95$, $df = 2$, $p < 0,001$) dimenzióinál. A negatív orientáció esetén tendenciaszerű eltérés mutatkozott ($\chi^2 = 5,69$, $df = 2$, $p = 0,06$), míg az impulzivitás esetében nem tapasztaltunk szignifikáns eltérést ($\chi^2 = 0,203$, $df = 2$, $p = 0,90$). A három csoport által a szociálisprobléma-megoldás dimenzióin elért középértékeket az 5. ábra illusztrálja.

Mann–Whitney-próbákkal a csoportok páros összehasonlítását elvégezve az 5. táblázatban összefoglalt szignifikáns különbségeket tapasztaltuk a csoportok között.

A szociálisprobléma-megoldás képességének szempontjából az első csoport a pozitív orientáció és a racionalitás, tehát a probléma hatékony megoldásának egy alacsonyabb szintjével jellemezhető; míg a csoport tagjai a negatív orientáció és az impulzivitás, valamint az elkerülés tekintetében érnek el magas értékeket (a többi csoportéhoz viszonyítva). Ők azok a személyek, akik főként a közösség érdekében megoldandó klímaváltozás és élőhelyvédelem, valamint az erőszak megoldása kapcsán jelölnek fokozott szándékokat. A második csoport, melynek tagjai minden nehézség megoldására hasonlóan magas szándékot mutatnak, a racionális problémamegoldás, a probléma iránti pozitív odafordulás magas szintjével rendelkeznek. A harmadik csoportba tartozó

5. ábra. A viselkedési szándékok alapján kialakuló csoportok által a szociálisprobléma-megoldás dimenzióin felvett értékek

5. táblázat. A megoldási szándékok szerint elkülönülő csoportok között a szociálisprobléma-megoldás dimenzióin tapasztalt eltérések

	Csoportok	W
Pozitív orientáció	első – második	3751**
	első – harmadik	1783,5***
Negatív orientáció	első – harmadik	3205,5*
	első – második	3834,5**
Racionalitás	első – harmadik	1871,5**
	első – második	5866,5*
Elkerülés	első – harmadik	3517***
	második – harmadik	5336*

* – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$

személyek, akik alapvetően elfogadónak tűnnek a társadalmi nehézségek megoldási módjait illetően – a klímaváltozás kérdését kivéve –, a pozitív orientáció és a racionalitás magas, továbbá az elkerülés alacsony szintjével jellemezhetők.

A csoportok között tapasztalt eltérések mentén diszkriminanciaanalízis segítségével vizsgáltuk, hogy a megküzdési stílus és a szociálisprobléma-megoldás változói alapján bejósolható-e, hogy milyen „profilal” rendelkezik egy személy; azaz milyen szándékok jellemzik őt a társadalmi nehézségek megoldására vonatkozóan. A diszkriminanciaanalízis prediktív változóiként azokat a tényezőket vettük figyelembe, melyek esetén különbség mutatkozott a varianciaanalízis vagy a Kruskal–Wallis-próbák eredményei szerint. Nyilvánvalóan nem ezek az egyetlen tényezők, melyek a társadalmi problémák megoldásában való együttműködésre vonatkozó szándék tekintetében fontosak, de hatásuk megítélését ez az elemzés is segítheti.

A diszkriminanciaanalízis modelljébe így együttesen a megküzdési stílus három és a szociálisprobléma-megoldás négy dimenzióját illesztettük. Az eredmények alapján az *első csoportba tartozást* valószínűsíti a feladatorientált megküzdés közepes (78,19) és az érzelemorientált megküzdés magas (60,03) szintje, illetve a közepesen magas pozitív orientáció (4,87), racionalitás (4,93), és a negatív orientációnak is egy közepes mértéke (3,26). A *második csoportba tartozás* akkor valószínűsíthető, ha az illetőre jellemző a feladatorientált megküzdés magas szintje (86,12) és a fokozott elkerülésorientált megküzdés (54,58), ehhez pedig magas szintű pozitív orientáció (5,29) és racionalitás (5,36) társul; illetve viszonylag alacsony negatív orientáció (2,94). A *harmadik csoportba* várhatóan azon személyek *tartoznak*, akik nem túl magas feladatorientált megküzdéssel bírnak (84,89), ám ehhez az érzelem- és elkerülésorientált megküzdések alacsony szintje kapcsolódik (rendre 51,54 és 48,89) úgy, hogy közben igen magas a pozitív orientáció (5,44) és a racionalitás (5,55). Mindemellett esetükben kismértékű a negatív orientáció (2,65) és az elkerülő szociálisprobléma-megoldó stílus (2,13).

A megfigyelt csoporttagság és a modell alapján bejósolt tagság összevetése alapján a helyes besorolási arány 53%. A modellben szereplő tényezők súlyát figyelembe véve azonban megállapítható, hogy elsősorban a szociálisprobléma-megoldás tényezői lényegesek a csoportba sorolás bejósolásához, amint ez a 6. táblázatból is kiderül.

6. táblázat. A diszkriminanciaanalízis modelljében szereplő tényezők súlya

	LD1	LD2
Feladatorientált megküzdés	-0,014	-0,057
Érzelemorientált megküzdés	-0,002	-0,04
Elkerülésorientált megküzdés	0,03	-0,03
Pozitív orientáció	0,42	0,37
Negatív orientáció	-0,14	0,2
Racionalitás	0,336	0,48
Impulzivitás	-0,53	0,2

Amennyiben elhagyjuk a megküzdési stílus tényezőit és csak a szociálisprobléma-megoldás által történő csoportba sorolást vesszük figyelembe, a szűkített modell és a megfigyelt csoporttagság összevetése szerint a helyes besorolási arány 51%.

DISZKUSSZIÓ

A tanulmányban bemutatott vizsgálat célja a társadalmi problémák megoldására vonatkozó viselkedéses szándékok felmérése a jellemző megküzdési stílus és a szociálisprobléma-megoldó képesség függvényében. A felvonultatott társadalmi nehézségek a klímaváltozásra, a természetes élőhelyek védelmére, a diabétesz-szűrővizsgálatra, az egészséges életmódra, a nélkülöző gyermekek megsegítésére, valamint a családon belüli erőszak megelőzésére vonatkoztak. Ezek a társadalmi problémák jelentősen különböznek egymástól a tekintetben, hogy kinek az érdekét szolgálja megoldásuk: az egyénet, egy másik személyét/csoportét vagy hosszú távon a teljes társadalomét. Korábbi

vizsgálatainkból kiindulva merült fel az igény, hogy mindhárom érdeket együtt, egymással összehasonlítva tárgyaljuk, ezúttal a konkrét reklámok vizsgálatát nélkülözve.

A vizsgálat egyik alapfeltevése volt, hogy a feladatorientált megküzdési stílus alkalmazása a társadalmi problémák megoldására vonatkozó magasabb szándékokkal kapcsolódik össze. Feltételeztük továbbá, hogy a társadalmi problémák megoldásának szándéka együtt jár a szociálisprobléma-megoldás pozitív orientációjával és a racionális megoldási móddal.

Kezdetben lineáris összefüggéseket vizsgálva, gyenge, de szignifikáns együtt járásokat tapasztaltunk; azonban ezek nem voltak szisztematikusak a különböző társadalmi problémák esetében. A hipotézisek vizsgálatának nem lineáris megközelítésével ugyanakkor a személyek három csoportját tudtuk azonosítani a társadalmi nehézségek megoldására vonatkozó szándékaik alapján. Egy csoportot, amelynek tagjai a kimenetet tekintve a személyesen kevésbé kontrollálható – a klímaváltozással, az élőhelyek védelmével és az erőszak megelőzésével kapcsolatos – nehézségek iránt magas szándékokat mutattak. Egy másik csoportot, melynek tagjai csaknem minden problémát illetően magas szándékokkal rendelkeztek, különösen a klímaváltozás és az élőhelyek megóvása kapcsán. Továbbá egy harmadik csoportot, melynek tagjai főként az énközei problémákra, nevezetesen a diabétesz-szűrővizsgálaton való részvételre és az egészséges életmódra; valamint az erőszak megelőzésére fejeztek ki magas szándékokat.

A három csoport az életkor tekintetében is elkülönült. Azon személyek, akik elsősorban a közösség érdekeit szolgáló témák megoldására jeleztek magas szándékokat, a *26 év körüli fiatal felnőttek* korosztályába tartoztak. Azok, akik szinte minden felvonultatott probléma megoldására hajlandóak voltak, a *30 év körüli érett felnőttek* korcsoportjába sorolhatók. A harmadik csoportba tartozó személyek, akik legkevésbé hajlandóak tenni a klímaváltozás ügyében, de minden más ügy érdekében viszonylag magas szándékokat fejeztek ki, a *33 év körüli*, tehát az idősebb *érett felnőttek* csoportját képezik. Mivel a problémák megoldásának szándéka szerint alakuló csoportok a jellemző megküzdési stílusok és a szociálisprobléma-megoldás bizonyos faktorai alapján szintén elkülönültek, az eredményeket e tekintetben is érdemes megvitatni.

Folkman, Lazarus, Pimley és Novacek (1987) 35 és 45 év közötti érett, valamint 65 és 74 év közötti idős felnőttek csoportjaiban vizsgálták a szituatív probléma- és értelemfókuszú megküzdési stratégiákat, azt tapasztalva, hogy az érett felnőttek csoportjában elsősorban a probléma megoldására, a megoldás tervezésére irányuló megküzdési módok fordultak elő. Blanchard-Fields és Irion (1988) fiatal és érett felnőttek korosztályaiban tanulmányozták a probléma- és értelemfókuszú megküzdési stratégiákat, kitérve a helyzet felett észlelt szubjektív kontroll kérdésére is. Eredményeik szerint a felnőttkort elérve a problémafókuszú megküzdési stratégiák alkalmazási gyakorisága nőtt a kontrollálható kimenetű helyzetekben: a fiatal felnőttek esetében fordult elő leggyakrabban, érett felnőttkorra csökkent a mértéke. Az értelemfókuszú és védekező megküzdések elsősorban a fiatalabb személyeket jellemezték, a kontroll mértékétől függetlenül.

Vizsgálatunkban ugyan a diszpozicionális feladat-, értelem- és elkerülésorientált megküzdési stílusokat tanulmányoztuk Endler és Parker (1994) nyomán, a viselkedéses szándékokon alapuló csoportok hasonló mintázatokat mutattak a megküzdést illetően. A fiatal felnőttekből álló csoportban valóban kiugró az értelemorientált stílus

mértéke, illetve alacsonyabb a feladatorientált megküzdés szintje. Az átlagosan 30 éves érett felnőttekre kevésbé jellemző az érzelemorientált megküzdés, azonban a feladatorientált stílus esetükben a legmagasabb; míg a 33 év körüli felnőttek csoportjában a legkisebb mértékű az érzelem- és elkerülésorientált megküzdések előfordulása. Eszerint, életkori tényezők is szerepet játszhatnak az alapvetően a problémák megoldására vonatkozó viselkedéses szándékaik alapján elkülönített csoportok jellemző megküzdési mintáiban.

A szociálisprobléma-megoldás és az életkor összefüggését illetően D’Zurilla, Maydeu-Olivares és Kant (1998) az SPSI-R mérőeszközt alkalmazva megállapították, hogy a szociálisprobléma-megoldó teljesítmény nő az életkor előrehaladtával, fiatal felnőttkortól a középkorig, majd időskorban hanyatlak. Eredményeik azt mutatták, hogy a pozitív problémaorientáció és a racionális problémamegoldás, tehát a konstruktív dimenziók magasabb szintje jellemző középkorban; és ezzel párhuzamosan a negatív orientáció, az impulzivitás és az elkerülés stílusai kisebb mértékűek. Jelen vizsgálatban azonosított csoportok D’Zurilla és munkatársai tanulmánya mentén a fiatal felnőtt korcsoportnak feleltethetők meg, az általuk megfigyelt mintázatok mintánk három csoportjában is azonosíthatók.

Úgy tűnik, hogy az életkor, a megküzdési stílus és a szociálisprobléma-megoldás változói összefüggnek, az utóbb említett két konstruktum szempontjából pedig az észlelt kontroll mértéke is számíthat. A változók között vélhető ok-okozati viszonyok feltárása további vizsgálatokat implicál.

Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a társadalmi nehézségek természetének különbözősége befolyásoló tényező a szándékok alakulásában. E kapcsolatban az életkori szempontból lényeges *érintettség* közvetítő változóként működhet. Az érintettség a meggyőzés Heurisztikus-Szisztematikus Feldolgozási Modelljének (Chaiken, 1980) központi eleme, valamint Kim Witte (1992) a félelemkeltő meggyőzés kognitív feldolgozását tárgyaló elméletének az észlelt fogékonyság faktorába ágyazódik. Az érintettség jelentősége, hogy kihat a meggyőző üzenetben tartalmazott információ feldolgozására (Chaiken, 1980) és általa a befogadó dönteni képes arról, hogy a fenyegetés, probléma rá nézve releváns-e (Witte, 1992). Végeredményben ezek az üzenet hatékonyságát, a meggyőzés sikerességét befolyásolják. Az érintettség, fogékonyság alacsony szintje mellett a meggyőzés sikertelen, vagy csak felületes lehet (Chaiken, 1980). Jelen esetben a kívánatos viselkedéses szándékok kialakítására fókuszáltunk, azonban mivel a szándék a viselkedés akár közvetlen előzménye lehet (Ajzen, 1991), az érintettség kérdése ez esetben is releváns lehet.

A *fiatal felnőttek* alkotta csoport a diabétesz-szűrővizsgálaton való részvételre, az egészséges életmód kialakítására vagy a nélkülöző gyermekek megsegítésére vonatkozó alacsony szándékát befolyásolhatja, hogy e korcsoport számára ezek kevésbé releváns problémák. A diabétesz kialakulásának kockázatát és a hosszú távú, nemkívánatos egészségügyi következményeket kevésbé valószínűnek érzékelhetik, illetve a gyerekvállalás átlagosan alacsony gyakorisága miatt egyaránt távoli lehet számukra a gyermekek nélkülözésének kérdése.

Az *érett felnőttekből* álló csoport alacsonyabb szándékot fejez ki a tömegközlekedési eszközök használata kapcsán. Ennek alapja lehet, hogy a csoportba tartozók kevésbé szorulhatnak tömegközlekedés használatára; ugyanakkor az is felmerülhet, hogy az

idősebb korosztály tekinthet úgy a közösségi érdekeket szolgáló problémákra (klímaváltozás, élőhelyvédelem), mint amelyek következményei időben távoliak, így irrelevánsak rájuk nézve. A cukorszűrés és az egészséges életmód kialakítása mint egészségügyi kockázatokat közvetítő kérdések azonban esetükben már lényegesként foghatók fel a kor előrehaladtával.

A vizsgálat egyik alapvető célja az volt, hogy a különböző társadalmi problémákra irányuló szándékok összevethetőségét segítse. Végeredményben azonban azt tapasztaltuk, hogy az érdekek nem befolyásolták az eredményeket, nem volt hatásuk a szándékok szerint rendeződő csoportok alakulására. Az érintettségén túl maguk a társadalmi problémák és azok társas megítélése is fontos módosító tényezőként működhetnek. A *klímaváltozás* megfékezésére javasolt tömegközlekedésközhasználat például egy szokáscselekvés, mely már önmagában is az erre vonatkozó meggyőzőségi, attitűdváltozási folyamatok külön módozatát képezi. A problémák társas megítélését nem állt módunkban vizsgálni, azonban fontos számolni a tényező potenciális szerepével a változók közötti kapcsolatokat illetően; ez egyben jelen vizsgálati eredmények értelmezésének limitációját is képezi.

Az *élőhelyvédelem* problémáját tekintve, talán nem a legmegfelelőbb negatív következmény került felvázolásra a vadállatok közutakon való megjelenésének említésével, hiszen valószínűségét tekintve ennek kockázata alacsony, és számos más tényező is befolyásolhatja. Ebből is fakadhat, hogy az élőhelyvédelemre vonatkozó szándékok a vizsgálati minta három csoportjában nem tértek el jelentősen.

A *családon belüli erőszak* ellen való fellépés problémája sem differenciálta igazán a vizsgálati személyek három csoportját a szándék tekintetében. Ez esetben eltérő megítélést okozhat a többi nehézséghez képest a probléma fokozott jogi, etikai szabályozottsága.

Ami a szociálisprobléma-megoldás konstruktumát illeti, a megküzdéssel ismert összefüggései (D’Zurilla és Nezu, 2007, idézi Kasik, 2015) révén is illesztettük vizsgálatunkba. A szociálisprobléma-megoldás dimenziói az eredmények alapján többnyire követték a megküzdési stílusok szerint alakuló mintázatokat: a pozitív problémaorientáció együtt mozgott a feladatorientált megküzdési stílussal, míg a negatív orientáció és a hozzá tartozó megoldási stílusok jobbra az érzelem- és elkerülésorientált megküzdések értékeivel párhuzamosan alakultak. A szociálisprobléma-megoldás mérésének fontosságára rámutat a diszkriminanciaanalízis eredménye, mely szerint a pozitív és negatív problémaorientációk, illetve a racionalitás és az elkerülés dimenziói lényeges bejósói a szándékok alapján rendeződő csoporttagságoknak. El kell ismernünk azonban, hogy a szociálisprobléma-megoldás vizsgálata és annak az SPSI-R skálán keresztül történő mérése többnyire a fejlődéslelektani, iskolapszichológiai (például hátrányos helyzetűekkel foglalkozó), illetve személyiségpszichológiai kutatások tárgyát képezi, a személyközi problémák és konfliktusok megoldására fókuszálva (pl. Kasik, 2015). A társadalmi szintű nehézségek megoldásának tanulmányozása így nem sorolható a szociálisprobléma-megoldással foglalkozó kutatások jellemző körébe. Mindez a tanulmányban közölt vizsgálat megközelítésének újszerűségét, ugyanakkor annak limitációját is jelenti.

A vizsgálat eredményeit összegezve egyik fő következtetésünk, hogy a társadalmi problémákra irányuló attitűdök tanulmányozását érdemes lehet az életkor és az álta-

lános problémamegoldás szempontjából megközelíteni. A továbbiakban érdemes lehet az eltérő társadalmi célokra vonatkozó megoldási szándékok különálló vizsgálata. A további kutatások kiterjeszthetők a szubjektív kontroll és az érintettség tényezőinek tanulmányozásával.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A publikáció elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

IRODALOM

- Ajzen, I. (1991). The Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179–211. doi: 10.1016/0749-5978(91)90020-T
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (2005). The influence of attitudes on behavior. In Albaraccín, D., Johnson, B. T., Zanna, M. P. (Eds), *The handbook of attitudes* (pp. 173–221.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Blanchard-Fields, F., & Irion, J. C. (1988). The relation between locus of control and coping in two contexts: Age as a moderator variable. *Psychology and Aging*, 3(2), 197–203. doi: 10.1037/0882-7974.3.2.197
- Carver, C. S., & Scheier, M. F. (1994). Situational coping and coping dispositions in a stressful transaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(1), 184–195. doi: 10.1037//0022-3514.66.1.184
- Chaiken, S. (1980). Heuristic versus systematic information processing and the use of source versus message cues in persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(5), 752–766. doi: 10.1037/0022-3514.39.5.752
- Conway, V. J., & Terry, D. J. (1992). Appraised controllability as a moderator of the effectiveness of different coping strategies: A test of the goodness of fit hypothesis. *Australian Journal of Psychology*, 44(1), 1–7. doi: 10.1080/00049539208260155
- D’Zurilla, T. J., & Chang, E. C. (1995). The relations between social problem solving and coping. *Cognitive Therapy and Research*, 19(5), 547–562. doi: 10.1007/BF02230513
- D’Zurilla, T. J., Maydeu-Olivares, A., & Kant, G. L. (1998). Age and gender differences in social problem-solving ability. *Personality and Individual Differences*, 25(2), 241–252. doi: 10.1016/S0191-8869(98)00029-4
- D’Zurilla, T. J., & Nezu, A. M. (1982). Social problem solving in adults. In Kendall, P. C. (Ed), *Advances in cognitive-behavioral research and therapy* (pp. 201–274.). New York: Academic Press.
- D’Zurilla, T. J., & Nezu, A. M. (2007). *Problem-solving therapy: A positive approach to clinical Intervention*. NY: Spring Publishing Company.
- D’Zurilla, T. J., Nezu, A. M., & Maydeu-Olivares, A. (2002). *Social Problem-Solving Inventory-Revised (SPSI-R): Technical manual*. North Tonawanda, NY: Multi-Health Systems.
- D’Zurilla, T. J., Nezu, A. M., & Maydeu-Olivares, A. (2004). Social problem solving: Theory and assessment. In Chang, E. C. D’Zurilla, T. J., & Sanna, L. J. (Eds), *Social problem solving: Theory, research, and training* (pp. 11–27.). Washington, DC: American Psychological Association.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Orlando, FL: Harcourt Brace Jovanovich College.

- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1995). Attitude strength, attitude structure, and resistance to change. In Petty, R. E., & Krosnick, J. A. (Eds), *Attitude strength: Antecedents and consequences* (pp. 413–432.). NY: Psychology Press.
- Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1990a). *Coping Inventory for Stressful Situations (CISS): Manual*. Toronto: Multi-Health Systems.
- Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1990b). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 844–854. doi: 10.1037/0022-3514.58.5.844
- Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1990c). State and trait anxiety, depression and coping styles. *Australian Journal of Psychology*, 42(2), 207–220. doi: 10.1080/00049539008260119
- Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1994). Assessment of multidimensional coping: Task, emotion, and avoidance strategies. *Psychological Assessment*, 6(1), 50–60. doi: 10.1037/1040-3590.6.1.50
- Endler, N. S., Speer, R. L., Johnson, J. M., & Flett, G. L. (2000). Controllability, coping, efficacy, and distress. *European Journal of Personality*, 14(3), 245–264. doi: 10.1002/1099-0984(200005/06)14:3<245::AID-PER375>3.0.CO;2-G
- Endler, N. S., Summerfeldt, L. J., & Kantor, L. (1993). *Coping and controllability: an experimental manipulation*. Nem publikált kézirat. York University, Canadian Psychological Association, 54th Annual Convention, Montreal, Quebec.
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21(3), 219–239. doi: 10.2307/2136617
- Folkman, S., Lazarus, R. S., Pimley, S., & Novacek, J. (1987). Age differences in stress and coping processes. *Psychology and Aging*, 2(2), 171–184. doi: 10.1037/0882-7974.2.2.171
- Haugtvedt, C. P., & Kasmer, J. A. (2008). Attitude change and persuasion. In Haugtvedt, C. P., Herr, P. M., & Kardes, F. R. (Eds), *Handbook of Consumer Psychology* (pp. 419–435.). NY, London: Psychology Press.
- Kasik, L. (2015). *Személyközi problémák és megoldásuk*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kasik, L., Nagy, Á., & Fűzy, A. (2009). *Szociálisprobléma-megoldás kérdőív*. Szeged: SZTE BTK Neveléstudományi Intézet.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. NY: Springer Publishing Company.
- Maydeu-Olivares, A., & D’Zurilla, T. J. (1996). A factor-analytic study of the Social Problem-Solving Inventory: An integration of theory and data. *Cognitive Therapy and Research*, 20(2), 115–133. doi: 10.1007/BF02228030
- Miller, G. R. (1980). On being persuaded: Some basic distinctions. In Dillard, J. P., & Pfau, M. (Eds), *The persuasion handbook: Developments in theory and practice* (pp. 3–16.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Nagy, L., & Balázs, K. (2018a). Félelemkeltő egészségkommunikáció és a megküzdési stílus. *Psychiatria Hungarica*, 33(2), 106–124.
- Nagy, L., & Balázs, K. (2018b). Politikamentes félelemkeltő társadalmi célú reklámok hatásának vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 73(2), 133–158. doi: 10.1556/0016.2018.73.2.2
- Nagy, L., & Balázs, K. (megjelenés alatt). A megküzdési stílus és a kontrollhely hatása a félelemkeltő reklámüzenetekre adott válaszokra. *JUVENILIA 2019*.
- Parker, J. D. A., & Endler, N. S. (1992). Coping with coping assessment: A critical review. *European Journal of Personality*, 6(5), 321–344. doi: 10.1002/per.2410060502
- Perczel Forintos D., Kiss Zs., & Ajtay Gy. (Eds) (2005). *Kérdőívek, becsülőkálák a klinikai pszichológiában*. Budapest: Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1986). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. *Advances In Experimental Social Psychology*, 19, 123–205. doi: 10.1016/s0065-2601(08)60214-2

- Perloff, R. M. (2003). *The dynamics of persuasion*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Rafnsson, F. D., Smari, J., Windle, M., Mears, S. A., & Endler, N. S. (2006). Factor structure and psychometric characteristics of the Iceland version of the Coping Inventory for Stressful Situations (CISS). *Personality and Individual Differences, 40*(6), 1247–1258. doi: 10.1016/j.paid.2005.11.011
- Rippetoe, P. A., & Rogers, R. W. (1987). Effects of components of protection-motivation theory on adaptive and maladaptive coping with a health threat. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*(3), 596–604. doi: 10.1037//0022-3514.52.3.596
- Sas, I. (2010). *Reklám a jóért*. Budapest: Kommunikációs Akadémia Kft.
- Síklaki, I. (1994). *A meggyőzés pszichológiája*. Budapest: MTA Pszichológiai Intézete.
- So, J., Kuang, K., & Cho, H. (2016). Reexamining fear appeal models from Cognitive Appraisal Theory and Functional Emotion Theory perspectives. *Communication, 83*(1), 120–144. doi: 10.1080/03637751.2015.1044257
- Tiringer, I. (2014). Megküzdés (Coping). In Kállai, J., Varga, J., Oláh, J. (Eds), *Egészségpszichológia a gyakorlatban* (pp. 177–197.). Budapest: Medicina Könyvkiadó.
- Witte, K. (1992). Putting the fear back into fear appeals: The Extended Parallel Process Model. *Communication Monographs, 59*, 329–349. doi: 10.1080/03637759209376276
- Zsolnai A., & Kasik L. (2016). Coping strategies and social problem solving in adolescence. In A. Surian (szerk.) *Open spaces for interactions and learning diversities* (pp. 121–126). Rotterdam: SensePublishers.

TYPICAL COPING STYLES AND HANDLING SOCIAL PROBLEMS

NAGY, LUCA–BALÁZS, KATALIN

Background and purpose: The purpose of this study is to measure the behavioral intentions toward social problem-solving in line with coping styles and social problem-solving abilities. Attitudes and behavioral intentions of the Theory of Planned Behavior (TPB, Ajzen, 1991), and the literature of coping and of social problem-solving give the basis of the research. The empirical antecedents are our studies.

Method: The target group of the study was adults' age group. Respondents filled out questionnaires online or paper-pencil forms and answered the items of SPSI-R (Social Problem-Solving Inventory-Revised, D'Zurilla, Nezu and Maydeu-Olivares, 2002, adapted by Kasik, Nagy and Fűzy, 2009) that investigate social problem-solving and CISS-48 (Coping Inventory for Stressful Situations, Endler and Parker, 1994) that measures coping styles. After that, they indicated their intentions regarding the solution of climate change, protection of natural habitat, diabetes, healthy lifestyle, donation to indigent children and prevention of violence. The sample of the study consisted of 275 participants, consisting 109 men and 166 women. The mean age was 30 years. Most of the participants had finished secondary education or had a college degree.

Results: According to the results, three groups of participants can be identified based on their behavioral intentions, and these groups can be characterized by different mean age, variant patterns of coping styles and social problem-solving abilities.

Conclusion: Although there are other factors which can affect behavioral intentions toward social problem-solving, coping and social problem-solving abilities could influence them together with the variable of age.

Keywords: attitude, behavioral intention, social issues, coping, social problem-solving ability

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

ÉNKÉP EGYÉRTELMŰSÉG MÉRÉSE ÉS KORRELÁTUMAI

HARGITAI RITA¹ – RÓZSA SÁNDOR^{2,3} – HUPUCZI ERNŐ⁴ –
BIRKÁS BÉLA⁴ – HARTUNG ISTVÁN⁴ – HARTUNGNÉ SOMLAI ESZTER⁵ –
TIRINGER ISTVÁN⁴ – MARTIN LÁSZLÓ⁶ – KÁLLAI JÁNOS⁴

¹Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Pszichológiai Intézet,
Személyiség- és Klinikai Pszichológia Tanszék

²Department of Psychiatry, Washington University School of Medicine, St. Louis, USA

³Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Pszichológiai Intézet

⁴Pécsi Tudományegyetem, Magatartástudományi Intézet

⁵Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Ápolástudományi, Alapozó
Egészségtudomány és Védőnői Intézet

⁶Kaposvári Egyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Tanszék

E-mail: hargitai.rita@btk.ppke.hu

Benyújtva: 2020. január 24. – Elfogadva: 2020. október 15.

Elméleti háttér: A Campbell és munkacsoportja (1996) által kidolgozott Énkép Egyértelműség Skála (Self-Concept Clarity Scale; SCCS) az énkép egyik strukturális jellemzőjének, önfogalmunk világosan és határozottan definiált jellegének mérésére alkalmas eszköz.

Cél: A tanulmányban bemutatjuk a kérdőív magyar változatát, és értékeljük annak pszichometriai jellemzőit. Módszer: Önbeszámolón alapuló, kérdőíves, keresztmetszeti vizsgálatban 1205 fő (245 férfi, 960 nő; átlagéletkor 27,05 év, SD = 9,8 év) vett részt. Az SCCS mellett a Rosenberg Önbecsülés Skálát (RSES-H), a Szorongásérzékenység Indexet (ASI), a Bizonytalansággal Szembeni Intolerancia (IUS) és a Szkitizotípiás Személyiség Kérdőívet (SPQ-BH) vettük fel.

Eredmények: A feltáró faktoranalízis egy faktort jelez, amely a variancia 50,8%-át magyarázza. Ezen egydimenziós modell illeszkedése elfogadhatónak bizonyult (CFI = 0,939; TLI = 0,925; RMSEA = 0,079; CI₉₀ = 0,072–0,085). A skála belső konzisztenciája jó (Cronbach-alfa: 0,88). A validitásra vonatkozó eredmények igazolták a nemzetközi adatokat: az önértékelés és az énkép egyértelműség egymással közepesen erősen, pozitívan kapcsolódó, ugyanakkor egymást nem helyettesíthető konstruktumok. Az énkép egyértelműsége közepesen erős mértékben, negatív módon asszociálódik a szorongáshoz kötődő szomatikus és kognitív tünetekkel (ASI), valamint a bizonytalan, kétértelmű helyzetekre/eseményekre vonatkozó negatív reagálási módokkal (IUS). A szorongáson alapuló személyiségvonások mellett igazoltuk az SCCS szkitizotípiás érinthezesség mértékével (SPQ) való negatív kapcsolatát is. Következtetések: Az SCCS magyar verziója az énkép egyértelműségének, világosan artikulált jellegének megbízható és érvényes mérőmódszere, amely általános, pszichés sebezhetőséget, sérülékenységet jelző mérőeszközként támpontul szolgálhat pszichopatológiai tárgyú kutatások mellett a terápiás hatékonyság megítélésében.

Kulcsszavak: énkép egyértelműség, Énkép Egyértelműség Skála, megerősítő és feltáró faktorelemzés, megbízhatóság, érvényesség

BEVEZETÉS

Az énnel foglalkozó kognitív kutatások az 1990-es évektől különbséget tesznek az énnre vonatkozó vélekedések tartalmi és strukturális jellemzői között. Az énkép *tartalmi* elemei az elköteleződés, a célok és az értékek mentén szerveződnek, prototípusukat a rosenbergi globális önbecsülés fogalma – az „önelfogadás, önmagunk tisztelete, az én értékességének érzése” (Rosenberg, 1979, 31) – alkotja. Az énkép *strukturális* jellemzői az énnre vonatkozó hiedelmek, vélekedések szerveződésére, azok hierarchikus elrendeződésére utalnak. A strukturális jellemzőkön belül alapvető az ént felépítő alkotóelemek differenciáltsága (többfélesége) vagy azok integráltsága (egységessége).

Ezen strukturális aspektushoz sorolhatjuk Linville (1985, 1987) *énkomplexitás*-fogalmát, amely azon énaspektusok számát és diverzitását határozza meg, amelyek életünk jelentéssel teli szerepaspektusai. Magas énkomplicitás esetén az életünket átható szerepkategóriák száma magas, ugyanakkor a kategóriák közötti redundáns tulajdonságok száma alacsony. Voltaképpen az énkomplicitás olyan kétdimenziós rendszer (SC-D), amely az integritást és a differenciáltságot egyaránt magában foglalja.

A strukturális jellemzők közé sorolható a Showers (1992) által bevezetett *kompartmentalizáció* fogalma is. A kompartmentalizáció arra utal, hogy a különböző énaspektusokhoz kapcsolódó pozitív és negatív információk egymástól elkülönülnek-e, vagy integrálódnak a különböző énaspektusokban. Kompartmentalizált szerveződés esetén a különböző énaspektusokhoz kapcsolódó személyiségvonások alapvetően pozitívak vagy negatívak, míg integrált szerveződés esetén az énaspektusok pozitív és negatív jellemzőket egyaránt tartalmazhatnak.

Donahue és munkatársai (1993) az *éndifferenciáltság* fogalmát (self-concept differentiation, SCD) javasolják strukturális jellemzőként. Az SCD fogalma arra a tendenciára utal, amikor különböző társadalmi szerepekben vagy szituációkban eltérő személyiségvonásokkal jellemezzük önmagunkat. Más szavakkal, személyiségünket a stabil vonásokkal szemben a szituatív tényezők determinálják. Mivel az SCD az én integráltságának és koherenciájának hiányát jelzi, ezért Campbell és munkatársai (2003) szerint az énfragmentáció adekvátabb megnevezés a differenciáltság helyett.

A strukturális nézőpontot gazdagítja a kanadai Campbell és munkatársai (1990) által kidolgozott *self-concept clarity* fogalma, amelyet a magyar nyelvű szakirodalomban az énkép egyértelműségként, annak letisztultságaként, világosan megfogalmazott jellegeként fordítottunk. Az énkép egyértelműség önfogalmunk tartalmának „világosan és határozottan definiált jellege” (Campbell, 1990), amelyet később kiegészítenek annak „következetes és időben stabil” voltával (Campbell, Trapnell, Heine, Katz, Lavallee és Lehman, 1996, 141). A magas énkép egyértelműség tehát az énkép belső ellentmondásoktól mentes, konzisztens voltát jelenti, továbbá a szelfreleváns információ feldolgozásának előrejelezhető és kiszámítható módjára utal. Kutatók hozzáteszik még a tartalom magabiztosan megtartott jellegét és a tartalmi elemekhez való könnyű kognitív hozzáférést (Stinson, Wood és Doxey, 2008).

Az énkép strukturális jellemzőinek mérése

Az 1. táblázat részletes áttekintést ad azokról a mérőmódszerekről, amelyeket az énkép strukturális jellemzőinek azonosítására dolgoztak ki az elmúlt 35 év folyamán.

1. táblázat. Az én strukturális jellemzőinek azonosítására kidolgozott mérőmódszerek áttekintése

Strukturális jellemző	Szerzők	Megnevezés	Leírás
Énkomplexitás	Linville (1985)	SC-D	Pozitív és negatív tulajdonságokat leíró melléknevek (N = 33) tetszőleges számú csoportba sorolása a feladat, ahol a csoportokat életünk fontosabb szerepkörei/aspektusai alkotják. A H-statisztika alapján kalkulálható egyetlen mérőszám a csoportok számából és a csoportokba sorolt melléknevek redundanciájából származtatható.
	Rafaeli-Mor, Gotlib és Revelle (1999)	NASPECT és OL	A Big Five alapú tulajdonságlisták a valencia szempontjából kiegyensúlyozottak (N = 44). Két mutató kalkulálható: a szelf aspektusainak száma (NASPECT) és azok átfedése (OL). Az utóbbi az énaspektus párok közötti átlagos komunalitás.
	Evans (1994)	Self-Complexity Inventory (SCI)	Az önbeszámolón alapuló mérőeszköz a szelf különböző aspektusai közötti kognitív kapcsolatot tárja fel közvetlenül: különböző, előre meghatározott szelfaspektusok mentén (pl. közeli barátságok, romantikus kapcsolatok, kortársak általi elfogadás, fizikai megjelenés) értékelik a vizsgálati személyek, hogy milyen mértékben érzékelik magukat rosszul az adott aspektus vonatkozásában, ha nyolc stresszel teli esemény forgatókönyvét elképzelnék (pl. sikertelen vizsga, amelyre keményen készültek). Az átfedéssel szemben (OL) a hatás tovaggyűrűzése (spillover) által operacionálizálható a szelfkomplexitás.

1. táblázat folyt.

Strukturális jellemző	Szerzők	Megnevezés	Leírás
	Luo, Watkins és Lam (2009)	Self-Complexity Task – számítógépes program NASPECT és DIST	Linville (1985) tulajdonság-szortírozó feladatát (N = 44) ötvözték Evans (1994) önbeszámolón alapuló kérdőíves módszerével, azzal a különbséggel, hogy pozitív és negatív eseményeket egyaránt elképzelhettek a vizsgálati személyek. Másrészt, az SCI-vel szemben a referencia aspektusban bekövetkező változást nem értékelik, csak a negatív életesemény által aktivált szelf-aspektusok tovaggyűrűző aktivációját mérik. Így két mutatót kalkulálnak: a szelf aspektusainak számát (NASPECT) és az aspektusok közötti átlagos megkülönböztethetőség mértékét (DIST).
	Sakaki (2006)	SC-formula	40 tulajdonságot tartalmazó listával dolgoztak, amelyet a Big Five modell mentén alakítottak ki (az 5 dimenzióknak megfelelően 8-8 kép). A létrehozott csoportok száma tetszőleges, egy-egy tulajdonságot többször besorolhatnak a vizsgálati személyek. Összetett mérőszámmal kalkulálnak, amely a NASPECT és az OL hányadosa ($SC = \text{NASPECT}/OL$).
Én-kompartimentalizáció	Showers (1992)	Evaluative organization	A kártyaszortírozási feladat 40 (20 pozitív és 20 negatív) tulajdonságból álló listán alapul. A kártyaszortírozási feladat befejezését követően a vizsgálati személyek 7-fokú Likert-skálán értékélik az életük különböző aspektusait leíró csoportok pozitivitását, negativitását, illetve fontosságát. Mutatóként a pozitív és a negatív tulajdonságok eloszlását vizsgálják a várt eloszláshoz képest (ϕ , Cramer-V).

1. táblázat folyt.

Strukturális jellemző	Szerzők	Megnevezés	Leírás
Éndifferenciáció	Donahue, Robins, Roberts és John (1993)	SCD-index	A résztvevőknek 60 tulajdonságból álló listát kell értékelniük öt előre megadott szerepaspektus (pl. valakinek a fia/lánya, barát, romantikus partner, munkavállaló) mentén: az adott szereprelációban mennyire jellemzi a vizsgálati személyt az adott tulajdonság. A tulajdonságlistán végzett korrelációs mátrix alapján faktoranalízist végeznek, és az első főkomponens által magyarázott közös variancia értékét kivonják a 100%-ból, így kapják meg az SCD-indexet. A nagyobb érték a különböző szerepek közötti nagyobb nem közös varianciát jelzi, ezáltal magasabb SCD-re utal.
	Styla és mtsai (2010, idézi Pilarska és Suchańska, 2015)	Self-Incoherence Scale	A résztvevőknek 7 személyiségvonást (pl. aktív, nyitott, hűséges, magabiztos) 5 szerepaspektus mentén (pl. romantikus partnerként, barátként, munkavállalóként) kell értékelni 7 pontos Likert-skálán. Három mutatót generálnak: 1. szerepaspektusok közötti abszolút különbség (SCD_{SD}); 2. szerepaspektusok közötti átlagos korreláció (SCD_R); 3. szerepek közötti nem közös variancia (SCD_{VAR}).

Ezek az eljárások alapvetően tulajdonságokat megnevező kártyaszortírozáson alapulnak, idiografikus megközelítéshez közel álló jellegük miatt nagy elemszámú, vagy akár specifikus mintán való alkalmazásuk idő- és energiaigényes folyamat. Bizonyára ezen ismervek vezettek ahhoz, hogy tudományos kutatási célokra leggyakrabban a Campbell (1990) nevéhez köthető, önbeszámolón alapuló *Self-Concept Clarity Scale-t* (SCCS) alkalmazzák.

Az énkép egyértelműségének mérése

Campbell (1990) először ellentétes melléknévpárok listájával kívánta mérni énképünk egyértelműségét, következetességét. Ezt követően (Campbell és mtsai, 1996) kidolgoztak egy 40 tételes, önjellemzésen alapuló kérdőívet, amelyből csupán 20 állítást tartottak meg. Az így megmaradó tételek három – egymással erősen korreláló faktorba – rendeződtek: 1. általánosított egyértelműség, 2. célirányítottság, 3. döntésképeség. Második lépésben 12 tételesre redukálták a kérdőívet, s csupán az első faktoron töltendő tételeket hagyták meg. A létrejövő Self-Concept Clarity Scale (SCCS) egydimenziós konstruktként azonosítja az énkép egyértelműségét, ezáltal hangsúlyozza annak világosan megfogalmazott, határozottan definiált jellegét.

A kérdőív megbízhatóságát több mint 1500 fős egyetemista mintán vizsgálták a szerzők. A feltáró faktorelemzések eredményei alapján az item-total korreláció minden esetben meghaladta a 0,35-ös értéket, az átlagos item-total korreláció 0,54 volt. A sajátérték- és a könyökteszt az egydimenziós megoldást kínálja, a tételek faktorsúlya minden esetben meghaladta a 0,43-at. Az első faktor által magyarázott variancia 41%. A végleges, 12 tételes kérdőív tételhomogenitása magas, Chronbach-alfa értéke 0,86. A kérdőív három, négy, illetve öt hónapos időintervallumban mért ismételt mérések megbízhatósága meghaladja a 0,7-es értéket, tehát a kérdőív belső megbízhatósága és időbeli stabilitása egyaránt megfelelő.

A szerzők az SCCS kérdőív validitásvizsgálata során megállapították, hogy a konstruktum – az alkalmazott mérőeszköz típusától függetlenül – leghoroszabban az önértékeléssel jár együtt (Campbell és mtsai, 1996). Azóta számos további empirikus kutatás is igazolta, hogy a magas önértékeléssel jellemezhető személyek egyértelműbb, letisztultabb, határozottabban artikulált énképpel rendelkeznek (Campbell és mtsai, 2003; Matto és Realo, 2001; Stucke, 2002; Vartanian, 2009; Wu és Watkins, 2009; Bechtoldt, De Dreu, Nijstad és Zapf, 2010). Az alacsony énkép egyértelműség magas neuroticizmussal és magas krónikus önanalízissel jár együtt, amit a ruminációval való gyenge negatív korreláció kísér (Campbell és mtsai, 1996, Campbell és mtsai, 2003; Matto és Realo, 2001). A Big Five faktorok közül a Lelkiismeretesség és az Együttműködés faktorával mutat gyenge pozitív korrelációt az énkép egyértelműsége (Campbell és mtsai, 1996).

Az SCCS kérdőívet számos nyelvre lefordították, például észtre (Matto és Realo, 2001), németre (Stucke, 2002), lengyelre (Suszek, Fronczyk, Kopera, Maliszewski és Łyś, 2018), szlovákra (Fickova, 1999), kínaira (Wu és Watkins, 2009), japánra (Tokunaga és Horiuchi, 2012). A feltáró faktoranalízissel végzett nemzetközi kutatások alapján a kérdőív unidimenzióális struktúrája a fordítás ellenére változatlanul megmaradt. A belső konzisztenciára vonatkozó eredmények az eredetihez hasonlóan kiválóak. A konfirmatív faktoranalízist alkalmazó vizsgálatok eredményei megerősítik a fentieket: az egyfaktoros modell jó illeszkedést mutat (pl. Suszek és mtsai, 2018a). Egyetlen kivétel ez alól Steffgen, Da Silva és Recchia (2007) vizsgálata, akik 15–20 éves kor közötti luxembourgi serdülők 247 fős mintáján végzett főkomponens-elemzésük során két főkomponenst azonosítottak: a *belső konzisztenciát* (pl. „A magamról alkotott hiedelmek / gondolatok gyakran ellentétbe kerülnek egymással.”) és az *időbeli stabilitást* (pl. „Egyik nap ezt gondolom magamról, másik nap teljesen mást.”).

Milyen mértékben stabil az énkép egyértelműsége?

Campbell definíciójában az énkép egyértelműségét időben stabil jellemzőnek, voltaképpen személyiségvonásnak tekinti. Az időbeli stabilitást vizsgáló empirikus kutatások szerint az énkép egyértelműsége változik az életkorral: serdülőkorban – 12 és 16 éves kor között – némileg emelkedik az értéke (Schwartz, Klimstra, Luyckx, Hale és Meeus, 2012; Crocetti, Rubini, Branje, Koot és Meeus, 2016; Lodi-Smith és Roberts, 2010), és tetőfokát fiatal felnőttkorban éri el (Wu és mtsai, 2010). Keresztmetszeti kutatásában Lodi-Smith és Roberts (2010) azt találta, hogy önfogalmunk letisztultsága nem csupán fiatal felnőttkorig, hanem egészen 60 éves korunkig növekszik, majd ezt követően – idősebb felnőttkorban – csökken, ezáltal fordított U alakú pályát jár be. Annak ellenére, hogy szélesebb életkori spektrumot felölelő longitudinális kutatások szükségesek még a pontos fejlődési pálya azonosítása érdekében, kizárható az *abszolút stabilitás* ténye, vagyis az énkép egyértelműségének mennyiségi állandósága. Ugyanakkor annak *relatív stabilitását* egyértelműen igazolták a kutatók (Wu és mtsai, 2010; Schwartz és mtsai, 2012; Crocetti és mtsai, 2016), mind serdülők, mind azok szülői mintájában megmaradt az individuuumok közötti különbség, vagyis a személyek megtartották relatív helyzetüket az adott csoportban. A relatív stabilitás mértékét tekintve az énkép tisztasága összemérhető a legfontosabb személyiségjellemzőkkel, például a Big Five modell Együttműködés, Extraverzió, Érzelmi stabilitás vagy Lelkiismeretesség faktorával (Klimstra, Hale, Raaijmakers, Branje és Meeus, 2009). Következésképpen az énkép egyértelműsége viszonylag stabil személyiségvonás, amely azonban az érissel és jelentős életesemények hatására (pl. munkahelyváltás, párkapcsolati szakítás, külföldre költözés) változhat (lásd pl. Light és Visser, 2013; Slotter, Gardner és Finkel, 2010; Hajo, Obodaru, Lu, Maddux és Galinsky, 2018).

Az énkép egyértelműségének pszichológiai jelentősége

Az elmúlt húsz év során számos empirikus kutatást végeztek az énkép letisztultságának más pszichológiai konstrukciókkal való együtt járását vizsgálva. Az énkép egyértelműsége és világosan megfogalmazott jellege szorosan kapcsolódik az önértékeléshez (Belon és mtsai, 2011, Wu, Watkins és Hattie, 2010; Brandt és Vonk, 2006), összefügg a jólléttel (Bleidorn és Koedding, 2013; Campbell és mtsai, 2003; Church és mtsai, 2014; Mittal, 2015, Parise, Canzi, Olivari és Ferrari, 2019), pozitívan korrelál a párkapcsolati elégedettséggel (Parise, Pagani, Donato és Sedikides, 2019). Továbbá pozitívan kapcsolódik az élet értelmességének észleléséhez (Blažek és Besta, 2012), az érzelmi egyensúlyhoz (Bigler, Neimeyer és Brown, 2001), a stresszorokkal való jobb megküzdéshez (Ritchie, Sedikides, Wildschut, Arndt és Gidron, 2011). Mindemellett a magasabb énképstabilitással rendelkezők optimistábbak, és távolabbi jövőképpel jellemezhetők (Morawiak, Mrozinski, Gutral, Cyprianska és Nezlek, 2018).

Ezzel ellentétben, az alacsony SCC számos internalizáción alapuló pszichés problémát jelez előre: a szorongást (Kusec, Tallon és Koerner, 2016; Posavac és Posavac, 2019), a depressziót (Schwartz és mtsai, 2012; Van Dijk, Branje, Keijsers, Hawk, Hale és Meeus, 2014), a magányosságot (Frijns és Finkenauer, 2009), a szociális fóbiát

(Wilson és Rapee, 2006; Stopa, Brown, Luke és Hirsch, 2010), a nem öngyilkosság célú önsértéseket (Lear és Pepper, 2016). Továbbá testi elégedetlenséggel (Vartanian és Dey, 2013) és evészavarral is együtt jár (Perry, Silvera, Neilands, Rosenvinge és Hanssen, 2008). Személyiségzavarok tekintetében a borderline tünetek súlyosságával mutat együtt járást (Roepke és mtsai, 2011), míg nárcisztikus személyeknél az agresszív viselkedés mértékével korrelál (Edwards és Bond, 2012). Szkizotípiás személyiségzavarban a mágikus gondolkodást (Cicero, Docherty, Becker, Martin és Kerns, 2015) előre jelzi az alacsony SCC, a legerősebb kapcsolatot ($r = 0,66$) pedig a perszeveratív gondolkodással mutatja (DeMarree és Bobrowski, 2018). Az énkép egyértelműség fogalmának jelentőségét bizonyította Styla (2015), amikor neurotikus és személyiségzavarban szenvedő páciensekkel végzett empirikus kutatásában igazolta, hogy az énkép egyértelműségének változása szignifikáns magyarázó változója a tünetek mérséklődésének és ezáltal a pszichoterápia hatékonyságának.

A jelen tanulmány célkitűzése

Az SCCS kérdőív magyar nyelven nem érhető el, ezért a jelen tanulmány elsődleges célja e hiány pótlása, a kérdőív nagy elemszámú egészséges mintán történő hazai adaptációja során szerzett tapasztalatok közreadása. A kérdőív hazai bevezetése fontos gyakorlati és elméleti értékkel bírhat, hiszen ez idáig nem rendelkezünk olyan relatíve rövid mérőeszközzel, amely megbízható és érvényes módon tenné lehetővé az énkép strukturális jellemzőjének empirikus vizsgálatát. Az énkép egyértelműségének azonosítása támpontul szolgálhat pszichopatológiai tárgyú alap kutatások mellett a mentális betegek szűrésére, továbbá a terápiás hatékonyság megítélésére. Jelen tanulmány a kérdőív normatív mintán történő alkalmazhatóságára fókuszál.

MÓDSZER

Vizsgálati minta és az eljárás menete

Keresztmetszeti kutatásunkat összesen 1205 főből álló nem valószínűségi, kényelmi hozzáféréseken alapuló mintán végeztük, amelyben a Pécsi Tudományegyetem, a Kaposvári Egyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nappali és levelező képzéseiben, illetve továbbképzéseiben tanulók és azok családtagjai, ismerősei vettek részt. Kizáró kritériumot csupán a 18. évnél fiatalabb életkor jelentett. A vizsgálatban részt vevők önkéntes jelentkezés alapján, ellenszolgáltatás nélkül vállalták a tesztcsomag kitöltését, amely egyénileg zajlott, papíralapú felvétel formájában. A vizsgálat a Helsinki deklaráció szellemében a Pécsi Tudományegyetem Orvostudományi Kar kutatásetikai bizottságának engedélye alapján történt (az etikai engedély száma: 6732 PTE/2017).

Mérőeszközök

Demográfiai adatok. A kutatás során az alapvető szociodemográfiai jellemzőket rögzítettük, a nemet és az életkort.

Énkép egyértelműség kérdőív (SCCS, Campbell, 1996). A kérdőív magyar nyelvű változatát a protokollnak megfelelően – az eszköz lefordítását és visszafordítását követően –, a jelentésbeli eltolódások korrigálását követően alakítottuk ki. Fontos megjegyeznünk, hogy az eredmények előzetes értékelése során, egy kisebb részmintán ($n = 434$), a skála belsőkonzisztencia-vizsgálatakor szembesültünk azzal, hogy a skála 6. tételének (Ritkán tapasztalok konfliktust a személyiségem különböző aspektusai között, I seldom experience conflict between the different aspects of my personality) értelmezése sok kitöltő számára problémát jelentett: az item-maradék korreláció $-0,01$. Bár a 12 tételből 2 eltérő irányban megfogalmazott tétel is szerepel (6. és 11.), ennek ellenére csak az első eltérő irányú, 6. tétel nem mutatott korrelációt a többi tételre adott értékeléssel. Feltehető, hogy a hosszú tesztbatteria kitöltése során sok kitöltő felszínesebben olvasta el az állítást, és az előzetes válaszbeállítódásnak megfelelően értékelte a tételt. A tétel értelmezésénél további problémát jelenthet a kettős tagadás értékelése: egyáltalán nem értek egyet azzal, hogy ritkán tapasztalok konfliktust. A kérdés pontos és konzisztens válasza átgondolást és időt igényel, amire egy gyors tempójú kitöltés során nem biztos, hogy sor kerül. A tételt a megfogalmazási nehézség miatt az alábbira módosítottuk: „*Néha ellentétet fedezek fel személyiségem különböző aspektusaiban.*” A végleges tesztbatteriaiban tehát a 6. tételt az előzetes vizsgálati eredményeink alapján átfogalmaztuk.

Az SCCS kérdőív 12 tételes, önbeszámolón alapuló mérőeszköz, amelynek tételeit 5-fokú Likert-skálán lehet értékelni. Az 1-es érték a teljes elutasítást („Egyáltalán nem értek egyet”), míg az 5-ös érték a teljes egyetértést („Teljesen egyetértek”) fejezi ki. A skálaképzés kumulatív módon történik, a skálán elérhető legalacsonyabb pontszám 12, míg a legmagasabb 60. A kérdőív a 6. és a 11. tétel kivételével fordított irányú tételeket tartalmaz, ezért a magasabb pontérték egyértelműbb, stabilabb és jobban artikulált énképre utal.

A *Rosenberg Önbecsülés Skála* (RSES, Rosenberg, 1965) nagyon gyakran használt 10 tételes kérdőív, amely a globális önértékelést 4-fokú Likert-skálán méri (1 = „Egyáltalán nem értek egyet”; 5 = „Teljes mértékben egyetértek”). A globális önértékelést mérő tételek az önelfogadásra és önmagunk észlelt értékességére vonatkoznak. A kérdőívnek több magyar fordítása is ismert, jelen kutatásban a RSES-H verziót használtuk (Sallay, Martos, Földvári, Szabó és Ittész, 2014). A skála belső konzisztenciája megfelelő (Cronbach-alfa: 0,829 és 0,861), jelen vizsgálatban a Cronbach-alfa együttható értéke ennél is magasabbnak bizonyult ($\alpha = 0,91$).

A *Szorongásérzékenység Index* (Anxiety Sensitivity Index, ASI, Reiss, Peterson, Gursky és McNally, 1986; magyar verzió: Kerekes, 2012) 16 tételes önbeszámolón alapuló kérdőív. A válaszadás 5-fokú Likert-skálán történik, a válaszadó a nem zavaró (1) és a nagyon zavaró (5) kontinuumon értékeli a szorongáshoz köthető szomatikus és kognitív tüne-

teket. Az ASI a szorongásérzékenység konstruktumának legszélesebb körben használt mérőeszköze, annak pszichometriai jellemzői és prediktív validitása jól megalapozott (lásd például Peterson és Reiss, 1992; Peterson és Plehn, 1999). Az újabb empirikus kutatások egydimenziós, általános szorongásosságra vonatkozó vulnerabilitás mérőeszközeként használják a kérdőívet (Deacon és Abramowitz, 2006). Jelen mintában a generális faktorra mért Cronbach-alfa értéke kiváló: 0,90.

A *Bizonytalansággal szembeni intolerancia* (Intolerance of Uncertainty Scale, IUS, Freeston, Rheaume, Letarte, Dugas és Ladouceur, 1994) skála a bizonytalanságról és annak következményeiről szóló negatív meggyőződés azonosítását szolgálja. Az eredetileg francia nyelven kidolgozott 27 tétel, 5-fokú Likert-skálán mérő kérdőív a bizonytalan helyzetekre és eseményekre vonatkozó negatív – érzelmi, kognitív és viselkedéses – reagálási módot jelzi előre. Az IUS kiváló belső konzisztenciát mutat, öt-hetes időintervallumban mért stabilitása is jó, a konvergens és a divergens validitásra vonatkozó adatok szintén meggyőzőek: a konstruktum az aggodalommal, a szorongással és a depresszióval jár együtt (Buhr és Dugas, 2002; Freeston és mtsai, 1994; Yang, 2013). Jelen kutatásban az egyes tételekre adott válaszok szumma értékével számoltunk, ugyanakkor a kérdőív pontos faktorstruktúrájának feltárása Kállai János vezetésével a PTE ÁOK Magatartástudományi Intézetében jelenleg is zajlik.

Az eredeti *Szkizotípiá Személyiség Kérdőív* (Schizotypal Personality Questionnaire, SPQ, Raine, 1991) származtatott Brief Revised verzió (SPQ-BR; Cohen, Matthews, Najolia és Brown, 2010; magyar adaptáció Kállai és mtsai, 2018) segítségével a – pszichiátriai betegségben nem szenvedő – szkizotípiás személyek azon csoportját kívántuk azonosítani, akik a pszichózis kialakulása tekintetében bizonyos mértékű vulnerabilitással rendelkeznek. A kérdőív a saját testtel és a környezettel való szokatlan viszony feltárását szolgálja (pl. kognitív és perceptuális zavarok, az én határait kitágító abszorpció élmény). Az SPQ 32 állítást tartalmazó 5-fokú Likert-skálás kérdőív (0 = egyáltalán nem; 4 = nagyon gyakran). Jelen tanulmányban eltekintünk hét alkálójának (pl. szociális szorongás, mágikus gondolkodás, furcsa beszédmód, gyanakvás) részletes elemzésétől, a kérdőívet egydimenziós konstruktumként kezeljük, ahol a magasabb pontérték erőteljesebb szkizotípiás érintettséget jelez.

Alkalmazott statisztikai módszerek

Az adatelemzés eredményeit négy lépésben szemléltetjük. Elsőként az SCCS leíró statisztikáit adjuk közre. A nemek közötti különbség meghatározása t-próbával, a skála életkorral való kapcsolatának jellemzése pedig Pearson-féle korrelációval történt. A hiányosan kitöltött kérdőíveket (n = 54) kihagytuk az elemzésből. A második lépésben paralelelemzést és feltáró faktorelemzést végeztünk, hogy a lehetséges dimenziók számát meghatározzuk, és a tételek dimenziókba szerveződését ellenőrizzük. A Horn (1965) által bevezetett paralelelemzés egy olyan szimulációs módszer, amely lehetőséget ad arra, hogy csak a szignifikáns főkomponenseket tartsuk meg. Az eljárás az eredeti vizsgálati minta fő paraméterei alapján (pl. minta elemszám, válto-

zók száma) véletlenszerű mintákat képez nem korreláló változókkal, és az így kapott sajátértékeket veti össze a vizsgálati mintán nyert korrelációs mátrix alapján kapott sajátértékekkel. Csak azokat a dimenziókat tartjuk szignifikánsnak, melyek sajátértéke nagyobb, mint a random, korrelálatlan változókból képzett sajátérték. A módszer elve tehát az, hogy a minta variabilitása véletlenszerűen is eredményezhet 1-nél nagyobb sajátértékű komponenseket, még akkor is, ha valójában a változóink nem korrelálnak, és nincs a változók varianciáját megragadó dimenzió. Mivel az 5-fokú Likert-skálás válaszmódoztumból származó változóink esetében a normalitás többenél is sérült, az ilyen esetekben javasolt polikorikus korrelációt alkalmaztunk (Muthén és Kaplan, 1985, 1992). A paralellelemzést a súlyozatlan legkisebb négyzetek (Robust Unweighted Least Squares) technikával és 500 véletlenszerűen generált korrelációs mátrix segítségével készítettük el (Timmerman és Lorenzo-Seva, 2011). A 12 tételből álló SCCS kérdőív egydimenziós szerkezetének alátámasztására a FACTOR program által felkínált egydimenziós kongruenciamutatót (Unidimensional Congruence, UniCo) és a magyarázott közös varianciahányadot (Explained Common Variance, ECV) alkalmaztunk. Az UniCo esetében a módszertani ajánlásokban megfogalmazott 0,95-öt, míg az ECV esetében 0,85-öt tekintettük kritériumnak. A feltáró faktorelemzés során a Campbell és munkatársai (1996) által végzett főkomponens-elemzés mellett főtengeyelemzést is végeztünk. Mivel a vizsgálati mintánk elemszáma nagy, így a teljes mintát véletlenszerűen kettéválasztottuk, és az egyik felén a feltáró elemzéseket készítettük el, míg a másikon a megerősítő elemzéseket. A kérdőív belső megbízhatóságát Cronbach- α mutatóval vizsgáltuk. Harmadik lépésben, a vizsgálati minta másik felén megerősítő faktorelemzést (CFA) alkalmaztunk az elméleti faktorstruktúra tesztelésére. A megerősítő faktorelemzést több módszerrel is elvégeztük, a FACTOR és az MLUS programokkal egyaránt. Mérlegelve a változóink normalitásának sérülését és az ötfokozatú válaszmódoztumot, az ilyen esetekben ajánlott, két különböző elvre épülő robusztus becslési eljárást alkalmaztunk. Az első a súlyozott legkisebb négyzetes eljárás (Weighted Least Squares Mean and Variance adjusted: WLSMV) módszere volt, amely nem kívánja meg a változók normál eloszlását, és a kategorikus vagy ordinális kérdőív-tételek elemzésének ajánlott módszere (Brown, 2006). Elemzéseinket azonban elvégeztük a legnagyobb valószínűségi elven alapuló becslési eljárás (Maximum-likelihood: ML) robusztus változatával (MLR) is. A két becslési eljárás alapvető különbsége, hogy a WLSMV probit, míg az MLR logisztikus regressziót alkalmaz. Mivel a két becslési eljárás alapján alapuló eredmények hasonlóak, így a jelen tanulmányunkban a WLSMV segítségével kapott eredményeket szemléltetjük. Az elemzések során a módosítási mutatókat (modification indices) is figyelembe vettük, a modell illeszkedését jelentősen javító tényezőket kutatva (pl. hibakovariancia). Ezt követően a kérdőív konstruktumvaliditását az énkép egyértelműségével összefüggésbe hozható, korábban már validált kérdőívek – RSES-H, ASI, IUS, SPQ-BP – Pearson-féle korrelációs mátrixa alapján értékeltük, illetve a nemmel való kapcsolat elemzése esetén Spearman-féle rangkorrelációt alkalmaztunk. A predikciók erejét és irányát lineáris regressziók eredményein keresztül mutatjuk be, amelyet „bootstrap” újra-mintavételezési (1000 mintavétel) eljárás segítségével validáltunk. A statisztikai elemzéseket SPSS 22 (IBM Corp., 2013), MPLUS 8.2 (Muthén és Muthén, 1998–2017), FACTOR (Lorenzo-Seva és Ferrando, 2006, 2013) programokkal végeztük.

EREDMÉNYEK

Leíró statisztikák

A vizsgált személyek átlagéletkora 27,05 év (SD = 9,8), a legfiatalabb kitöltő 18 éves, míg a legidősebb 72 éves. A résztvevők kb. 29%-a férfi. A teljes mintában a férfiak és a nők életkori átlaga nem különbözik szignifikánsan [$t(1203) = -0,402$, $p = 0,746$]. Az SCCS kérdőív vonatkozásában végzett nemi összehasonlító elemzés nem jelzett statisztikailag szignifikáns különbséget (lásd 2. táblázat), vagyis a nők és a férfiak nem térnek el egymástól az énkép egyértelműségét illetően [$t(1203) = -0,185$, $p = 0,853$].

2. táblázat. Az SCCS kérdőív leíró statisztikája nemek szerinti bontásban

Vizsgált változó	Teljes minta (N = 1205)	Férfiak (N = 245)	Nők (N = 960)	Nemi különbség	
	átlag ± szórás	átlag ± szórás	átlag ± szórás	t-próba	p
Életkor	27,05 ± 9,84	26,92 ± 9,45	27,09 ± 9,97	-0,402	0,69
Énkép egyértelműség (SCCS)	45,26 ± 8,17	45,9 ± 10,36	46,03 ± 10,07	-0,185	0,85

Az SCCS kérdőív életkorral való együtt járása alapján megállapítható, hogy szignifikáns gyenge pozitív összefüggés jellemzi az életkor és az énkép egyértelműségének kapcsolatát ($r = 0,28$, $p < 0,001$), vagyis az életkor előrehaladtával az énkép egyre világosabban körvonalazott, egyértelműbben artikulált. A differenciáltabb életkori összefüggés feltárása érdekében a mintát életkori csoportokra bontottuk (18–25 év; 26–35 év; 36–50 év; 51 év felett), és ily módon vizsgáltuk az énkép tisztaságát. A varianciaanalízis [$F(3,1204) = 31,94$; $p < 0,001$] és a post hoc páros összehasonlítás eredménye szerint az énkép egyértelműsége 36–50 éves kor között éri el a tetőfokát ($M = 51,16 \pm 8,96$), amit életkorunk további előrehaladtával már meg is őrzünk.

A kérdőív faktorszerkezete

A faktorok számának meghatározására elsőként paralelelemzést alkalmaztunk. A Horn (1965) által bevezetett paralelelemzés egy olyan szimulációs módszer, amely lehetőséget ad arra, hogy csak a szignifikáns főkomponenseket tartsuk meg. A paralelelemzés az egydimenziós struktúrát erősítette meg. Az egydimenziós kongruencia mutató (UniCo = 0,974) és a magyarázott közös varianciarány (ECV = 0,899) meghaladták a kritériumokat, így az SCCS szerkezete egydimenziósnak tekinthető. A kérdőív faktorszerkezetét, a Campbell és munkatársai (1996) által végzett elemzésekhez hasonlóan, főkomponens-elemzéssel (Kaiser-féle normalizációval) is elvégeztük, de készítettünk főteengelyelemzést is. A faktorelemzést megelőzően ellenőriztük, hogy a tételek egyike sem szélsőségesen ferde, nincs olyan tétel, ahol a kitöltők több mint 90%-a ugyanazt a választ adta volna, nem találtunk lényeges padló- vagy plafonhatást. A Kaiser–Mayer–Olkin-érték alapján az elemszám megfelelő, a főkomponens-elemzés eredményei értelmezhetők, a mintában a parciális korrelációk kicsik ($KMO = 0,94$),

és a változók páronként nem függetlenek [$\chi^2(df = 66) = 12478, p < 0,001$]. A létrejövő főkomponensek közül a Kaiser-kritérium alapján azokat tartottuk meg, melyeknek sajátértéke egy fölött van. Az első 3 sajátérték nagyság szerinti sorrendben: 6,05, 0,96 és 0,74. Ennek alapján egyetlen dimenziót azonosítottunk, amely a tételek teljes varianciájának 50,8%-át magyarázza. A főtengelelemzéssel kapott faktorsúlyokat a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat. Az Énkép Egyértelműség Kérdőív faktorszerkezete

Tételek	EFA Faktor-súly ^a	CFA Faktor-súly ^b
1. A magamról alkotott hiedelmek / gondolatok gyakran ellentétbe kerülnek egymással.	0,71	0,70
2. Egyik nap ezt gondolom magamról, másik nap teljesen mást.	0,78	0,78
3. Sokat tűnődöm azon, milyen típusú személy vagyok valójában.	0,71	0,69
4. Néha azt érzem, hogy valójában nem az a személy vagyok, akinek magamat mutatom.	0,76	0,74
5. Ha arra a személyre gondolok, aki a múltban voltam, nem vagyok biztos benne, milyen is voltam valójában.	0,65	0,65
6. Ritkán tapasztalok konfliktust a személyiségem különböző aspektusai között.	0,60	0,58
7. Néha azt gondolom, hogy másokat jobban ismerem, mint saját magamat.	0,68	0,67
8. A magamról alkotott hiedelmeim / gondolataim úgy tűnik, nagyon gyakran változnak.	0,84	0,84
9. Ha jellemeznem kellene a személyiségem, a leírás egyik napról a másikra változhatna.	0,76	0,79
10. Úgy gondolom, még ha akarnám, sem tudnám elmondani valakinek, milyen is vagyok valójában.	0,67	0,64
11. Általában egyértelmű véleményem van arról, ki és mi vagyok én.	0,33	0,33
12. Gyakran nehézséget okoz, hogy döntsek dolgokról, mert nem igazán tudom, mit is akarok.	0,56	0,59
Magyarázott variancia (%)	50,8%	
Cronbach-alfa	0,88	

Megjegyzés: ^a: A főtengelelemzés (EFA) alapján kapott faktorsúly; ^b: A megerősítő elemzés (CFA) segítségével kapott standardizált faktorsúly

A mérőeszköz faktorelemzése tehát megerősíti a kérdőív homogenitását, az egyetlen, egynél nagyobb sajátértékű komponens által magyarázott variancia meghaladta az 50%-ot. Az egyes tételek faktorsúlya 0,37 és 0,84 közöttinek bizonyult, következőképpen egyetlen tételt sem szükséges elhagyni. A legnagyobb töltéssel az alábbi állítás szerepel: „A magamról alkotott hiedelmeim / gondolataim úgy tűnik, nagyon gyakran változnak” (8). A legalacsonyabbal pedig az egyetlen fordított irányúnak meghagyott tétel: „Általában egyértelmű véleményem van arról, ki és mi vagyok én” (11). Látható,

hogy a skála homogenitása a 11. fordított tétel elhagyásával tovább növekedne, ennek ellenére a fordított tételt a válaszbeállítódást kivédő hatása miatt bennhagytuk. A fordított irányban megfogalmazott tételeket általában azért építik be a kérdőívekbe, hogy a válaszadási mintázat torzító hatását kivédjék. Ilyen torzító válaszadási mintázat lehet, ha a kitöltő az első kérdések megválaszolása után felismeri a tételek tartalmát, és a következő tételek kitöltésekor már a tétel alapos végigolvasása és mérlegelése nélkül automatikusan jelöli a korábbi tételekre adott véleményét tükröző választ. Ezzel szemben a fordított irányban megfogalmazott tételek elvileg olyan kognitív sebességkorlátozást jelenthetnek, amely csökkenti az automatikus válaszadás kialakulásának esélyét, és a kitöltőt arra kényszeríti, hogy a tételek tartalmát gondosabban mérlegelje. Sajnos a kutatási eredmények azonban azt tükrözik, hogy a fordított irányú tételek gyakran egy mesterséges válaszadási faktort hoznak létre, ami teljesen eltűnik, ha a fordított tételeket visszaforgatják (Harvey, Billings és Nilan, 1985; Idaszak és Drasgow, 1987). Az eltérő irányban megfogalmazott tételek különválásának hátterében leggyakrabban az áll, hogy egy kérdésekre kialakult válaszbeállítódást követően sok kitöltő nem képes a fordított irányú tételek felismerésére. Schmitt és Stults (1986) kimutatták, hogy a fordított irányú tételek faktorba szerveződése már akkor megjelenhet, ha a válaszadónak mintegy 10%-a nem ismeri fel azt, hogy néhány tétel fordított irányban megfogalmazott. Woods (2006) szimulációs vizsgálatok segítségével azt kapta, hogy a fordított tételeket is tartalmazó egydimenziós mérőeszköz esetében már az is elég a megerősítő faktorelemzések alacsony illeszkedési mutatóihoz (az egydimenziós szerkezet elvetéséhez), ha a vizsgálati minta 10%-a ad pontatlan válaszokat a fordított tételekre.

Az SCC kérdőív magyar verziójának reliabilitásvizsgálata kapcsán megállapítható, hogy a belső konzisztenciát becslő Cronbach- α mutató kiváló megbízhatóságot jelez, értéke 0,88. Nem találtunk olyan tételt, amelynek ún. item-maradék korrelációja az átlagosan elfogadott 0,2-es értéknél (Rózsa, Nagybianyi és Oláh, 2006) alacsonyabb lenne.

Megerősítő faktoranalízis

A következő lépésben a kérdőív pontos faktorszerkezetét megerősítő faktoranalízissel (CFA) vizsgáltuk. A faktoriális szerkezet feltárása céljából az eredeti unidimenziális struktúrát ellenőriztük. A Hu és Bentler (1999) által javasolt szigorú kritériummal szemben liberálisabb küszöbértéket használva adekvátan akkor tekintjük az illeszkedést, ha a CFI (Comparative Fit Index) és a TLI (Tucker–Lewis Index) $> 0,9$, és a RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) $< 0,8$ (Browne és Cudeck, 1993). Az illeszkedési mutatók az alábbiak: $\chi^2 = 406,55$, $df = 53$; $p < 0,0001$; $CMIN/DF = 7,67$; $CFI = 0,939$; $TLI = 0,925$; $RMSEA = 0,079$; $RMSEA CI_{90} = 0,072-0,085$. A módosítási mutatók (modification indices) nem jeleztek olyan hibakovarianciát, amely a modell illeszkedését jelentősen javította volna. A megerősítő faktorelemzéssel kapott standardizált faktorsúlyokat a 3. táblázat tartalmazza. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy az egyfaktoros megoldás megfelelő illeszkedést mutat, következésképpen a kérdőív eredeti, unidimenziális faktorstruktúrája megerősítést nyert.

A kérdőív validitásának vizsgálata

Az SCC kérdőív konstruktváliditását más skálákkal való összevetés tükrében vizsgáltuk. Ehhez olyan mérőeszközöket választottunk, amelyek az énképpel és a különböző pszichopatológiai tünetekkel összefüggésbe hozhatók, valamint megbízható és érvényes mérőeszközöknek tekinthetők. A validáló skálák leíró statisztikai adatait a 4. táblázatban tüntettük fel.

4. táblázat. A validáló skálák leíró statisztikai jellemzői nemek szerinti csoportosításban és a megbízhatóságukat becsülő Cronbach- α mutatók

Skálák	Tételszám	Cronbach- α érték	Férfiak átlag \pm szórás	Nők átlag \pm szórás
Önértékelés (RSES)	10	0,89	30,86 \pm 5,75	30,00 \pm 6,02
Bizonytalansággal Szembeni Intolerancia (IUS)	27	0,92	247,75 \pm 65,9	249,92 \pm 68,1
Szorongásindex (ASI)	16	0,88	13,4 \pm 8,24	14,86 \pm 9,5
Szkizotípiá Személyiség Kérdőív (SPQ)	32	0,89	38,56 \pm 16,38	38,1 \pm 15,82

Az SCC kérdőív konstruktváliditását az énkép világosan definiált jellegével összefüggésbe hozható, korábban már validált kérdőívek – ASI, IUS, RSES-H, SPQ-BP – életkorhatását kontroll alatt tartó parciális korrelációs mátrixa alapján értékeljük (lásd 5. táblázat).

5. táblázat. Az SCCS együtt járása más mérőeszközökkel

Skálák	ASI	IUS	SPQ	SCCS
Önértékelés (RSES-H)	-0,31***	-0,47***	-0,45***	0,58***
Szorongásérzékenység (ASI)		0,57***	0,46***	-0,39***
Bizonytalansággal Szembeni Intolerancia (IUS)			0,53***	-0,49***
Szkizotípiá Személyiség Kérdőív (SPQ)				-0,55***
Életkor	-0,12***	-0,02	-0,16***	0,28***
Nem	0,06**	-0,07**	-0,01	0,01

Megjegyzés: p** < 0,01; p*** < 0,001.

Az elvárásoknak megfelelően az énkép egyértelműsége közepesen erős pozitív korrelációt ($r = 0,58$) mutat az önértékelés dimenziójával. Jelezve a kérdőív pszichopatológiai aspektusát, megállapítható, hogy a kérdőív közepesen erős negatív kapcsolatot mutat a szkizotípiás személyiségvonásokkal ($r = -0,55$). Szintén közepesen erős negatív kapcsolatot tártunk fel a bizonytalansággal szembeni intoleranciával ($r = -0,49$) és a szorongás dimenzióját lefedő szorongásindexszel ($r = -0,39$).

Továbbá az SCC kérdőív konstruktumvaliditását lineáris regresszió segítségével is elemeztük. Magyarázó változóként csak a szignifikáns magyarázó változókat emeltük a modellbe, így arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az énkép egyértelműségét az életkor demográfiai jellemzőjén túl milyen mértékben magyarázza az önértékelés (RSES-H), a bizonytalansággal szembeni intolerancia (IUS), az általános szorongásosság (ASI) és a szkizotípiára való hajlam (SPQ). Az adatokban az outlier labelling rule (Tukey, 1977) alapján nem található egydimenziós és többdimenziós outlier sem. A kollinearitás feltételének ellenőrzésére alkalmas tesztek alapján a változók között sem kollinearitás, sem multikollinearitás nem áll fenn. Az adatokon teljesül a reziduális hibák függetlenségének feltétele, a Durbin–Watson-érték = 1,96 (Durbin és Watson, 1951). A modell építéséhez lépésenkénti regressziót végeztünk, az öt szignifikáns magyarázó változó az énkép egyértelműségének teljes varianciájából 51,5%-ot magyaráz ($R^2 = 0,515$), a modell szignifikáns $F(5, 1085) = 272,877$, $p < 0,001$. Az énkép egyértelműség bejósolásában mind az öt változó szignifikáns magyarázóerővel bír, melynek érvényességét az újraminta-vételezési eljárás (1000 mintavételes bootstrap) is megerősítette. A legerősebb magyarázó változó az önértékelés ($\beta = 0,351$; $p < 0,001$), a szkizotípiára való hajlam ($\beta = -0,281$; $p < 0,001$), az életkor ($\beta = 0,186$; $p < 0,001$), ezt követi a bizonytalansággal szembeni intolerancia ($\beta = -0,121$; $p < 0,001$) és a szorongásindex ($\beta = -0,063$; $p < 0,001$). Mivel a 0,12 alatti Standard β értékek a minta nagyságára való tekintettel kevésbé interpretálhatók, ezért megállapítható, hogy az énkép egyértelműségét és annak jól definiált jellegét az önértékelés és a szkizotípiás érintettség mértéke képes legjobban bejósolni az életkor alanyi változója mellett.

MEGVITATÁS, AZ EREDMÉNYEK ÁTTEKINTÉSE

A Campbell és munkatársai által kidolgozott SCCS kérdőív az énkép strukturális jellemzőjének egyikét, az énkép egyértelműségét, annak letisztultságát, világosan megfogalmazott jellegét méri. Jelen tanulmány az SCCS kérdőív hazai adaptációját célozza, annak nagy elemszámú, normatív mintán, keresztmetszeti elrendezésben történő részletes pszichometriai elemzése által.

A nemi különbséget illetően ellentmondásos a nemzetközi kép: például a kanadai (Campbell és mtsai, 1996) vagy a szlovák mintán (Fickova és Korcova, 2000) végzett kutatások szignifikáns nemi különbségről számoltak be, amelyet a női minta magasabb neuroticizmusával és szorongásával magyaráznak. Jelen kutatásban az észet (Matto és Realo, 2001), az ausztriai (Appel, Schreiner, Weber, Mara és Gnambs, 2016) vagy a kínai (Wu és Watkins, 2009) vizsgálatokhoz hasonlóan nem igazoltuk a férfiak mérsékeltén magasabb énképtisztaságát.

Az életkor vonatkozásában kutatási eredményeink igazolják a nemzetközi eredményeket, az osztrák (Appel és mtsai, 2016), a kanadai (Campbell és mtsai, 1996) vagy az észet (Matto és Realo, 2001) kutatókhoz hasonlóan gyenge pozitív együtt járást találtunk. Tehát az énkép tisztasága mérsékeltén növekszik az életkorral, eredményeink szerint tetőpontját érett felnőttkorban (36–50 év között) éri el, amely már idősebb korban is fennmarad.

A kérdőív faktorstruktúrájának feltárása során sikerült reprodukálni az eredeti unidimenzionális struktúrát, a magyarázott variancia magasnak tekinthető, a kérdőív megbízhatósági mutatója kiváló. Az elvégzett megerősítő faktorelemzés megfelelő illeszkedést mutatott, így a kérdőív eredeti, egyfaktoros struktúrája igazolódott.

A validitásra vonatkozó korrelációs elemzések egyértelmű bizonyítékát nyújtják a magyar adaptáció sikerességének. Megerősítettük azt a nemzetközi eredményt, mely szerint az önértékelés és az SCC egymással közepesen erősen pozitívan kapcsolódó, ugyanakkor egymást nem helyettesíthető konstruktumok (lásd pl. Campbell és mtsai, 1996; Nezlek és Plesko, 2001; Wu és mtsai, 2010, Suszek és mtsai, 2018b). A korreláció alapján megállapítható, hogy a magasabb önértékeléssel jellemezhető személyek egyértelműbb, pontosabban definiált és jobban artikulált énképpel rendelkeznek; és fordítva, az alacsony önértékelés alacsonyabb énképtisztasággal és nagyobb énkép-instabilitással jár együtt (Campbell és mtsai, 1996; Smith, Wethington és Zhan, 1996). A kapcsolat irányát Campbell (1990) kétféleképpen is magyarázza: a) az alacsony önértékelés alacsony énképtisztasághoz vezet az önigazolás által, másrészt b) az alacsony énképtisztaság alámosza az önértékelést és fordítva, a magas énképtisztasággal jellemezhető személyek énhatárai stabilak, pontosan definiáltak, ezáltal visszautasítják azokat az információkat, amelyek inkonzisztensek az énképpel. Wu és munkatársai (2010) longitudinális vizsgálata az okság mindkét irányát támogatta. Regresszióelemzésük alapján mindkét irányú kapcsolat szignifikánsnak bizonyult, azonban erősebb volt az az összefüggés, mely szerint az alacsony önértékelés aláaknázza az énkép egyértelműségét ($\beta = 0,36$ vs $\beta = 0,19$).

A konstruktumvaliditásra vonatkozó további adataink igazolják az elvártakat: az énkép egyértelműsége közepesen erős mértékben, negatív módon asszociálódik a szorongáshoz kötődő szomatikus és kognitív tünetekkel (ASI) és a bizonytalan helyzetekre/eseményekre vonatkozó negatív reagálási módokkal (IUS). Korábbi kutatási eredmények szintén igazolták az SCC neuroticizmus személyiségvonásával való kapcsolatát (NEO-PI N $r = 0,4-0,64$, Campbell és mtsai, 1996; Suszek és mtsai, 2018b). Kutatásunk újszerűségét az adja, hogy a szorongáson alapuló személyiségvonások mellett igazoltuk a konstruktum szkizotípiás érintettség mértékével (SPQ) való kapcsolatát is. Más szavakkal, az énkép bizonytalanul definiált jellege a saját testtel és a környezettel való szokatlan viszony meglétével is együtt jár. Tehát az énkép instabilitása, egyértelműségének hiánya nemcsak a szorongásos zavarokkal mutat együtt járást, hanem az énstruktúra deficitjével együtt járó pszichózis premorbid személyiségjellemzőivel is asszociálódik. Ezt az álláspontot korábbi vizsgálataink is megerősítik (Kállai és mtsai, 2019). A konstruktumvaliditás eredményeként tehát megállapítható, hogy az énkép bizonytalan, instabil, nehezen artikulálható jellege nem tekinthető patológiaspecifikus jellemzőnek, hiszen a pszichopatológiák szélesebb spektrumát öleli fel. Más szavakkal, általános, pszichés sebezhetőséget, sérülékenységet, vulnerabilitást jelző konstruktumként kezelhető. Következésképpen az SCCS nem javasolható önálló diagnosztikai eszköznél, hanem inkább alternatív mérőmódszer arra az esetre, ha a pszichés sérülékenység szempontjából veszélyeztetett személyek azonosítása a cél.

A lépésenkénti lineáris regresszió megerősítette a fentieket, hiszen valamennyi vizsgált változó (ASI, életkor, IUS, RSES, SPQ) szignifikáns magyarázó változónak bizonyult. Egy olyan regressziós modellt alkottunk, amelyben a vizsgált változók az énkép

egyértelműségének teljes varianciájából 51,5%-ot magyaráznak. A korábbi empirikus kutatások legerősebb oki tényezőként az önértékelést azonosították (Campbell és mtsai, 1996, $\beta = 0,24-0,35$; Matto és Realo, 2001, $\beta = 0,31$; Wu és mtsai, 2010, $\beta = 0,36$). Kutatásunk újszerűségét az adja, hogy a szkizotípiás érintettség formájában azonosítottunk egy újabb magyarázó változót ($\beta = -0,28$), amely az általános önértékeléssel összemérhető mértékben ($\beta = 0,35$) képes bejósolni az énkép bizonytalan, instabil voltát. Ugyanakkor a bevezetőben említett, az SCC internalizációs körképekkel való szoros kapcsolatát és a szorongás kiemelt jelentőségét az énkép bizonytalanságában nem tudtuk igazolni.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az SCC kérdőív hazai adaptálásával szerzett tapasztalatok megerősítik azt a vélekedést, hogy az énkép egyértelműsége, annak jól definiált jellege nyelvtől és kultúrától függetlenül létező, általánosítható konstruktum. Az SCC kérdőív magyar adaptációja megbízható és érvényes mérőeszköz, amely megfelelő alapot ad a további empirikus kutatások számára. A jelen kutatás pozitívumai ellenére azonban hiányosságokat is mutat. Elméleti szempontból a lengyel Suszek és munkacsoportja (Suszek és mtsai, 2018b) amellet érvel, hogy az énkép egyértelműsége Janus-arcú jelenség. Az énkép egyértelműségének megkülönböztetjük ún. explicit, tudatos, könnyen hozzáférhető aspektusát és implicit, automatikus, nem tudatos oldalát. E két aspektus nem feltétlenül kongruens egymással. Jelen kutatás önbeszámolón alapuló jellegéből adódóan csak az explicit, személy számára könnyen hozzáférhető szelfreleváns kogníciókat tárja fel, hiszen nem alkalmaztunk implicit asszociációkon alapuló mérési módszereket. Továbbá, noha nagy elemszámú normatív mintát alkalmaztunk, a vizsgálati személyek nemi aránya nem volt kiegyenlített (a férfi kitöltők aránya 29%), ezt korrigálni kell a jövőbeli kutatások során. Továbbá, a mintát felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók és azok hozzátartozói alkották, azonban a kitöltők pontos iskolai végzettségéről nem gyűjtöttünk adatokat, így az énkép egyértelműség és az iskolai végzettség kapcsolata reflektálatlan maradt. A reliabilitás szempontjából az időbeli stabilitás vizsgálata szintén további feladatnak tekinthető. A magyarázó változók kapcsán Lodi-Smith és munkatársai (Lodi-Smith és Roberts, 2010; Lodi-Smith, Cologgi, Spain és Roberts, 2017) amellet érvelnek, hogy a pszichoszociális tényezők (pl. szocioökonómiai státusz, rossz egészségi állapottal összefüggő szerepkorlátozottság) az énkép tisztaságának egyéni különbségeiben szintén szerepet játszanak. Ezen pszichoszociális tényezők vizsgálatával szintén adósok maradtunk. Limitációként kell megemlíteni azt is, hogy jelen tanulmányban a normatív mintára fókuszáltunk, a klinikai minta hiánya korlátozza a kapott eredmények széles körű általánosíthatóságát. A kutatás klinikai mintára való kiterjesztése megtörtént, az így kapott adatokat hamarosan publikáljuk.

IRODALOM

- Appel, M., Schreiner, C., Weber, S., Mara, M., & Gnambs, T. (2016). Intensity of Facebook use is associated with lower self-concept clarity: Cross-sectional and longitudinal evidence. *Journal of Media Psychology, Theories, Methods and Applications*, 30(3), 160–172.
- Bechtoldt, M. N., De Dreu, C. K. W., Nijstad, B. A., & Zapf, D. (2010). Self-Concept Clarity and the Management of Social Conflict. *Journal of Personality*, 78(2), 539–574.
- Belon, K. E., Smith, J. E., Bryan, A. D., Lash, D. N., Winn, J. L., & Gianini, L. M. (2011). Measurement invariance of the eating attitudes test in Caucasian and Hispanic women. *Eating Behaviors*, 12(4), 317–320.
- Bigler, M., Neimeyer, G. J., & Brown, E. (2001). The divided self revisited: Effects of self-concept clarity and self-concept differentiation on psychological adjustment. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 20(3), 396–415.
- Blažek, M., & Besta, T. (2012). Self-Concept Clarity and Religious Orientations: Prediction of Purpose in Life and Self-Esteem. *Journal of Religion and Health*, 51(3), 947–960.
- Bleidorn, W., & Koedding, C. (2013). The divided self and psychological (mal) adjustment – A meta-analytic review. *Journal of Research in Personality*, 47(5), 547–552.
- Brandt, A. C., & Vonk, R. (2006). Who do you think you are? On the link between self-knowledge and self-esteem. In Kernis, M. (Ed.), *Self-esteem: Issues and answers* (pp. 224–229). New York: Psychology Press.
- Brown, T. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guildford.
- Browne, M. W., Cudeck, R. (1993) *Alternative Ways of Assessing Model Fit*. In Bollen, K., Long, J. (eds). *Testing Structural Equation Models*. Sage, Newbury Park, CA. 136–162.
- Buhr, K., & Dugas, M. J. (2002). The Intolerance of Uncertainty Scale: Psychometric properties of the English version. *Behaviour Research and Therapy*, 40(8), 931–945.
- Campbell, J. D. (1990). Self-esteem and clarity of the self-concept. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(3), 538–549.
- Campbell, J. D., Assanand, S., & DiPaula, A. (2003). The structure of the self-concept and its relation to psychological adjustment. *Journal of Personality*, 71(1), 115–140.
- Campbell, J. D., Trapnell, P. D., Heine, S. J., Katz, I. M., Lavallee, L. F., & Lehman, D. R. (1996). Self-concept clarity: Measurement, personality correlates, and cultural boundaries. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(1), 141–156.
- Church, A. T., Katigbak, M. S., Ibanez-Reyes, J., De Jesus Vargas-Flores, J., Curtis, G. J., Tanaka-Matsumi, J., et al. (2014). Relating self-concept consistency to hedonic and eudaimonic well-being in eight cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(5), 695–712.
- Cicero, D. C., Docherty, A. R., Becker, T. M., Martin, E. A., & Kerns, J. G. (2015). Aberrant salience, self-concept clarity, and interview-rated psychotic-like experiences. *Journal of Personality Disorders*, 29(1), 79–99.
- Cohen, A. S., Matthews, R. A., Najolia, G. M., & Brown, L. A. (2010). Toward a more psychometrically sound brief measure of schizotypal traits: introducing the SPQ-Brief Revised. *Journal of Personality Disorders*, 24(4), 516–537.
- Crocetti, E., Rubini, M., Branje, S., Koot, H. M., & Meeus, W. (2016). Self-concept clarity in adolescents and parents: A six-wave longitudinal and multi-informant study on development and intergenerational transmission. *Journal of Personality*, 84, 580–593.
- Deacon, B., & Abramowitz J. (2006). Anxiety sensitivity and its dimensions across the anxiety disorders. *Journal of Anxiety Disorders*, 20(7), 837–857.
- DeMarree, K., & Bobrowski, M. E. (2018). Structure and Validity of Self-Concept Clarity measures. In Lodi-Smith, J., & DeMarree, K. G. (Eds), *Self-Concept Clarity: Perspectives on assessment, research, and application* (pp. 1–17). Cham, Switzerland: Springer International Publishing.

- Donahue, E. M., Robins, R. W., Roberts, B. W., & John, O. P. (1993). The divided self: concurrent and longitudinal effects of psychological adjustment and social roles on self-concept differentiation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(5), 834–846.
- Durbin, J., & Watson, G. S. (1951). Testing for serial correlation in least squares regression, II. *Biometrika*, 38(1–2), 159–178.
- Edwards, R., & Bond, A. J. (2012). Narcissism, self-concept clarity and aggressive cognitive bias amongst mentally disordered offenders. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 23, 620–634.
- Evans, D. W. (1994). Self-complexity and its relation to development, symptomatology and self-perception during adolescence. *Child Psychiatry and Human Development*, 24(3), 173–182.
- Fickova, E. (1999). Personality dimensions and self-esteem indicators relationships. *Studia Psychologica*, 41, 323–328.
- Fickova, E., & Korcova, N. (2000). Psychometric relations between self-esteem measures and coping with stress. *Studia Psychologica*, 42(3), 237–242.
- Freeston, M. H., Rheume, J., Letarte, H., Dugas, M. J., & Ladouceur, R. (1994). Why do people worry? *Personality and Individual Differences*, 17(6), 791–802.
- Frijns, T., & Finkenauer, C. (2009). Longitudinal associations between keeping a secret and psychosocial adjustment in adolescence. *International Journal of Behavioral Development*, 33(2), 145–154.
- Hajo, A., Obodaru, O., Lu, J. G., Maddux, W. W., & Galinsky, A. D. (2018). The shortest path to oneself leads around the world: Living abroad increases self-concept clarity. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 145, 16–29.
- Harvey, R. J., Billings, R. S., & Nilan, K. J. (1985). Confirmatory factor analysis of the job diagnostic survey: Good news and bad news. *Journal of Applied Psychology*, 70(3), 461–468.
- Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika*, 30(2), 179–185.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modelling*, 6(1), 1–55.
- Idaszak, J., & Drasgow, F. (1987). A revision of the job diagnostic survey: Elimination of a measurement artefact. *Journal of Applied Psychology*, 72(1), 69–74.
- Kállai, J., Rózsa, S., Hupuczi, E., Hargitai, R., Birkás, B., Hartung, I., és mtsai. (2018). A Szkitizotípia Személyiség Kérdőív rövid, módosított változatának (SPQ-BR) magyar adaptációja és faktorainak értelmezése. *Psychiatria Hungarica*, 33, 205–221.
- Kállai, J., Rózsa, S., Hupuczi, E., Hargitai, R., Birkás, B., Hartung, I., et al. (2019). Cognitive fusion and affective isolation: Blurred self-concept and empathy deficits in schizotypy. *Psychiatry Research*, 271, 178–186.
- Kerekes, Zs. (2012). *A szorongás mint adaptív viselkedés. A szorongásérzékenység mérésének tapasztalatai különböző csoportoknál*. PhD-disszertáció. Pécs: PTE BTK.
- Klimstra, T. A., Hale, W. W., III, Raaijmakers, Q. A. W., Branje, S. J. T., & Meeus, W. H. J. (2009). Maturation of personality in adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(4), 898–912.
- Kusec, A., Tallon, K., & Koerner, N. (2016). Intolerance of uncertainty, causal uncertainty, causal importance, self-concept clarity and their relations to generalized anxiety disorder. *Cognitive Behaviour Therapy*, 45(4), 307–323.
- Lear, M. K., & Pepper, C. M. (2016). Self-Concept Clarity and Emotion Dysregulation in Non-suicidal Self-Injury. *Journal of Personality Disorders*, 30(6), 813–827.
- Light, A. E., & Visser, P. S. (2013). The ins and outs of the self: Contrasting role exits and role entries as predictors of self-concept clarity. *Self and Identity*, 12(3), 291–306.

- Linville, P. W. (1985). Self-complexity and affective extremity: Don't put all of year eggs in one cognitive basket. *Social Cognition*, 3(1), 94–120.
- Linville, P. W. (1987). Self-complexity as a cognitive buffer against stress-related illness and depression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(4), 633–676.
- Lodi-Smith, J., & Roberts, B. W. (2010). Getting to know me: Social role experiences and age differences in self-concept clarity during adulthood. *Journal of Personality*, 78, 1383–1410.
- Lodi-Smith, J., Cologgi, K., Spain, S. M., & Roberts, B. W. (2017). Development of identity clarity and content in adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 115, 755–768.
- Lorenzo-Seva, U., & Ferrando, P. J. (2006). FACTOR: A computer program to fit the exploratory factor analysis model. *Behavior Research Methods*, 38(1), 88–91.
- Lorenzo-Seva, U., & Ferrando, P. J. (2013). FACTOR 9.2 A Comprehensive Program for Fitting Exploratory and Semiconfirmatory Factor Analysis and IRT Models. *Applied Psychological Measurement*, 37(6), 497–498.
- Luo, W., Watkins, D., & Lam, R. Y. H. (2009). Validating a new measure of self-complexity. *Journal of Personality Assessment*, 91(4), 381–386.
- Matto, H., & Realo, A. (2001). The Estonian self-concept clarity scale: Psychometric properties and personality correlates. *Personality and Individual Differences*, 30(1), 59–70.
- Mittal, B. (2015). Self-concept clarity: Exploring its role in consumer behaviour. *Journal of Economic Psychology*, 46(C), 98–110.
- Morawiak, A., Mrozinski, B., Gutral, J., Cyprińska, M., & Nezelek, J. B. (2018). Self-Esteem Mediates Relationships between Self-Concept Clarity and Perceptions of the Future. *Journal of Education Culture and Society*, 9(1), 99–108.
- Muthén, L. K., & Muthén, B. O. (1998–2017). *Mplus user's guide*. 8th edition. Los Angeles, CA: Muthén & Muthén.
- Muthén, B. O., & Kaplan, D. (1985). A comparison of some methodologies for the factor analysis of nonnormal Likert variables. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 38, 171–189.
- Muthén, B. O., & Kaplan, D. (1992). A comparison of some methodologies for the factor analysis of non-normal Likert variables: A note on the size of the model. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 45, 19–30.
- Nezelek, J. B., & Plesko, R. M. (2001). Day-to day relationships among self-concept clarity, self-esteem, daily events, and mood. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(2), 201–211.
- Parise, M., Canzi, E., Olivari, M. G., & Ferrari, L. (2019). Self-concept clarity and psychological adjustment in adolescence: The mediating role of emotion regulation. *Personality and Individual Differences*, 138, 363–365.
- Parise, M., Pagani, A. F., Donato, S., & Sedikides, C. (2019). Self-concept clarity and relationship satisfaction at the dynamic level. *Personal Relationships*, 26, 54–72.
- Perry, J. A., Silvera, D. H., Neilands, T. B., Rosenvinge, J. H., & Hanssen, T. (2008). A study of the relationship between parental bonding, self-concept and eating disturbances in Norwegian and American college populations. *Eating Behaviors*, 9(1), 13–24.
- Peterson, R. A., & Reiss, S. (1992). *Anxiety Sensitivity Index manual*. 2nd edition. Worthington, OH: International Diagnostic Systems.
- Peterson, R. A., & Plehn, K. (1999). Measuring anxiety sensitivity. In Taylor, S. (Ed.), *Anxiety sensitivity: Theory, research, and treatment of the fear of anxiety* (pp. 61–81). Hillsdale, NY: Erlbaum.
- Pilarska, A., & Suchańska, A. (2015). Self-complexity and selfconcept differentiation – What have we been measuring for the past 30 years? *Current Psychology*, 34(4), 723–743.
- Posavac, S., & Posavac, H. (2019). Adult Separation Anxiety Disorder Symptomology as a Risk Factor for Thin-Ideal Internalization: The Role of Self-Concept Clarity. *Psychological Reports*, 1–13.

- Rafaeli-Mor, E., Gotlib, I. A., & Revelle, W. (1999). The meaning and measurement of self-complexity. *Personality and Individual Differences*, 27(2), 341–356.
- Raine, A. (1991). The SPQ: a scale for the assessment of schizotypal personality based on DSM-III-R criteria. *Schizophrenia Bulletin*, 17, 555–564.
- Reiss, S., Peterson, R. A., Gursky, D. M., & McNally, R. J. (1986). Anxiety sensitivity, anxiety frequency, and the prediction of fearfulness. *Behaviour Research and Therapy*, 42, 79–91.
- Ritchie, T. D., Sedikides, C., Wildschut, T., Arndt, J., & Gidron, Y. (2011). Self-concept clarity mediates the relation between stress and subjective well-being. *Self and Identity*, 10(4), 493–508.
- Roepke, S., Schröder-Abé, M., Schütz, A., Jacob, G., Dams, A., & Vater, A. (2011). Dialectical behaviour therapy has an impact on self-concept clarity and facets of self-esteem in women with borderline personality disorder. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 18(2), 148–158.
- Rosenberg, M. (1979). *The concept of self*. New York: Basic Books.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rózsa, S., Nagybányai, O., & Oláh, A. (2006). *A pszichológiai mérés alapjai*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Sakaki, M. (2006). The measurement of self-complexity: A comparison of H and SC measures. *Japanese Journal of Personality*, 15(1), 58–60.
- Sallay, V., Martos, T., Földvári, M., Szabó, T., & Ittész A. (2014). A Rosenberg Önértékelési Skála (RSES-H): alternatív fordítás, strukturális invariancia és validitás. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 15(3), 259–275.
- Schmitt, N., & Stults, D. M. (1986). Methodology review: Analysis of multitrait–multimethod matrices. *Applied Psychological Measurement*, 10(1), 1–22.
- Schwartz, S. J., Klimstra, T. A., Luyckx, K., Hale, W. W., III., & Meeus, W. H. J. (2012). Characterizing the self-system over time in adolescence: Internal structure and associations with internalizing symptoms. *Journal of Youth and Adolescence*, 41(9), 1208–1225.
- Showers, C. (1992). Compartmentalization of positive and negative self-knowledge: keeping bad apples out of the bunch. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(6), 1036–1049.
- Slotter, E. B., Gardner, W. L., & Finkel, E. J. (2010). Who am I without you? The influence of romantic breakup on the self-concept. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 1541–1555.
- Smith, M., Wethington, E., & Zhan, G. (1996). Self-concept clarity and preferred coping styles. *Journal of Personality*, 64(2), 407–434.
- Steffgen, G., Da Silva, M., & Recchia, S. (2007). Self-Concept Clarity Scale (SCCS) Psychometric properties and aggression correlates of a German version. *Individual Differences Research*, 5(3), 230–245.
- Stinson, D. A., Wood, J. V., & Doxey, J. R. (2008). In search of clarity: Self-esteem and domains of confidence and confusion. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(11), 1541–1555.
- Stopa, L., Brown, M. A., Luke, M. A., & Hirsch, C. R. (2010). Constructing a self: The role of self-structure and self-certainty in social anxiety. *Behaviour Research and Therapy*, 48(10), 955–965.
- Stucke, T. S. (2002). Überprüfung einer deutschen Version der Selbstkonzeptklarheits Skala von Campbell. *Zeitschrift für Differentielle und Diagnostische Psychologie*, 23(4), 475–484.
- Styla, R. (2015). Shape of the self-concept clarity change during group psychotherapy predicts the outcome: an empirical validation of the theoretical model of the self-concept change. *Frontiers in Psychology*, 6, 1598.
- Suszek, H., Fronczyk, K., Kopera, M., Maliszewski, N., & Łyś, E. A. (2018a). Psychometric properties of the Polish version of the Self-Concept Clarity Scale (SCCS). *Current Issues in Personality Psychology*, 6, 182–187.

- Suszek, H., Fronczyk, K., Kopera, M., & Maliszewski, N. (2018b). Implicit and explicit self-concept clarity and psychological adjustment. *Personality and Individual Differences, 123*, 253–256.
- Timmerman, M. E., & Lorenzo-Seva, U. (2011). Dimensionality Assessment of Ordered Polytomous Items with Parallel Analysis. *Psychological Methods, 16*(2), 209–220.
- Tokunaga, Y., & Horiuchi, T. (2012). Development of a Japanese Version of the Self-Concept Clarity (SCC) Scale. *Japanese Journal of Personality, 20*, 193–203.
- Tukey, J. W. (1977) Exploratory data analysis. Addison-Wesely.
- Van Dijk, M. P. A., Branje, S., Keijsers, L., Hawk, S. T., Hale, W. W., & Meeus, W. (2014). Self-concept clarity across adolescence: Longitudinal associations with open communication with parents and internalizing symptoms. *Journal of Youth and Adolescence, 43*(11), 1861–1876.
- Vartanian, L. R. (2009). When the body defines the self: Self-concept clarity, internalization, and body image. *Journal of Social and Clinical Psychology, 28*(1), 94–126.
- Vartanian, L. R., & Dey, S. (2013). Self-concept clarity, thin ideal internalization, and appearance-related social comparison as predictors of body dissatisfaction. *Body Image, 10*, 495–500.
- Wilson, J. K., & Rapee, R. M. (2006). Self-concept certainty in social phobia. *Behavior Research and Therapy, 44*(1), 113–136.
- Woods, C. M. (2006). Careless Responding to Reverse-Worded Items: Implications for Confirmatory Factor Analysis. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment, 28*(3), 186–191.
- Wu, J., & Watkins, D. (2009). Development and validation of a Chinese version of the Self-Concept Clarity Scale. *Psychologia, 52*(1), 67–79.
- Wu, J., Watkins, D., & Hattie, J. (2010). Self-concept clarity: A longitudinal study of Hong Kong adolescents. *Personality and Individual Differences, 48*(3), 277–282.
- Yang, Z. (2013). Psychometric properties of the Intolerance of Uncertainty Scale (IUS) in Chinese-speaking population. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy, 41*, 500–504.

ADAPTATION OF THE SELF-CONCEPT CLARITY SCALE IN HUNGARY

HARGITAI, RITA – RÓZSA, SÁNDOR – HUPUCZI, ERNŐ – BIRKÁS, BÉLA – HARTUNG, ISTVÁN – HARTUNGNÉ SOMLAI, ESZTER – TIRINGER, ISTVÁN – MARTIN, LÁSZLÓ – KÁLLAI, JÁNOS

Theoretical background: *The Self-Concept Clarity Scale (SCCS) developed by Campbell et al. (1996) is suitable for measuring one structural feature of the self-concept, its clearly and firmly defined nature. Purpose: In this study we present the Hungarian version of the Self-Concept Clarity Scale (SCCS-H) and evaluate its psychometric characteristics. Method: 1205 persons (245 men, 960 women; average age 27.05 years, SD = 9.8 years) participated in a cross-sectional, self-reporting questionnaire-based research. Besides SCCS, the Rosenberg Self Esteem Scale (RSES), the Anxiety Sensitivity Index (ASI), the Intolerance of Uncertainty Scale (IUS) and the Schizotypal Personality Questionnaire (SPQ-BH) were also administered. Results: The exploratory factor analysis revealed one factor, which explained 50.8% of the total variance. The fit of our one-dimensional model was acceptable (CFI= 0.939; TLI=0.925; RMSEA=0.079; CI₉₀=0.072-0.085). The reliability analysis indicated good internal consistency for the instrument ($\alpha=0.88$). Construct-validity results are consistent with the literature: self-concept clarity moderately positively correlated with self-esteem, however they are not replaceable constructs. Self-concept clarity is moderately negatively associated with anxiety-based somatic and cognitive symptoms (ASI) and with negative responses to uncertain, ambiguous events/situations (IUS). In addition to anxiety-based personality traits we also verified the negative correlation of SCCS with the degree of schizotypic involvement (SPQ). Conclusion: The Hungarian version of Self-Concept Clarity Scale can be considered a reliable and valid measurement tool for the clear and confident nature of self-concept. Being an indicator of general, psychological vulnerability, SCCS may serve both as a reference point for psychopathological research and as a screening tool for mental patients, furthermore for assessing psychotherapeutic efficacy too.*

Keywords: *self-concept clarity, Self-Concept Clarity Scale, explorative and confirmative factor analysis, reliability, validity*

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

A SZAKMAI ELKÖTELEZETTSÉG ÉS A MUNKAHELYRŐL VALÓ KILÉPÉSI SZÁNDÉK ÖSSZEFÜGGÉSEI AZ ÉLETPÁLYA ELŐREHALADTÁVAL

KOLTÓI LILLA – KISS PASZKÁL

Károli Gáspár Református Egyetem, BTK Pszichológiai Intézet

E-mail: koltoi.lilla@kre.hu

Benyújtva: 2020. május 18. – Elfogadva: 2020. december 10.

Háttér: A mai karrierutakra a töredezettség, szekvenciák sora jellemző, ami együtt jár a szakmai célok, attitűdök és az identitás újrafogalmazásával (Wehmeyer és mtsai, 2019; Ashforth és Saks, 1995). Másrészt a szakmai identitás, a szakmával való azonosulás hosszú távú, stabilabb tényező (Colarelli és Bishop, 1990), kevésbé hat rá negatívan a munkahelyváltás, ha az egyén nem pályaelhagyó.

Cél: Kutatásunkban az idői tényezők tükrében vizsgáljuk a szakmához és a munkatevékenységhez való viszonyulást. Arra keressük a választ, hogy az életkor, a szakmában és a munkahelyen eltöltött idő mennyire határozza meg a pálya alakulása szempontjából fontos tényezőket, a szakmai elkötelezettséget, a munkába való bevonódást, a szubjektív pályasikerességet, és ezek együtt milyen kapcsolatban vannak a munkahelyről való kilépési szándékkal.

Módszer: Az online kutatásban (N = 1172) állandó munkaviszonnyal rendelkező munkavállalók vettek részt. A változók közötti összefüggéseket egy útmodell segítségével, valamint a korcsoportok összehasonlításával ellenőriztük.

Eredmények: Az eredmények alapján az mondható, hogy a kilépési szándékat az idői tényezők nem befolyásolják közvetlenül, csak más tényezőkön (a munkába való bevonódás, szakmai elkötelezettség, szubjektív pályasikeresség) keresztül, míg a szakmai elkötelezettséget és a munkába való bevonódást befolyásolja a szakmában eltöltött idő és az életkor. A korcsoportok összehasonlítása arra mutat rá, hogy az életkorral növekszik a bevonódás és elkötelezettség mértéke, ugyanakkor a kilépési szándék csak a negyvenes korosztályig mutat csökkenő tendenciát, a legidősebb korosztálynál a harmincasok szintjére emelkedik ez az érték.

Kulcsszavak: kilépési szándék, szakmai elkötelezettség, munkába való bevonódás, szociális identitás elmélete

BEVEZETÉS

A digitális technológiai fejlődés, a mai munkaerőpiaci változások, valamint a munkavállalók motivációinak és attitűdjeinek megváltozása (Twenge, Campbell, Hoffman és Lance, 2010) felveti a kérdést, mennyire van szerepe az időnek a szakmai és munkahelyi sikeresség alakulásában, a szakmában és a munkahelyen eltöltött idő elősegíti-e a szakmához és a munkatevékenységhez való pozitív viszonyulást, csökkenti-e a munkahelyről való kilépés arányát. Ez különösen azért lényeges, mert a fiatalabb korosztályhoz tartozó munkavállalók esetében valószínűsíthető a gyakoribb munkahelyváltások és pályamódosítások, egy új karrierút elindítása az újbóli beilleszkedéssel, megszilárdítással (Sullivan és Crocitto, 2007), az identitás újrafogalmazásával. Ez a szemlélet kevésbé egységes, inkább töredezett, szekvenciákból álló karrierutat valószínűsít, ami megnehezítheti a hosszabb távú és mélyebb elköteleződést akár a szakmát, akár a szervezetet tekintjük. A pályafejlődésnek vannak olyan lényeges elemei, amelyek alakulásában, fejlődésében fontos szempont a linearitás. Ilyen a szakmához való viszonyulás pályaszakaszokon és munkahelyeken átívelő, viszonylagos állandóságot mutató tényezője (n.b. a szakmai identitás újabb elméleteiben már hangsúlyos az identitás változása, pl. Ibarra, 1999), azaz a szakmai identitás, elkötelezettség alakulásában meghatározó a folytonosság, a hosszabb távú perspektíva. Kutatásunkban a szociális identitás elméleti keretében azt a kérdést járjuk körül, hogy az idő mint folytonosság milyen szerepet játszik a szakmához való pozitív viszonyulás alakulásában, valamint hogyan kapcsolódik a sikeresség-érzethez és a váltáshoz, ami a kutatásunkban a munkahelyről való kilépést jelenti.

A SZELFHEZ VALÓ VISZONY AZ ÉLETPÁLYA TÜKRÉBEN

Az egyén önmagáról való tudása és vélekedései alapvetően meghatározzák az életpályáját. Ezért a szakmai szelf szerepe a pálya alakulásában számos korábbi és újabb pályafejlődési elméletben megjelenik, bár többnyire impliciten (Blustein, 2013), az idő múlásával a szakmai énünk stabilizálódik és kikristályosodik. Azt hozzá kell tenni, hogy a karrier- és pályaelméletek területén nem egységes a szakmai szelf konceptualizálása, különböző konstrukciókban jelenik meg. Jellemző, hogy számos, a szelfelméletekben gyökerező fogalmat használnak hasonló értelemben az egyén szakmájához való viszonyulásának megragadásához, pl. énfogalom (Super, 1980), pályaidentitás (Holland, 1997; Ritoók, 2008), provizionális szelfek (Ibarra, 1999). Azonban az vitathatatlan, és ez a fogalmi sokszínűség is azt mutatja, hogy a pályafejlődés szempontjából lényeges a szakmai szelf alakulása, mely több pályaelméletben is hangsúlyt kap.

Mivel az énkoncepció, az identitás viszonylagos stabilitást mutat az időben, a fejlődését hajlamosak vagyunk lineárisnak látni a kialakulástól a letisztulásig, mely folyamat során az identitás csiszolódik, de nagy és sok változásról nem igazán beszélünk. Ez a felfogás tükröződik Holland személyiségtipológiai elméletében, amely szerint a pályaidentitás „az egyén céljairól, érdeklődéséről, képességeiről alkotott letisztult, stabil képe” (Holland, 1997, idézi Nauta, 2013, 63.). Holland értelmezésében a konzisztencia, a változások kis mértéke járul hozzá a letisztult, stabil identitáshoz, a gyakori és nagy változások diffúz identitáshoz vezethetnek (Nauta, 2013).

Ritoók Magda (2008) pályaidentifikációról alkotott felfogásában a pályaaazonosulás dinamikus folyamata kerül a fókuszba. Meghatározásában a pályaidentifikáció a „pálya követelményrendszere és a munkát végző ember domináló személyiségjegyei közötti megfelelés minőségének a mutatója, az életpálya és a személyiség fejlődési folyamatának a dinamikus tükrözője” (Ritoók, 2008, 16.). A pályaaazonosulás alapfeltételének a pálya adta élménytartalom és az egyén élményigényének a megegyezését tartja. Longitudinális, 40 évet átfogó pályakövetéses kutatásának egyik fontos eredménye, hogy a sikerességet leginkább a személyiségjegyek határozzák meg. A pályaaazonosulást jelentős mértékben a társas támogatottság befolyásolja.

A pályafejlődési elméletek a karriert egy életen át tartó folyamatként írják le, ami a gyerekkorban kezdődik, és a nyugdíjba vonulással ér véget, közben munkával kapcsolatos és munkán kívüli események-élmények folyama alakítja a fejlődési irányt (Patton és McMahan, 2014; Lent és Brown, 2013). Ebbe a körbe sorolják Super (1980) nagy hatású életpálya-modelljét, amely a pályafejlődés négy szakaszát írja le a növekedéstől a hanyatlásig. Ebben nagy hangsúlyt kap az egyén önmeghatározása. Elméletében az egyén énkonceptiója az egyik kulcselem, amely a megszilárdulás szakaszában stabilizálódik, és a negyvenes éveire alakul ki stabilan és tartósan. Super megfogalmazásában az énfogalom „az egyén képe önmagáról egy-egy szerepben, szituációban, pozíciókban, valamilyen funkció ellátásában vagy kapcsolatok hálójában” (Super, 1963, idézi Hartung, 2013, 88.). Az énfogalomnak egyik meghatározó része a munka területére kialakított énfogalom (Gibson, 2003). Ehhez az is hozzátartozik, mennyire fontos része a munka vagy szakma az egyén énmeghatározásának (Lent és Brown, 2013). A modell egyébként kiváló elméleti keretét adja a karrier mint élethosszig tartó folyamat megközelítésnek. Az egyén különböző változásokon megy át élete során, különböző életkori feladatokat teljesít az egyes életkori szakaszokban, ami viszont alakítja az énfogalmát, formálja az identitását (Patton és McMahan, 2014; Hartung, 2013).

A mai bizonytalanabb és kiszámíthatatlanabb gazdasági környezetben az egyén pályáját nem lehet egy életre szóló elköteleződésként tekinteni, hanem inkább úgy, hogy a munkavállaló „eladja” szolgáltatásként tudását és képességeit a munkaadónak, aki a projektet szervezi (Savickas, 2012). A karrierutat ezért az újabb elméletekben a szekvenciális, töredezettségű időszemlélet jellemzi, a pálya feladatok és tapasztalatok sorozataként írható le. Eszerint a munkavállalók nagy része átéli a váltás folyamatát, ami a célok, attitűdök és az identitás újrafogalmazásával jár együtt. A váltás megélése (akár szakmáról, akár pozícióról, munkaköréről beszélünk) nemcsak a munka hatékonyságát, hanem az egyén jóllétét is befolyásolja a maga nehézségeivel (Ashforth és Saks, 1995). Másrészt viszont a pályamódosítás része lehet a személyes fejlődésnek, hiszen egy új munka jobban megfelelhet az érettebb szelffel rendelkező egyénnek.

Az újabb elméletek és modellek közül kiemelkedik a Savickas fémjelezte *pályaeépítési elmélet* (Career Construction Theory), amely Super életpálya-elméletének egyfajta fel-frissítése a szociális konstruktivizmus elméleti keretében (Wehmeyer és mtsai, 2019), és Savickas maga is elismeri elméletének hasonlóságát James 1890-es szelfelméletével (Yates, 2017). Super fejlődési szemléletét a kiszámítható pályaszakaszokkal, az egyén érésével felváltotta egy új, melynek fókuszában az egyénnek a változó környezethez való alkalmazkodása áll. Az idő az egyén narratíváiban, a pályafutásáról, munkával töltött életéről szóló történeteiben kap szerepet, amelyet az egyén mesél a munkával

töltött életéről (Savickas, 2013). Mivel már nincs jól tervezhető, szervezet által is meg támogatott karrierút, az egyén feladata ennek építése, ezáltal a szelfjének, énfogalmának megkonstruálása (Savickas, 2013). Az egyén a döntéseivel, amelyek tükrözik az énfogalmát, konstruálja a pályáját (Savickas, 2012), aminek releváns, speciális jelentéssel bíró eleme a váltás, a kilépés vagy annak szándéka.

A SZAKMAI IDENTITÁS ÉS SZAKMAI ELKÖTELEZETTSÉG A SZOCIÁLIS IDENTITÁS ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

A pályafejlődési elméletek, ahogy fentebb is írtuk, szélesebb kontextusban élethosszig tartó folyamatként értelmezik az egyén karrierútját, amely szerepek, döntések és változások szekvenciájaként is értelmezhető (Wehmeyer és mtsai, 2019; Savickas, 2012; Twenge és mtsai, 2010). Ezen belül, ha a szakmához való viszonyra fókuszálunk, akkor egy egységesebb perspektívájú, pályaszakaszokon átívelő, hosszabb távú viszonyulásra gondolhatunk (Colarelli és Bishop, 1990; Blau, 1985), amely az egyik kötőanyaga a karrierív szekvenciáinak.

Az egyén azzal, hogy egy szakma mellett elkötelezi magát, egy szakmai közösség tagja is lesz, azaz az egyéni fejlődés mellett a társas tényezők fontos meghatározói a szakmai énképének. A szakmai identitás szociálpszichológiai megközelítése a szociális identitás elméletben gyökerezik.

Tajfel szociális identitás elmélete (1981) és a Turner nevéhez köthető (1987) önkategorizációs elmélet abból indul ki, hogy a különböző szociális csoportokhoz való tartozás fontos részét képezi az egyén önmeghatározásának, a kategóriákkal való azonosulás alkotja az identitás szerkezetét (Pataki, 2004), illetve meghatározza az egyén csoporttagként való viselkedését (Deaux és mtsai, 1995; Ellemers és mtsai, 1999). Tajfel elméletén alapulva a kognitív (kategoriális tudás), affektív (a csoporthoz tartozáshoz kapcsolódó érzelmek) és értékelő (a csoporthoz való tartozás értékelése) aspektusát különítik el az identitásnak (pl. Deaux, Reid, Mizrahi és Ethier, 1995; Ellemers, Kortekaas és Ouwerkerk, 1999; Pataki, 2004). Ha a szakmát mint csoportot tekintjük, a szakmai identitásképzés kognitív komponense a szakmai identitás beépülése az egyén identitásába, vagyis egy szakmai közösség tagjaként való önkategorizáció. Az affektív komponens az adott szakmai csoport iránti elköteleződés, pozitív elfogultság. Az értékelő komponens nem a személyes önértékeléssel, hanem inkább a kollektív önértékeléssel áll kapcsolatban, amely Luhtanen és Crocker szerint azt mutatja, hogyan tartjuk fenn az adott szociális identitásunkat (Kiss, 2012).

Haslam és munkatársai (2008, 2009) a szociális identitás és a jóllét kapcsolatát vizsgálva azt emelték ki, hogy az egyén számára jelentős csoport tagjának lenni biztonság- és értékességérzetet ad, ami elősegíti az elégedettség, pozitív önértékelés és sikerességérzet kialakulását. Másrészt a pozitív szociális identitás együtt jár a magasabb fokú társas támogatással, értékesség és elfogadottság érzetét keltheti az egyénben. Ennek fényében az feltételezhető, hogy a kiforrott, pozitív szakmai identitás hozzájárul az észlelt szakmai sikerességhez, és a társas tényezők miatt csökkentheti a szakma, de akár a munkahely elhagyásának a valószínűségét.

Szakmai elkötelezettség

A csoporttal való azonosulás, bevonódottság mértéke határozza meg az egyén hajlandóságát a csoporttagság feltételei szerinti viselkedésre. Ebben az értelemben a szociális identitás aspektusai közül az érzelmi komponens a meghatározó, azaz a csoport iránti érzelmi elkötelezettség érzete. Ugyanahhoz a csoporthoz tartozó egyének eltérő viselkedést mutathatnak attól függően, mennyire érzik magukat elkötelezettnek a csoport irányában (Ellemers és mtsai, 1999).

A szakmai elkötelezettség az egyén saját szakmája iránti attitűdjeit jelenti, amelyek befolyásolják a viselkedését (Blau, 1985). Leírható a szakmai célokkal való azonosulásként, az ezekben való bevonódásként is. Ezek a célok legtöbbször átívelnek munkákon, munkahelyeken, mivel a szakmai elkötelezettség hosszú távú elkötelezettséget jelent. Ez a hosszú távú perspektíva összefüggésben áll az egyén karrierjével kapcsolatos jövőképevel, és ha magasabb az elkötelezettség, akkor az egyén valószínűleg jobban kitart a céljai mellett, és kevésbé valószínű, hogy pályát módosít Colarelli és Bishop szerint (1990). A szerzők három érvet hoznak fel amellett, hogyan növeli az életkor a szakmai elkötelezettséget. Az életkor előrehaladtával az egyén egyre inkább fókuszált és stabil lesz a pályáját tekintve, másrészt egyre több időt, energiát és egyéb erőforrásokat fektet be a karrierjébe, ami egyre jobban köti a szakmájához. Harmadrészt pedig egy adott életkor után az emberek nagy része lezárja magában az alternatív pályalehetőségeket (Colarelli és Bishop, 1990).

Munkába való bevonódás

A szakmai identitásképzés dinamikus és kölcsönhatásokon alapuló folyamat (Ibarra, 1999), amelyben az egyén és a kontextus egyaránt fontos. Brown szakmai identitásképzés dinamikus modelljében az identitás a sajátos szakmai közösségekben formálódik szocializáció, interakció és tanulás útján (Bimrose és Brown, 2019). A modell szerint az aktivitás – vagyis a munkatevékenységek, illetve az ezekben való bevonódás – nagy szerepet játszik az identitás alakulásában. A munkatevékenységekbe való bevonódás azért lényeges az identitásképzés szempontjából, mert a hétköznapi viselkedéseken keresztül lehet megélni a szakmához való kapcsolatot (Bodnár és Takács, 2006).

A legtöbb mai, munkába való bevonódással foglalkozó kutatást érdekes módon a kiegészítő kapcsolatos vizsgálódások ihlették. Maslach és Leiter (1997) szerint a bevonódást energia, involválódás és hatékonyság jellemzi, és a kiegészítő esetben ez az energia kimerültséggé, az involválódás cinizmussá, a hatékonyság pedig eredménytelenséggé változik. Az egyik legújabb megközelítésben a munkába való bevonódás egy olyan munkával kapcsolatos kielégítő állapot, amelyet az erő, elkötelezettség, elmélyülés jellemez. Az erő magas energiaszintet és rezilienciát jelent a munkában, az elkötelezettség alatt involváltságot, jelentőséget, lelkesedést és kihívás érzetét, míg az elmélyülés alatt egy nagyon koncentrált munkába való belefeledkezés állapotát értik (Bakker és Schaufeli, 2008). Ez az állapot magasabb teljesítménnyel és elégedettséggel jár (Luthans, Avolio, Avey és Norman, 2007).

Kilépési szándék

A szakmával való azonosulás, a szakmai elkötelezettség csökkenti a munkahelyről való kilépés valószínűségét (Haslam és mtsai, 2008). Ugyanakkor a munkaerőpiaci és gazdasági változások átalakították a munkavállalói attitűdöket és viselkedéseket, és egyre valószínűbb, hogy az egyén a pályája során többször vált munkahelyet vagy módosít pályát (Ferraro, Prussia és Mehrotra, 2018). A szakma- vagy munkahelyváltás szerves része az egyén fejlődésének, önkonstruálási folyamatának (Savickas, 2012). Másrészt a szervezetek számára jelentős problémát jelenthet a munkavállalók kilépése, a nagy fluktuáció növeli az anyagi és egyéb költségeket. Ezért a kutatásokban már a szándék megjelenését, a munkahelyről való kilépés fontolgatását is vizsgálni kezdték, például Khapova és munkatársai (2007) azt találták, hogy a kilépési szándék (motivációs faktor) jól előrejelzi a viselkedést, és ha jól mérik, akkor a valós viselkedés nagy varianciáját magyarázza.

Khapova és munkatársai (2007) a munkahelyről való kilépés szándéka három bejósoló tényezőjét vizsgálták: a karrierváltozáshoz való viszonyulást, észlelt társas nyomást, valamint az észlelt viselkedési kontrollt. A karrierváltás iránti attitűdök magyarázatát a kiértékelésre építik, vagyis hogy az egyén a viselkedést (jelen esetben a szakmaváltást) mennyire kedvezően ítéli meg. Az észlelt társas nyomás az egyén számára fontos személyek elvárásait jelenti, a család, barátok, kollégák stb. milyen elvárásokat fogalmaznak meg az egyén munkájával kapcsolatban. A harmadik tényező, az észlelt kontroll a viselkedés felett arra vonatkozik, hogy az egyén mennyire biztos abban, hogy a viselkedést kivitelezni tudja majd. Eredményeik bizonyították ennek a három tényezőnek a szerepét a kilépési szándékban. Kutatásuk nem várt meglepő eredménye a szakmai identitás szerepére hívta fel a figyelmet, miszerint a kilépési szándék bejósoló változói között a szakmai identitásnak volt a legnagyobb magyarázóereje (minél kevésbé meghatározó ez az identitás, minél alacsonyabb a szakmával való azonosulás, annál valószínűbb, hogy az egyén a kilépést fontolgatja).

A fentiekhez hasonló kapcsolatot talált több kutatás a munkába való bevonódás és a munkahelyről való kilépés összefüggésének esetében. A munkába való bevonódás növeli a munkával való elégedettség mértékét, illetve a szervezetben való maradás szándékát, vagyis csökken a munkahelyről való kilépési szándék valószínűsége (Saks, 2006; Schaufeli, 2012; Schaufeli és Bakker, 2004).

Szintén gyakran vizsgált összefüggés a munkahelyről való kilépés szándéka és a munkával való elégedettség kapcsolata, ezek szerint a kilépési szándékot nagyban meghatározza a munkával való elégedettség mértéke, azaz minél kevésbé elégedett a munkájával az egyén, annál valószínűbb, hogy kilép a munkahelyéről, pl. Blau és Boal, 1987; Chang, Wang és Huang, 2013; Chen, Brown, Bowers és Chang, 2015; Hartmann és Rutherford, 2015; Mowday, Steers és Porter, 1979.

MÓDSZEREK

A kutatásunk egy hosszabb kutatási folyamat első lépése, fókuszában a szakmai identitás, valamint vele összefüggésben a szubjektív pályasikeresség és a munkahelyről való

kilépési szándék idői vonatkozású vizsgálata áll, azaz arra voltunk kíváncsiak, mekkora hatása van az időnek ezen tényezők alakulására. Az idői tényezőket kétféleképpen ragadtuk meg: a szakmában és a jelenlegi munkahelyen eltöltött idő változóival, illetve a korcsoportok összehasonlításával.

Az egyik kérdésfelvetésünk arra vonatkozott, hogy a szakmában eltöltött időnek a szakmában, munkahelyen megtartó szerepe van, vagy ellenkezőleg, az idő előrehaladtával nagyobb valószínűséggel lépnek ki a munkahelyükről a munkavállalók, valamint gyengül a szakmájuk iránti elkötelezettség. A vizsgálatban egy modellt állítottunk fel, amelyben azt elemezzük, hogy az idői tényezők mennyire jósolják be a munkahelyi kilépési szándékot. Azt feltételezzük, hogy a szakmához és a munkához való viszonyulás, valamint a pályasikeresség változóiin keresztül hatnak a kilépési szándéokra. A másik kérdésfelvetésünk a korcsoportok közötti különbségekre vonatkozik, azaz egyes korcsoportok mennyiben mutatnak eltérést a vizsgált változóknál. Valószínűsíthető, hogy különbséget találunk a fiatalabbak és az idősebbek elkötelezettségének mértékében, illetve a kilépési szándék változójában (Katz, Rudolph és Zacher, 2019; Twenge és mtai, 2010).

Hipotézisek

H1a: A kilépési szándék bejósoló változói között szignifikáns magyarázó ereje van a szakmában eltöltött időnek és az életkornak. Ezek az idői változók a szakmai elkötelezettségen és a munkába való bevonódáson keresztül hatnak a kilépési szándéokra.

H1b: A munkába való bevonódásnak inkább közvetett, a szubjektív pályasikeresség mediáló hatásán keresztül van befolyása a kilépési szándéokra, míg a szakmai elkötelezettségnek inkább közvetlen hatása van a kilépési szándéokra.

H2a: Minél idősebb az adott korcsoport, annál nagyobb a szakmai elkötelezettség, vagyis a legidősebb korcsoportban a legerősebb, míg a legfiatalabbban a legalacsonyabb.

H2b: A munkába való bevonódás mértéke alacsonyabb a fiatalabb korcsoportoknál, mint az idősebbeknél.

H2c: A szubjektív pályasikeresség értéke a legfiatalabb esetében alacsonyabb, mint a többi életkori csoporté.

H2d: A kilépési szándék a legfiatalabb korcsoportnál a legmagasabb, és fokozatosan csökkenve a legidősebbnél a legalacsonyabb.

Eljárás

Az online adatfelvétel 2018–2019 telén történt. A mintába kerülés kritériuma az állandó munkaviszonnyal rendelkezés és szervezetben végzett munka volt. A kérdőív-csomagot több mint 1200 fő töltötte ki, de az adattisztítás után 1172 fő válaszait tudtuk figyelembe venni.

A minta bemutatása

A minta nem reprezentatív, hozzáférés-alapú adatgyűjtéssel dolgoztunk. Az átlag-életkor 37,4 (sd: 10,68). A nemek arányát tekintve nem kiegyensúlyozott a mintánk, 68,3%-át alkotják nők (800 fő), 31,7%-át férfiak (372 fő). A válaszadók nagy része fővárosi, illetve városi (84,3%), és mintegy 60%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A munkahely jellegét tekintve a legtöbben állami fenntartású intézményekben, hazai vállalatoknál és multinacionális cégeknél dolgoznak (1. táblázat).

1. táblázat. A minta munkahely jellege szerinti %-os megoszlása

Fenntartó	%
Állami fenntartású intézmények	26,4%
Hazai vállalatok	24,5%
Multinacionális cégek	22,3%
Egyházi fenntartású intézmények	10,2%
Nonprofit, alapítványi szervezetek	4,2%
Magánvállalkozás, saját üzlet, föld	12,3%

A szakmában eltöltött évek száma is változatos képet mutat: van, aki az első évét tölti a szakmájában, míg a legmagasabb érték 45 év volt, az átlag 11,06 (sd: 10,39). A munkahelyek száma esetében az átlag 3,9 (sd: 2,53), a legalacsonyabb érték az 1, míg a legmagasabb 30. A minta több mint harmada (72,2%) a képzettségének megfelelő munkakörben dolgozik.

A vizsgált változók és a mérőeszközök bemutatása

Az alábbi kérdőívek magyar változatát oda-vissza fordítással magunk készítettük, a kutatást megelőzően kisebb mintán kipróbáltuk.

Munkába való bevonódás: A szerzők szerint a munkába való bevonódás és a kiégés két ellentétes pszichológiai állapot, de konceptuálisan el kell őket választani egymástól, megengedve például, hogy egy nem kiégett dolgozó mutathat alacsony szintű bevonódást is. A sikeresen bevonódott munkavállaló energiával telten és hatékonyan tud bekapcsolódni a munkatevékenységekbe, úgy érzi, jól meg tud küzdeni a munkája kihívásaival (Schaufeli és Bakker, 2004). A 17 ítemes Utrecht Work Engagement Scale (Schaufeli, Salanova, Gonzalez-Roma és Bakker, 2002) három dimenzióban méri a bevonódást: energia, elköteleződés, belefeledkezés. A válaszokat hatfokú Likert-skálán kell megadni. A skála Cronbach-alfa-értéke kissé magas, de elfogadható: 0,92.

Szakmai elkötelezettség: A szakma iránti elkötelezettség mértékét egy rövid, hétitemes skálával mértük. Blau (1985) eredeti skáláját a (Career Commitment Scale) több verzióban használják (munka, foglalkozás, karrier), mi ezúttal a szakma szót használtuk a skála itemeiben, ötfokú Likert-skálát használtunk (pl. Ha újramegkérdezném, nem ezt a szakmát választanám. Ha nem lenne szükségem pénzre, akkor is ezzel a szakmával foglalkoznék). A skála reliabilitása jó, Cronbach alfa: 0,87.

Szubjektív pályasikeresség: A skála (Subjective Career Success, Turban és Dougherty, 1994) négy itemben, ötfokú Likert-skálával méri több szempont alapján az egyén sikerességérzetét a pályájával kapcsolatban: önmaga szerint, a munkatársakhoz képest, valamint családtagjai, számára fontos személyek megítélése szerint. A válaszokat ötfokú Likert-skálán kell jelölni. A skála Cronbach-alfa-értéke megfelelő: 0,70.

Kilépési szándék: A mérőeszköz öt itemben, ötfokú Likert-skálán méri azt, hogy a válaszadó mérlegeli-e a munkahely elhagyását, tett-e már lépéseket ennek érdekében. Mowday és munkatársai (1979) Turnover Cognition Scale skáláját használtuk. A válaszadók ötfokú Likert-skálán adják meg a válaszaikat. 0,88-as Cronbach-alfa-értékkel a skála megbízhatósága jónak mondható.

További, nem skálákkal mért változók: szakmában eltöltött idő, a jelenlegi munkahelyen letöltött idő, eddigi munkahelyek száma.

EREDMÉNYEK

A skálák leíró alapstatisztikáit (2. táblázat) vizsgálva az látható, hogy az átlagok egy nagyon kicsivel, de a pozitív irányba mutatnak, a munkába való bevonódás esetében ez egyértelműbb. A minimum- és maximumértékeket és a szórás értékeit figyelembe véve annyit lehet mondani, hogy a minta kevésbé homogén a változók tekintetében.

2. táblázat. A vizsgálatban használt skálák alapstatisztikái

Skálák	N	minimum	maximum	átlag	szórás
Szakmai elkötelezettség	1172	1,43	5,00	3,41	0,931
Munkába való bevonódás	1172	1,18	6,00	4,05	1,16
Szubjektív pályasikeresség	1172	1,00	5,00	3,77	0,702
Kilépési szándék	1172	1,00	5,00	2,31	1,22

Mivel a mintánk nem reprezentatív, szükségesnek láttuk fő változóink almintánkénti összehasonlítását nem, legmagasabb iskolai végzettség, valamint a munkahely jellege tekintetében. A nemek között egyik esetben sem volt szignifikáns eltérés, a legmagasabb iskolai végzettség esetén a nyolc általános vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezők átlagai voltak minden esetben szignifikánsan eltérőek $p = 0,00$ szinten (szakmai elkötelezettség, munkába való bevonódás, szubjektív pályasikeresség esetében alacsonyabb, a kilépési szándéknál magasabb). Annyit meg kell említeni, hogy nagyon kevés, 22 fő tartozik ebbe a kategóriába. A munkahely jellege szerinti összehasonlításakor a munkába való bevonódásnál találtunk szignifikáns különbséget ($p = 0,004$), a multinacionális cégeknél dolgozók jobban bevonódnak a munkatevékenységükbe, mint a saját vállalkozást működtetők.

A fenti változókat három idői változó, a szakmában és a jelenlegi munkahelyen eltöltött idő, az életkor, valamint a munkahelyek száma vonatkozásában vizsgáljuk, ezért érdemes az együtt járásukat is megnézni. Mivel a normalitás nem sérült, ezért Pearson-korrelációval vizsgáltuk meg a feltételezett kapcsolatot.

A korrelációs elemzés eredményei az idői tényezők esetében igen gyenge, de szignifikáns kapcsolatot mutatnak. A szakmai elkötelezettség, a munkába való bevonódás és a szubjektív pályasikeresség korrelációs elemzése a várt pozitív együtt járást hozta az idői tényezőkkel, de nagyon gyenge a kapcsolat. Azonban a munkahelyek száma nem áll összefüggésben a mért változókkal. Az adatok azt mutatják, hogy az idői tényezők közül az életkornak és a szakmában eltöltött időnek van erősebb kapcsolata a vizsgált változóinkkal (3. táblázat).

3. táblázat. A szakmai elkötelezettség, munkába való bevonódás, szubjektív pályasikeresség és a kilépési szándék korrelációi az idői változókkal

	Szakmai elkötelezettség	Munkába való bevonódás	Kilépési szándék	Szubjektív pályasikeresség
Szakmában eltöltött idő	,170**	,189**	-,142**	,153**
A jelenlegi munkahelyen eltöltött idő	,090**	,103**	-,130**	,100**
Eddigi munkahelyek száma	-,029	,018	,022	-,031
Életkor	,193**	,258**	-,133**	,105**

Megjegyzés: **-gal jelölt eredmények esetén $p > 0,05$

A 4. táblázat mutatja a vizsgált változóink közötti korrelációk erősségét. A legerősebb kapcsolat a szakmai elkötelezettség és a munkába való bevonódás között van, ami összhangban van Brown modelljével (ld. Munkába való bevonódás, Bimrose és Brown, 2019), de szintén erős a kapcsolat a munkába való bevonódás és a szubjektív pályasikeresség között, viszont ez utóbbi kevésbé erős kapcsolatban áll a szakmai elkötelezettséggel.

4. táblázat. Az életkor és a szakmai elkötelezettség, munkába való bevonódás, a szubjektív pályasikeresség és munkahelyről való kilépési szándék korrelációja

	Szakmai elkötelezettség	Munkába való bevonódás	Szubjektív pályasikeresség	Kilépési szándék
Szakmai elkötelezettség	1			
Munkába való bevonódás	,625**	1		
Szubjektív pályasikeresség	,465**	,615**	1	
Kilépési szándék	-,436**	-,450**	-,435**	1

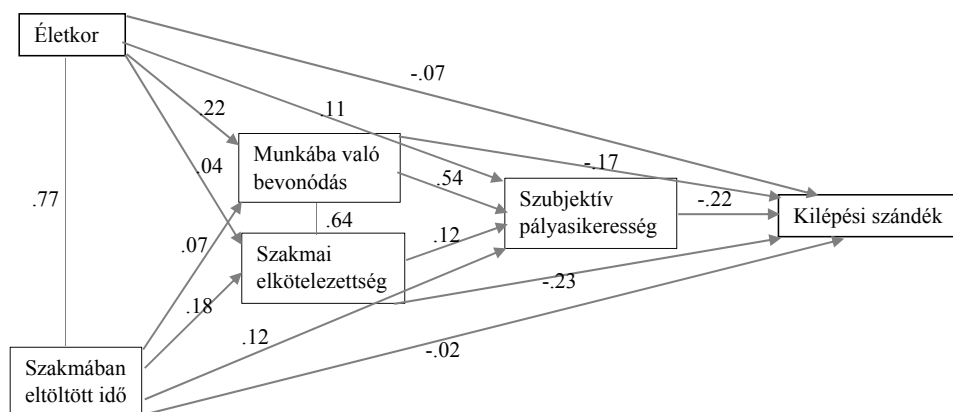
Megjegyzés: **-gal jelölt eredmények esetén $p > 0,05$

A kilépési szándékot bejósoló változók közötti összefüggés vizsgálata

A modellépítés szempontjából fontos annak elemzése, hogy a kilépési szándékot mennyiben magyarázzák az idői tényezők. Lineáris regresszióval ellenőriztük, hogy az életkor, a szakmában eltöltött idő és a jelenlegi munkahelyen eltöltött idő mennyiben magyarázza a kilépési szándékot. Az eredmények szerint a modell nem szignifikáns, vagyis egyik idői változó sem magyarázza önmagában a kilépési szándékot. Mivel elsősorban közvetett hatásukat feltételeztük a függő változóra, a következőkben lineáris regresszióval vizsgáltuk, hogy a szubjektív pályasikerességet, szakmai elkötelezettséget, valamint a munkába való bevonódást milyen mértékben határozza meg az életkor, a szakmában és a jelenlegi munkahelyen eltöltött idő. Azt találtuk, hogy a szubjektív pályasikerességet, a szakmai elkötelezettséget és a munkába való bevonódást kismértékben, de szignifikánsan magyarázza a szakmában eltöltött idő ($\beta = 0,183$, $\beta = 0,242$; $p = 0,000$, valamint $\beta = 0,107$). Az életkor a munkába való bevonódásra hat szignifikánsan ($\beta = 0,167$, $p = 0,00$), míg a jelenlegi munkahelyen eltöltött időnek nincsen szignifikáns hatása egyik változónkra sem. Feltételezésünk szerint a szubjektív pályasikerességre a munkába való bevonódás és a szakmai elkötelezettség hat, ezért ezt is ellenőriztük. Mindkét változó hatása $p = 0,000$ szinten szignifikáns, a munkába való bevonódás magyarázóereje jóval nagyobb ($\beta = 0,32$), mint a szakmai elkötelezettségé ($\beta = 0,11$).

A regressziós elemzés alapján felállítottunk egy útmodellt, melynek teszteléséhez az AMOS 25 szoftvert használtuk (1. ábra).

A mutatók alapján a modell jó (CMIN/DF: 2,32; CFI: 0,998; PCFI: 0,566; RMSEA: 0,034). Az eredmények szerint az életkor és a szakmában eltöltött idő közvetve, a többi változón keresztül, kismértékben hat a kilépési szándékra. A regressziós elemzéssel megegyezően az életkor a munkába való bevonódást határozza meg szignifikánsan, míg a szakmában eltöltött idő a szakmai elkötelezettséget. Mindkét idői tényező mérsékelten magyarázza a szubjektív pályasikerességet, de nincs közvetlen hatásuk a

1. ábra. A kilépési szándék bejósoló változóinak útmodellje

kilépési szándékra, vagyis a H1a hipotézisünk, miszerint a szakmában eltöltött időnek és az életkornak közvetett hatása van a munkahelyről való kilépés szándékára, teljesült. A regressziós elemzéshez hasonlóan itt is azt látjuk, hogy a szubjektív pályasikerességet jóval nagyobb mértékben határozza meg a munkába való bevonódás, mint a szakmai elkötelezettség, ez utóbbinak csak csekély hatása van a szubjektív sikerességérzetre. Ugyanakkor a kilépési szándékkal való közvetlen kapcsolatot tekintve a szakmai elkötelezettségnek van valamivel nagyobb magyarázóereje, de a munkába való bevonódásnak is van direkt hatása. Összességében a H1b hipotézis, mely szerint a munkába való bevonódás hatását a szubjektív pályasikeresség mediálja, míg a szakmai elkötelezettség inkább közvetlenül befolyásolja a munkahelyről való kilépés szándékát, is igazolódott.

Korcsoportok különbségei

Ahhoz, hogy a kilépési szándék esetében korosztályi hatást is tetten tudjunk érní, ki kellett alakítani a megfelelő korcsoportokat (5. táblázat). Ehhez az Ifjúságkutatás 2016 fiatalok korcsoportjaira vonatkozó csoportbeosztását vettük alapul,¹ utána pedig azt az évtizedenkénti beosztást alkalmaztuk, amelyet több kutatás is használ a korcsoportok vizsgálatában, pl. Chopik, Bremner, Johnson és Giasson, 2018; Choong, Keh, Tan és Tan, 2013.

5. táblázat. A korcsoportok beosztása

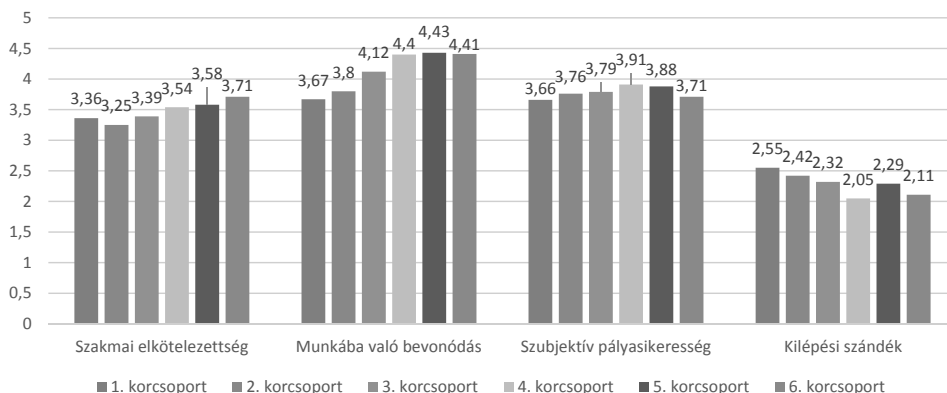
1. korcsoport	18–24 év	130 fő
2. korcsoport	25–29 év	220 fő
3. korcsoport	30–39 év	324 fő
4. korcsoport	40–49 év	321 fő
5. korcsoport	50–59 év	145 fő
6. korcsoport	60–65 év	32 fő

A korcsoportok összehasonlítása

A korcsoportok összehasonlítása összességében azt mutatja, hogy az idővel nő a szakma iránti elkötelezettség, a munkába való bevonódás, míg a munkahelyről való kilépési szándék csökken (2. ábra).

Varianciaanalízissel és Tukey's b post hoc teszttel ellenőriztük a korosztályok közötti különbséget. A szakmai elkötelezettség esetében szignifikáns eltéréseket találtunk korosztályok szerint ($F = 3,59$, $p = 0,003$). Az első (pályakezdő), második (huszonévesek) és harmadik (harmincasok) korcsoport szignifikánsan alacsonyabb elkötelezettséget mutat, mint az idősebb korcsoportok. A legmagasabb elkötelezettség szignifikánsan a legidősebb korosztályra jellemző. Érdekeség, hogy a második korcsoport átlaga szignifikánsan a legalacsonyabb, ezért a H2a csak részben igazolódott, mivel azt vártuk, hogy az életkorról nő a csoportok szakmai elkötelezettsége.

1 <http://mek.oszk.hu/18600/18654/18654.pdf>

2. ábra. A korcsoportok átlagai a vizsgált változóknál

A munkába való bevonódás esetében szignifikáns különbség van a két legfiatalabb, a harmincas és a három idősebb korosztály között ($F = 10,97$, $p = 0,00$). A két legfiatalabb korcsoportra jellemző legkevésbé a bevonódás, szignifikánsan alacsonyabb a mértéke a többi korcsoportnál. A harmincas korosztály átlaga szignifikánsan magasabb a két fiatalabb, és szignifikánsan alacsonyabb a negyvenes, ötvenes és hatvanas korcsoportnál. A három legidősebb csoport között nem volt szignifikáns eltérés. Összességében a H2b hipotézist csak akkor fogadhatjuk el, ha a fiatal, valamint az idősebb korcsoportokat összevonnuk.

A szubjektív pályasikeresség változójánál is tapasztalható volt szignifikáns eltérés a korcsoportok szerint ($F = 4,08$, $p = 0,005$). A legfiatalabb korosztály értékei szignifikánsan alacsonyabbak, a negyveneseké szignifikánsan magasabbak, mint a többieké. Viszont a legidősebb korcsoport sikerességérzete szignifikánsan alacsonyabb a negyvenes és ötvenes korosztályénál. Ennek alapján az mondható, hogy a H2c hipotézis teljesült, mivel a legfiatalabbak kevésbé érzik magukat sikeresnek a pályájukon, mint az idősebb korcsoportok.

A kilépési szándék korosztályok szerinti elemzése szintén szignifikáns különbséget mutat ($F = 5,40$, $p = 0,00$). A post hoc elemzés alapján a legfiatalabb korosztály szignifikánsan magasabb kilépési szándékot mutat, mint a többi. A 4. (negyvenesek) és 6. korosztály (hatvanasok) értékei szignifikánsan alacsonyabbak a többiekénél, de szignifikáns még az átlagok eltérése a 2. korcsoport (huszonévesek) és a 4. és 6. korcsoport között. Érdekes, hogy az ötvenesek munkahelyről való kilépési szándéka a harmincasokéval hasonló szintet mutat. Az eredmények tükrében a H2d hipotézis részben teljesült, a munkahelyről való kilépés szándéka csökken az idősebb korosztályok esetében, kivéve az ötvenes korcsoportot.

Izgalmas elemzési szempont a végzettségüknek megfelelő és nem megfelelő munkakörben dolgozók összehasonlítása korcsoportonként, mivel ezzel a szakmával való azonosulásról is képet kaphatunk. Korosztályonként kétmintás t-próbával ellenőriztük a főbb változóink mentén a két csoport különbségeit. A munkába való bevonódás, a szubjektív sikerességérzet és a kilépési szándék esetében az 1–4. korosztálynál szignifi-

káns a különbség a végzettségüknek megfelelő és nem megfelelő munkakörben dolgozók esetében, az utóbbiak átlagai az alacsonyabbak. Viszont az 5. és 6. korcsoport esetében nem szignifikáns a különbség a két csoport között. A szakmai elkötelezettség esetében minden korosztálynál szignifikánsan alacsonyabb értékeket mutatnak a nem a végzettségüknek megfelelő munkakörben dolgozók, de a szignifikancia értéke csökken, a 6. korosztálynál a leggyengébb ($p = 0,001; 0,00; 0,00; 0,005; 0,014; 0,026$).

DISZKUZZIÓ

A kutatásunk távlati célja a szakmai identitás változásának vizsgálata a pályafutás során. A mostani kutatásunk ennek az első lépése, célunk az idői tényezők hatásának elemzése a pályafutásban, vagyis arra szerettünk volna választ kapni, hogy az idő hatással van-e a szakmai identitás és a vele összefüggésben lévő változók alakulására, a munkatevékenységbe való bevonódásra, a szubjektív pályasikerességre és a munkahelyről való kilépés szándékára. Vizsgálatunkban ezeket a változókat a szakmában eltöltött idő, a jelenlegi munkahelyen eltöltött idő, valamint az életkor vonatkozásában elemeztük. A korrelációs és regressziós elemzések alapján az mondható, hogy az idői változók közül a szakmában eltöltött időnek és az életkornak van valamennyi szerepe a szakmai identitás alakulásában, de a munkahelyen eltöltött idő elhanyagolható, ami leginkább a munkahelyről való kilépés szándékával hozható kapcsolatba. Ez azt támasztja alá, hogy a szakmai identitás valóban hosszabb távú elköteleződést jelent, és az életkorról az elkötelezettség mélyül.

Az elemzésünkben egy újmodellt teszteltünk, hogy ellenőrizzük az idői tényezők hatását a szakmához való viszonyulásra, valamint a munkahelyről való kilépési szándékra. A modell szerint az életkornak és a szakmában eltöltött időnek inkább a szakmai elkötelezettségre és a munkába való bevonódásra van valamekkora hatása, a szubjektív sikerességérzetre már kisebb, a kilépési szándékra pedig nem hatnak közvetlenül. Az eredmények alapján összességében az mondható, hogy az idői tényezők a munkába való bevonódás, a szakmai elkötelezettség és a szubjektív pályasikeresség változóiin keresztül közvetve hatnak a munkahelyről való kilépési szándékra. Másrészt ezek az idői hatások igazolják a szakmával való azonosulást és a bevonódás folytonos természetét.

A munkába való bevonódásnak nagy hatása van a szubjektív sikerességérzetre, és azon keresztül hat inkább a kilépési szándékra, míg a szakmai elkötelezettség inkább közvetlenül hat a kilépési szándékra, mint a sikerességérzeten keresztül, azaz a szakmai elkötelezettség protektív faktor is lehet munkahelyi, munkával kapcsolatos nehézségek esetén. Az egyén szakmai csoporttagsága, a szakmai csoporttal való azonosulása nemcsak azt segíti elő, hogy a munkatevékenységét jobban élvezze, és egyúttal növekedjen a sikerességérzete, hanem ha ez valamilyen oknál fogva akadályba ütközik, az érzelmi involváltságának köszönhetően kisebb valószínűséggel lépjen ki a munkahelyéről. Azonban meg kell jegyezni, hogy ez a hatás is mérsékelt, vagyis a munkahelyről való kilépési szándékot még egyéb, a modellünkben nem szereplő tényezők befolyásolják.

A korcsoportok különbségei elemzésének is az volt a célja, hogy feltárjuk az idő szerepét a pálya alakulásában a vizsgált változóink segítségével. Összességében azt felté-

teleztük, hogy a legfiatalabb korcsoport mutatja a legalacsonyabb értékeket, a munkahelyről való kilépés szándéka kivételével, ahol a legmagasabbat, és minél idősebb egy korosztály, úgy változnak lineárisan az értékek, mivel a tapasztalatok, a kompetenciák fejlődése elősegíti a szakmához és a munkatevékenységhez való pozitív viszonyulást. Ez nem minden esetben bizonyult helytállóknak. Az eredmények szerint a 18–24 éves korosztály szakmával való azonosulása szinte azonos szinten van a 30–39 évesekével, és náluk szignifikánsan alacsonyabb a 25–29 éves korosztályé. Ha megpróbáljuk értelmezni a mi eredményeinket, akkor a pályakezdekők kezdeti lelkesedését feltételezhetjük, ami után a „kijózanodás”, a realitással való szembenézés csökkentheti az elkötelezettség mértékét. Valószínűleg újra erősebben tud azonosulni a szakmájával az, aki a választott pályáján marad. Ezt az összefüggést jó lenne további kutatással vizsgálni. Meg kell említeni a linearitás kapcsán, hogy a magas szintű bevonódáshoz, a munkában tapasztalt flow-élményhez bizonyos fokú érettség, szakmai felkészültség, megfelelő kompetenciák szükségesek. Az idő múlásával a munkavállalók olyan tudásra és gyakorlati tapasztalatra tehetnek szert, ami lehetővé teszi, hogy megéljék kompetenciáik kibontakozását. A munkába való bevonódás faktorainak elemzésével teljesebb képet kaphatunk a korosztályok különbségeiről ezen a területen.

A szubjektív pályasikeresség esetében is a várt eredményt kaptuk: a legfiatalabbak érzik magukat a legkevésbé sikeresnek. Viszont azt is láthatjuk, hogy a hatvanasok sikerességérzete alacsonyabb a negyvenes és ötvenes korcsoporténál. Ez az eredmény a Super-féle pályáívhez illeszkedik. A munkahelyről való kilépés szándéka esetében érdekes eredményt kaptuk. A legfiatalabbaknak szignifikánsan magasabb a kilépési szándéka, és ez fokozatosan csökken a 40–49 éves korosztályig, viszont az 50–59 éves korosztálynál ez az érték a harmincasok szintjére emelkedik. Ez annak az eredménynek a fényében érdekes leginkább, hogy a munkába való bevonódás és a szakmai elkötelezettség esetében ezzel ellentétes tendenciát tapasztaltunk ennél a korosztálynál. Ennek okait érdemes lenne egy további, más módszertanú kutatással feltárni.

A végzettségnek megfelelő és nem megfelelő munkakörben dolgozók korcsoportonkénti összehasonlítása arra enged következtetni, hogy olyan mértékben hat a szakmai szocializáció első, a képzés során megvalósuló szakasza a szakmai elkötelezettségre, hogy az a pálya végéig érezteti hatását. Ugyanakkor a sikerességérzet és a munkatevékenység örömeiben az idősebb korosztályoknál már eltűnik a különbség, vagyis ezeket a tényezőket más tényezők befolyásolják.

A demográfiai változók mentén képzett alcsoportok összehasonlításával egy izgalmas eredményt kaptunk, miszerint a multinacionális cégeknél dolgozók munkába való bevonódása szignifikánsan magasabb, mint a saját céget, vállalkozást vezetőké. Ennek okait keresve gondolhatunk többek között a munkafeladatok mennyiségére és jellegére, a vállalkozás fenntartásával járó terhekre vagy a felelősség és a vezetői szerep kérdésére. Ezt egy további vizsgálatban érdemes lenne körüljárni.

Összegezve, az eredményeink nem támasztják alá az idői tényezők közvetlen hatását a munkahelyről való kilépési szándék esetében, vagyis önmagában nincs jelentősége annak a kilépés vonatkozásában, ki hány évet tölt a munkahelyén. Ezzel szemben az életkornak és a szakmában eltöltött időnek van, még ha mérsékelt hatása is, a szakmai identitásra. Ezzel azt tudjuk igazolni, hogy az azonosulás, elköteleződés alakulásában a folytonosságnak van valamennyi szerepe.

A vizsgálat legnagyobb korlátja az, hogy keresztmetszeti vizsgálatot végeztünk, korcsoportokat hasonlítottunk össze, holott a változást inkább folyamatában lenne szerencsés megragadni. A korcsoportok kialakítása mesterséges, ezért az eredmények értelmezésekor ezt figyelembe kell venni. A másik korlátozó tényező a minta kiegyensúlyozatlansága, mivel a nők, fiatalok és felsőfokú végzettségűek felülreprezentáltak. Bár az almintánkénti összehasonlítás kevés szignifikáns különbséget mutatott, az eredmények nem általánosíthatók a magyar munkavállalók teljes csoportjára. Az eredmények alapján viszont azt mondhatjuk, hogy más módszertannal érdemes tovább folytatni a téma kutatását.

IRODALOM

- Ashforth, B. E., & Saks, A. M. (1995). Work-role transitions: A longitudinal examination of the Nicholson model. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 68(2), 157–161.
- Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2008). Positive organizational behavior: Engaged employees in flourishing organizations. *Journal of Organizational Behavior*, 29(2), 147–154.
- Bimrose, F., & Brown, A. (2019). Professional identity transformation: supporting career and employment practitioners at a distance. *British Journal of Guidance & Counselling*, 47(6), 757–769.
- Blau, G. (1985). The measurement and prediction of career commitment. *Journal of Occupational Psychology*, 58(4), 277–288.
- Blau, G. J., & Boal, K. B. (1987). Conceptualizing How Job Involvement and Organizational Commitment Affect Turnover and Absenteeism. *The Academy of Management Review*, 12(2), 288–300.
- Blustein, D. L. (2013). The psychology of working: A new perspective for a new era. In Blustein, D. L. (Ed), *The Oxford handbook of the psychology of working* (pp. 3–18.). Oxford: Oxford University Press.
- Bodnár, G., & Takács, I. (2006). Szocializáció. In Juhász M., Takács I. (szerk.), *Pszichológia*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Chang, W. J. A., Wang, Y. S., & Huang, T. C. (2013). Work design–related antecedents of turnover intention: A multilevel approach. *Human Resource Management*, 52(1), 1–26.
- Chen, I. H., Brown, R., Bowers, B. J., & Chang, W. J. (2015). Work-to-family conflict as a mediator of the relationship between job satisfaction and turnover intention. *JAN*, 71(10), 2350–2363.
- Choong, Y. O., Keh, C. G., Tan, Y. T., & Tan, C. E. (2013). Impacts of Demographic Antecedents toward Turnover Intention amongst Academic Staff in Malaysian Private Universities. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 7(6), 46–54.
- Chopik, W. J., Bremner, R. H., Johnson, D. J., & Giasson, H. L. (2018). Age Differences in Age Perceptions and Developmental Transitions. *Front Psychol*, 9(67). Letöltve: 2020. 01. 31-én: www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00067/full.
- Colarelli, S. M., & Bishop, R. C. (1990). Career Commitment. *Group & Organization Studies*, 15(2), 158–176.
- Deaux, K., Reid, A., Mizrahi, K., & Ethier, K. A. (1995). Parameters of Social Identity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(2), 280–291.
- Ellemers, N., Kortekaas, P., & Ouwerkerk, J. W. (1999). Self-categorisation, commitment to the group and group self-esteem as related but distinct aspects of social identity. *European Journal of Social Psychology*, 29(2–3), 371–389.

- Ferraro, H. S., Prussia, G., & Mehrotra, S. (2018). The impact of age norms on career transition intentions. *Career Development International*, 23(2), 212–229.
- Gibson, D. (2003). Developing the Professional Self-Concept: Role Model Construals in Early, Middle, and Late Career Stages. *Organization Science*, 14(5), 591–610.
- Hartmann, N. N., & Rutherford, B. N. (2015). Psychological contract breach's antecedents and outcomes in salespeople: The roles of psychological climate, job attitudes, and turnover intention. *Industrial Marketing Management*, 51, 158–170.
- Hartung, P. J. (2013). The life-span, life-space theory of careers. In Brown, S. D., & Lent, R. W., (Eds), *Career development and counseling: Putting Theory and Research to Work* (pp. 83–114.). Hoboken: Wiley.
- Haslam, S. A., Jetten, J., Postmes, T., & Haslam, C. (2009). Social Identity, Health and Well-Being: An Emerging Agenda for Applied Psychology. *Applied Psychology: An International Review*, 58(1), 1–23.
- Haslam, C., Holme, A., Haslam, S. A., Iyer, A., Jetten, J., & Williams, W. H. (2008). Maintaining group memberships: Social identity continuity predicts well-being after stroke. *Neuropsychological Rehabilitation*, 18(5–6), 671–691.
- Holland, J. L. (1997). *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments*. 3rd edition. Psychological Assessment Resources.
- Ibarra, H. (1999). Provisional selves: Experimenting with image and identity in professional adaptation. *Administrative Science Quarterly*, 44(4), 764–791.
- Katz, I. M., Rudolph, C. W., & Zacher, H. (2019). Age and career commitment: Meta analytic tests of competing linear versus curvilinear relationships. *Journal of Vocational Behavior*, 112, 396–416.
- Khapova, S. N., Arthur, M. B., Wilderom, C. P. M., & Svensson, J. S. (2007). Professional identity as the key to career change intention. *Career Development International*, 12(7), 584–595.
- Kiss P. (2012). Büszkeség, önértékelés és elköteleződés: egy irányba mutatnak a csoportközi viselkedés alapvető erői? In Fülöp, M., & Szabó, É. (szerk.), *A pszichológia mint társadalomtudomány* (pp. 353–370.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Lent, R. W., & Brown, S. D. (2013). Understanding and Facilitating Career Development in the 21st Century. In Brown, S. D., Lent, R. W. (Eds). *Career Development and Counseling* (pp. 1–28.). 2nd edition. Hoboken: Wiley.
- Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B., & Norman, S. M. (2007). Positive Psychological Capital: Measurement and Relationship with Performance and Satisfaction. *Personnel Psychology*, 60(3), 541–572.
- Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). *The truth about burnout: How organizations cause personal stress and what to do about it*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Mowday, R. T., Steers, R. M., & Porter, L. W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14(2), 224–247.
- Nagy Ádám (szerk.) (2016). *Margón kívül, magyar ifjúság kutatás 2016*. Excenter kutatócsoport. Letöltve: 2020. 09. 11-én: <http://mek.oszk.hu/18600/18654/18654.pdf>
- Nauta, M. M. (2013). Holland's theory of vocational choice and adjustment. In Brown, S. D., & Lent, R. W. (Eds), *Career Development and Counseling. Putting Theory and Research to Work* (pp. 55–82.). Hoboken: Wiley.
- Pataki, F. (2004). *Érzelem és identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Patton, W., & McMahon, M. (2014). *Career Development and Systems Theory*. 3rd edition. Rotterdam–Boston–Taipei: Sense Publishers.
- Ritoók, M. (2008). *Pályafejlődés – Pályafejlődési tanácsadás*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Saks, A. M. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600–619.

- Savickas, M. L. (2013). Career Construction Theory and Practice. In Brown, S. D., Lent, R. W. (Eds). *Career Development and Counselling* (pp. 111–124.). 2nd edition. Hoboken: Wiley.
- Savickas, M. L. (2012). Life design: A paradigm for career intervention in the 21st century. *Journal of Counseling & Development*, 90(1), 13–19.
- Schaufeli, W. B. (2012). The measurement of work engagement. In Sinclair, R. R., Wang, M., Tetrick, L. E. (Eds), *Research methods in occupational health psychology: Measurement, design, and data analysis* (pp. 138–153.). New York: Routledge.
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25(3), 293–315.
- Schaufeli, W. B., Salanova, M., Gonzalez-Roma, V., & Bakker, A. B. (2002). The measurement of engagement and burnout and: A confirmative analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 3(1), 71–92.
- Sullivan, S. E., & Crocitto, M. (2007). The Developmental Theories: A Critical Examination of Their Continuing Impact on Career Research. In Gunz, H., & Peiperl, M. (Eds), *Handbook of Career Studies* (pp. 283–309.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Super, D. E. (1980). A Life-Span, Life-Space Approach to Career Development. *Journal of Vocational Behavior*, 16(3), 282–298.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turban, D. B., & Dougherty, T. W. (1994). Role of Protégé Personality in Receipt of Mentoring and Career Success. *Academy of Management Journal*, 37(3), 688–702.
- Turner, J. C. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Blackwell.
- Twenge, J. M., Campbell, S. M., Hoffman, B. J., & Lance, C. E. (2010). Generational Differences in Work Values: Leisure and Extrinsic Values Increasing, Social and Intrinsic Values Decreasing. *Journal of Management*, 36(5), 1117–1142.
- Yates, J. (2017). *A social identity approach to career development: possible selves and prototypical occupational identities*. Doctoral dissertation. University of East London. Letöltve 2020. 09. 10-én: <https://repository.uel.ac.uk/item/84v8x>.
- Wehmeyer, M. L., Nota, L., Soresi, S., Shogren, K. A., Morningstar, M. E., Ferrari, L., et al. (2019). A Crisis in Career Development: Life Designing and Implications for Transition. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*, 42(3), 179–187.

THE RELATIONSHIP BETWEEN PROFESSIONAL COMMITMENT
AND TURNOVER COGNITIONS IN THE LIGHT OF CAREER PROGRESS

KOLTÓI, LILLA

Background: Recent career paths are typically fragmented, consisting of sequences, so redefinition of work values, work attitudes and professional identity is necessary (Wehmeyer et al., 2019; Ashforth & Saks, 1995). On the other hand, professional identity and commitment is of long perspective, and more stable factor (Colarelli & Bishop, 1990), so change of workplace will more moderately affect it, if the individual stays in his profession.

Purpose: The goal is to explore the impact of time factors on attitudes to profession and work. We would like to explore that in what extent the career relevant factors such as professional commitment, work engagement, and subjective career are influenced by age, years spent in profession and at recent workplace, and how these constructs relate to turnover cognitions.

Methods: Employees with active permanent employment were examined in an online survey (N = 1172). Hypothesis were tested by path analysis and comparing age groups.

Results: According to our results, time factors do not influence turnover cognitions in a direct way, just through variables of work engagement, professional commitment and subjective career success, while they affect the professional commitment and work engagement directly. The results of generational analysis reveal that the degree of work engagement and professional commitment increases with age, but the degree of the willingness of turnover decreases until the age of 40s, while it increases in the oldest group to the level of age of 30s.

Keywords: turnover, professional commitment, work engagement, social identity theory

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

A PSZICHOLÓGIAI TŐKE SKÁLA (PCQ) ADAPTÁCIÓJA MAGYAR MINTÁN

KÁDI ANNA¹ – MITTICH BOGLÁRKA² – SESSLER JUDIT³ –
FARAGÓ KLÁRA¹

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Szervezet- és
Környezetpszichológiai Tanszék

²Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskola

³Természettudományi Kutatóközpont Enzimológiai Intézet

E-mail: kadi.anna@ppk.elte.hu

Benyújtva: 2020. március 6. – Elfogadva: 2020. december 16.

Háttér és célkitűzések: A pszichológiai tőke (PsyCap) az egyén pozitív pszichológiai állapota, amely befolyásolja személyes és munkahelyi közérzetét, magas szintje hozzájárul egyéni és munkahelyi jóllétéhez és teljesítményéhez (Luthans, Avey, Avolio és Peterson, 2010). Kutatásunkban a pszichológiai tőke Luthans által kidolgozott 24 ítemes kérdőívének (PCQ) magyar adaptációjára vállalkoztunk. Kutatásunkban kidolgoztuk a skála magyar verzióját, elvégeztük belső és külső validitásának és megbízhatóságának vizsgálatát, teszteltük fogalmi érvényességét (construct validity), valamint az egyes alskálák diszkriminációs érvényességét (discriminant validity), megbízhatóságát és külső érvényességét.

Módszer: A pszichológiai tőke fogalmának és mérőeszközének hazai adaptálása érdekében kérdőíves kutatást folytattunk hazai szervezetek körében. A vizsgálatra több szervezet bevonásával, kényelmi mintavétellel került sor, amelyben 583 munkaviszonyban dolgozó személy vett részt. A belső validitásvizsgálatok elvégzése mellett a skála külső validitását Allen és Meyer (1991) háromfaktoros szervezeti elkötelezettség modelljével vizsgáltuk.

Eredmények: Kutatásunk eredménye a szakirodalomban található megállapításokkal összhangban egyértelműen alátámasztotta a pszichológiai tőke négyfaktoros modelljét, ugyanakkor a diszkriminanciaelemzés a faktorok függetlenségét nem támasztotta egyértelműen alá. Feltáró faktorelemzésünk eredménye szerint a magyar mintán a pszichológiai tőke a szerzők által létrehozott négy komponenssel szemben két faktorra, egy érzelmi-motivációs és egy kognitív komponensre válik szét. A kétfaktoros modell érvényességét a validitásvizsgálatok megerősítették.

Következtetések: Eredményeink szerint a pszichológiai tőke skála magyar változata érvényes mérőeszköz. Eredményeink fényében fontosnak tartjuk a pszichológiai tőke kétfaktoros modelljének érvényességét további vizsgálatokban is tesztelni, más kulturális közegben és egyéb szervezeti jellemzők tükrében is elemezni.

Kulcsszavak: pszichológiai tőke (PsyCap), Pszichológiai tőke kérdőív (PCQ), validitásvizsgálatok, szervezeti elkötelezettség

BEVEZETÉS

A pszichológiai tőke fogalma

A *pszichológiai tőke* (PsyCap) az egyén pozitív pszichológiai állapota, amely befolyásolja személyes és munkahelyi közérzetét, magas szintje hozzájárul egyéni és munkahelyi jóllétéhez és teljesítményéhez (Luthans és mtsai, 2010). Luthans, Youssef és Avolio (2007) a pszichológiai tőkét négy összetevőből alakította ki: (1) az *énhatékonyság* (*Self efficacy*), amely biztosítja, hogy az egyén a megfelelő erőfeszítés befektetése révén sikeres lesz a feladatok elvégzésében, (2) az *optimizmus* (*Optimism*), pozitív viszonyulás a saját jelen- és a jövőbeli sikerességet illetően, (3) a *remény, bizakodás* (*Hope*), amely biztosítja a kitartást a célok megvalósítása érdekében, és a célokhoz való visszatalálást, valamint a (4) *reziliencia* (*Resilience*), amely a siker érdekében a nehézségek és a problémák legyőzését teszi lehetővé. Luthans a pszichológiai tőke bevezetésével egy ernyőfogalomba fogta össze azokat a pozitív pszichológiai állapotot és pozitív erőforrást jelentő, elméletileg megalapozott (például Bandura szociális kognitív elmélete, 1986; Snyder kétdimenziós remény elmélete 2000), empirikusan tesztelt és validált mérőeszközzel rendelkező konstruktumokat, amelyek korábban már széles körben elfogadottá váltak. Ezek a jellemzők bizonyítottan pozitív összefüggésbe hozhatók a szervezeti viselkedéssel, az egyéni és a szervezeti teljesítménnyel és a pszichológiai jólléttel egyaránt (Luthans, Avolio, Avey és Norman, 2007). A pszichológiai tőke olyan felsőbbrendű fogalom, amely a fenti pozitív pszichológiai jellemzők szinergikus kapcsolatát fejezi ki, a motivációs és viselkedési tendenciák olyan konstellációját, amely a teljesítmény javulását eredményezi a szervezetekben (Luthans, 2002). A pszichológiai tőkét a szerzők (Luthans és Youssef-Morgan, 2017) állapot jellegű változónak tekintik, egy állapot-vonás kontinuumon középre helyezik el. Ez azt jelenti, hogy a pszichológiai tőke rendelkezik egy jellemvonásbeli alappal, egy meghatározott alapértékkel, de longitudinális vizsgálatok (Avey, Luthans és Youssef, 2010; Peterson és mtsai, 2011) és tréning hatásvizsgálatok (Dello Russo és Stoykova, 2015) is bizonyítják, hogy változtatható, fejleszthető, a környezeti hatások jelentősen befolyásolják, tehát állapotfüggő. Fejlesztésére többféle tréningprogram is rendelkezésre áll (Luthans és Youssef-Morgan, 2017).

A pszichológiai tőke – éppen állapotjellegénél fogva – jó konstruktum a pozitív szervezeti viselkedés meghatározó feltételeinek kutatásához. A pszichológiai tőke fogalmának bevezetésével Luthans hozzájárult a pozitív szervezeti kutatási irányzat törekvéseihez (Positive Organizational Scholarship, POS). A pozitív szervezeti kutatások irányzata a kiemelkedő teljesítményekhez vezető egyéni és szervezeti teljesítményeket eredményező dinamikus folyamatokat kutatja, integrálva a szervezet szempontjából hatékony pozitív vonásokat, állapotokat, folyamatokat (Cameron és Caza, 2004). A pozitív szervezeti viselkedés (Positive Organisational Behaviour, POB) specifikusabban azokra a tényezőkre fókuszál, amelyek során az egyén mozgósítja meglévő pszichológiai képességeit és erőforrásait, valamint fejleszti azokat a saját céljai és a szervezeti célok megvalósítása érdekében. Ez az irányzat – felismerve, hogy a szervezetek sikerességének egyik kulcstényezője az emberi erőforrás biztosította potenciál hasznosulása – arra a kérdésre fókuszál tehát, hogy milyen tényezők, milyen folyamatok vezetnek a kiemelkedő egyéni és szervezeti teljesítményhez. Luthans (2002) azokat a pszicho-

lógiai konstruktumokat vonja be a POS körébe, amelyek tudományos kutatásra alkalmasak, azaz elméletileg és empirikusan megalapozottak (evidence based), orientációjukat tekintve pozitívak, és megfelelő mérési eszközök állnak mögöttük (Luthans és Youssef-Morgan, 2017).

A pszichológiai tőke négy összetevője (énhatékonyság, optimizmus, remény és reziliencia), egy magasabb konstrukumban jól összefogható, mivel ezek a vonások együttesen szinergikus kapcsolatba léphetnek egymással, „pszichológiai erőforrást” képezhetnek (Hobfoll, 2002). Közös és megkülönböztető vonások egyaránt jellemzik ezt a magasabb szintű konstruktumot. Mindegyikben közös a kontroll, az intencionalitás és az agentikus, önirányította célkövetés, a környezeti hatások pozitív értékelése, valamint a hit abban, hogy a motivált erőfeszítés sikerhez vezet. Különböznek például abban, hogy a személyre orientáltak-e (remény és énhatékonyság) vagy a környezetre (optimizmus és reziliencia), illetve proaktívak (optimizmus) vagy reaktívak (reziliencia). A diszkrimináns validitásvizsgálatok empirikusan is alátámasztják a konceptuális különbségek meglétét (Luthans és Youssef-Morgan, 2017).

A pszichológiai tőke (PsyCap) skála kialakítása és vizsgálata: négy különálló dimenzió vagy szinergikus kapcsolatokat tükröző felsőbbrendű dimenzió?

A pszichológiai tőke 24 ítemes skálájának (Psychological Capital Questionnaire, PCQ) kialakításához Luthans és munkatársai (2007) Parker (1998) énhatékonyság (Self efficacy) skáláját, Scheier és Carver (1985) optimizmus skáláját, Snyder és munkatársai (1996) remény (Hope) skáláját, valamint Wagnild és Young (1993) reziliencia skáláját vették alapul. Az egyenlő súllyal figyelembe vett konstruktumokból két szempont alapján választották ki a konstruktumként hat legjobb itemet: a felszíni érvényesség (face validity) alapján, aszerint, hogy mennyire felelnek meg az állapot jellegű változó kritériumának és a tartalmi érvényesség (content validity) alapján, aszerint, hogy mennyire relevánsak a munkahelyi kontextus szempontjából. Az alsókálák belső konzisztenciája a Cronbach-alfa-mutató szerint a következőképpen alakult: remény alsókála 0,72 és 0,80 között, reziliencia 0,66 és 0,72 között, énhatékonyság 0,75 és 0,85 között, optimizmus 0,69 és 0,79 között. A magasabb szintű konfirmatorikus faktoranalízis (CFA) eredménye szerint a teljes PsyCap skála érvényes mérőeszköz (RMSEA = 0,046; CFI = 0,93, SRMR = 0,051).

Az aldimenziók különböző kombinációjából képzett többféle modell illeszkedését konfirmatorikus faktoranalízissel vizsgálva (Luthans és mtsai, 2007; Luthans és Youssef-Morgan, 2017; Avey, Luthans és Youssef, 2010; Luthans és mtsai, 2010) igazolták a PsyCap skála magasabb rendű, szinergikus faktorának érvényességét. A szinergikus kapcsolat akkor áll fenn, ha a 24 tétel nem egyszerűen egy faktorba rendeződik, hanem a tételek elkülönülnek az alsókálák szerinti faktorokban, és a négy dimenzió egy magasabb rendű faktorba rendeződik. A szinergikus kapcsolat meglétét azzal az eredménnyel is alátámasztották, hogy különböző teljesítménymutatókkal jobban korrelált a teljes skála, mint annak egyedi dimenziói (Luthans, Avolio, Walumbwa és Li, 2005; Avey, Patera és West, 2006). A magasabb rendű, szinergikus pszichológiai tőke érvényesülését azonban számos vizsgálat nem tudta kimutatni (Görgens-Ekermans és

Herbert, 2013; Santana-Cárdenas, Viseu, López-Núñez és Jesus, 2018). Ezen utóbbi szerzők szerint a latin kultúrkörbe tartozó, spanyol nyelven folytatott vizsgálatokban portugál, spanyol és brazil szerzők (Formiga, Viseu és Jesus, 2014; Viseu és mtsai, 2012, idézi Santana-Cárdenas és mtsai, 2018) szintén arra az eredményre jutottak, hogy a megerősítő faktoranalízis a szinergikus modell helyett a négy korreláló faktorból álló modellt igazolja. (Bár meg kell jegyeznünk, hogy ők a rövidített, 12 tételes skálát alkalmazták). Az eredmények értelmezésekor Santana-Cárdenas és munkatársai (2018) felvetik a kulturális különbségek lehetséges szerepét.

A pszichológiai tőkét alkotó négy konstruktum egyedi jellemzőkkel is rendelkezik (diszkrimináns validitás). Például a remény és az énhatékonyság belső, az optimizmus és a reziliencia külső tényezőkre irányul.

Mivel az emberi erőforrás fejlesztésében és a szervezeti teljesítmény fokozásában egyaránt eredményesnek bizonyult a pszichológiai tőke koncepciója, és számos, a pszichológiai tőkét erősítő szervezeti beavatkozás sikerre vezetett, a világ sok országában (beleértve több ázsiai országot is) számos kutatást szenteltek a pszichológiai tőke előnyös hatásainak bizonyítására (Cheung, So-kum, Tang, 2011; Hansen, Buitendach és Kanengoni, 2015) és gyakorlati alkalmazása is világszerte elterjedt. Többek között Görgens-Ekermans és Herbert (2013) dél-afrikai mintán adaptálta és validálta a tesztet, megállapítva annak külső és belső validitását és diszkriminatív validitását is. Çetin és Basim (2012) török mintán igazolta a négyfaktoros modellhez való illeszkedést. Vizsgálatokat végeztek Kínában (Luthans és mtsai, 2005), Thaiföldön (Phattharayuttawat, Tuntatead, Auampradit, Manussirivithaya és Ngamthipwatthana, 2018), Kanadában, Angliában, Nigériában (Ugwu, Ogbeide és Uhiara, 2018) és Romániában (Lupsa és Virga, 2018) is. A legtöbb országban a skála pszichometriai mutatói hasonlóak voltak az eredeti mutatókhoz (Dawkins, Martin, Scott és Sanderson, 2013).

*A pszichológiai tőke következményei és előzményei:
személyi, szervezeti és környezeti vonások*

Avey és munkatársai (2011) 51 független mintát feldolgozó, 12 567 alkalmazottat érintő metaanalízisükben szignifikáns pozitív korrelációt találtak a pszichológiai tőke és az olyan kívánatos munkavállalói attitűdök között, mint a szervezeti elkötelezettség, a munkával való elégedettség és a pszichológiai jóllét, valamint az OCB (Organizational Citizenship Behaviour), a szervezet érdekében végzett önkéntes tevékenység. Negatív összefüggés mutatkozott ugyanakkor a pszichológiai tőke és az olyan negatív attitűdök, mint a cinizmus, a munkahely elhagyásának a szándéka, valamint a munkahelyen átélt stressz, illetve szorongás között. A pszichológiai tőke és a stressz, illetve a kiegészítő negatív kapcsolata a pszichológiai tőke és az egészség összefüggését igazolja. A pszichológiai tőke összefüggött mind az önbeszámolón alapuló, mind a felettes által értékelt, mind az objektív teljesítménymutatókban megjelenő pozitív teljesítménnyel, ugyanakkor fordított irányban korrelált a munkahelyi devianciával. A legerősebb összefüggéseket az észak-amerikai mintában a szolgáltató szektorban sikerült kimutatni (kínai, indiai és ausztráliai vizsgálatok is szerepeltek a metaanalízisben). Ez arra utal,

hogyan a kultúra moderáló tényező lehet a pszichológiai tőke és a kedvező szervezeti attitűd, illetve viselkedés között.

Avey és munkatársai (2011) metaanalízisükben a pszichológiai tőke és a szervezeti elkötelezettség közötti szoros összefüggésről számolnak be. A pszichológiai tőke (PsyCap) összefüggésben áll a szervezeti elkötelezettséggel, mivel a szervezet kielégítheti a magas pszichológiai tőkével rendelkező személyek hatékonysági és teljesítményszükségeit, és ha ez megtörténik, az elégedett egyének mélyen beágyazódnak a szervezetbe, és elköteleződnek felé.

2018-ban Kong és munkatársai 81 tanulmány bevonásával elvégezték a pszichológiai tőkével kapcsolatos kutatások metaanalízisét. Ez a metaanalízis számos, a pszichológiai tőkét befolyásoló tényezőről számolt be, például a szervezeti klíma, a szervezeti igazságosság, az autentikus vezetés és a szervezeti stressz. A pszichológiai tőke pozitív következményeként itt is megjelent az egyén elégedettsége, kedvező attitűdjei, az OCB, a jó teljesítmény, valamint a szervezet szempontjából kedvezőtlen viselkedéssel való fordított kapcsolata.

Magyarországi vizsgálatok

Magyarországon kevés vizsgálat született a pszichológiai tőkével kapcsolatban. Heitlerné Lehoczky (2017) egy kis mintán (233 személy), a gazdasági felsőfokú végzettségű pályakezdő személyek bevonásával vizsgálta egyrészt azt, hogy a munkavállalók saját sikerességükkel, karrierjükkel, fizetésükkel való elégedettségét hogyan befolyásolja a pszichológiai tőke. A korrelációs vizsgálathoz a PsyCap skála egy rövidített, 12 itemes verzióját használta, a részkálák Cronbach-alfa-mutatója megfelelő volt. Megállapította, hogy a munkateljesítménnyel és az eddigi élettel való elégedettség az összes aldimenzióval szignifikánsan korrelált, a munka-magánélet kapcsolattal való elégedettség pedig az énhatékonyság kivételével az összes többi alskálával. Kaszás (2014) dolgozatában a pszichológiai tőke hazai felsőoktatási intézményekben történő vizsgálatára vállalkozott, a pszichológiai tőke és a hallgatói teljesítmény kapcsolatát kutatta. Luthans 24 itemes, dolgozók részére kidolgozott kérdőívét kismértékben módosította, hogy a kérdések adekvátak legyenek a hallgatók számára. A 144 kitöltő eredményei igazolták a kapcsolatot a teljesítmény és a pszichológiai tőke között. A magyar vizsgálatok a kérdőív beható pszichometriai elemzését nem tartalmazzák.

A pszichológiai tőke fogalmának és a skála pszichometriai jellemzőinek kritikai vizsgálata

Dawkins és munkatársai (2013) kritikai elemzés tárgyává tették a pszichológiai tőke fogalmi megalapozottságát, valamint a PsyCap skála pszichometriai jellemzőit. 29 olyan angol nyelven megjelent publikációt találtak, amelyben a teljes PsyCap skálát felvették, és legalább egy előzmény- vagy következményváltozóval kapcsolatos összefüggést vizsgáltak. Dawkins és munkatársai (2013) megállapítják, hogy kevés feltáró faktor-

analitikus elemzést végeztek a pszichológiai tőke (PsyCap) faktorstruktúrájának további igazolása céljából. Bár elméletileg és empirikusan is megalapozott a négy jellemző elkülönítése, a diszkrimináns validitást nem támasztották alá egyértelműen az empirikus vizsgálatok (Dawkins és mtsai, 2013). A vizsgálatok különösen az optimizmus és a reziliencia dimenzió érvényességét és megbízhatóságát kérdőjelezték meg (Dawkins és mtsai, 2013; Santana-Cárdenas és mtsai, 2018). Ezt a szerzők annak tulajdonítják, hogy ezek a skálák negatív tételeket is tartalmaznak, a negatív tételek pedig csökkentik a skálák konzisztenciáját. Ellentétben Luthans és munkatársai (2010) megállapításaival azt találták, hogy a pszichológiai tőke egyes dimenziói külön-külön több következményváltozót be tudnak jósolni, mint a pszichológiai tőke összmutatója. Ez az összefüggés nem igazolja a komponensek szinergikus kapcsolatát. A szerzők vitatják a pszichológiai tőke egy mérőszámában történő kifejezésének a jogosságát is, mivel azonos pszichológiai tőke-mutató mögött más és más profilok lehetnek, amelyek eltérő viselkedéses következményekkel járhatnak együtt.

A korábbi kutatások nyomán megalapozottan kijelenthető, hogy a pszichológiai tőke pozitív kapcsolatban van több egyéni és a szervezeti szintű változóval egyaránt, így fogalmának elterjesztése és mérőeszközének bevonása a hazai szervezetkutatásokba kétséget kizáróan hasznos. A koncepció elterjedése a szervezetek és a vezetők szemléletmódját is alakíthatja azáltal, hogy az emberi erőforrás kedvező felhasználására épít, de nem kizsákmányoló módon, hanem fejlesztő, pozitív gondolkodásmódot ösztönző eszközökkel, a vezetés pozitív formáinak előnyeit hangsúlyozva. Fontos azt is megjegyezni, hogy mivel a pszichológiai tőke állapot jellegű változó, amely a környezeti feltételektől nem független, a megfelelő munkahelyi klíma és a pozitív szemléletmód fejlesztésével elősegíthető a pozitív pszichológiai állapot fejlődése és fenntartása a munkahelyi környezetben. Mindehhez azonban szükséges a mérőeszköz adaptálása magyar mintára, megbízhatóságának és érvényességének vizsgálata.

A KUTATÁS CÉLJA

Kutatásunkban a pszichológiai tőke Luthans által kidolgozott 24 itemes kérdőívének (PCQ) magyar adaptációjára vállalkozunk. Kutatásunk célja a Luthans-féle 24 itemes PCQ skála (Luthans és mtsai, 2007) sztenderdeknek megfelelő lefordítása és tesztelése megfelelő méretű magyar mintán, megalapozva ezzel a későbbi magyar vizsgálatokban a skála használatát. Kutatásunkban a részsikálák és a teljes skála konzisztenciájának vizsgálatát, az alszikálák egymástól való elkülönülésének, valamint a különböző modellek, felfogások érvényességének elemzését a konfirmatív és feltáró faktoranalízis módszerével végezzük el, a skála külső érvényességét pedig egy elméleti szempontból releváns változóval, a szervezeti elköteleződéssel való összefüggés révén vizsgáljuk.

MÓDSZER

A pszichológiai tőke fogalmának és mérőeszközének hazai adaptálása érdekében kérdőíves kutatást folytattunk hazai szervezetek körében.

*Mérőeszközök**Pszichológiai tőke skála*

A 24 tételes PsyCap skála itemeit kutatócsoportunk tagjai közreműködésével magyarra fordítottuk, majd egy külső, független szakember visszafordítása után értékeltük, és az eltérő vagy bizonytalan jelentésű tételeket addig korrigáltuk, amíg a külső közreműködő értelmezése, visszafordítása és az eredeti itemek pontosan megfeleltethetővé nem váltak egymásnak. A megkérdezettek a szerzők által javasolt hatfokú Likert-skálán válaszoltak a tételekre. A teljes skála közlésére nem kaptunk engedélyt, ezért tanulmányunkban csak egy-egy példaitemet mutatunk be a négy alskálához kapcsolódva: Optimizmus: Mindig derűlátó vagyok, ha a munkámról van szó. Reziliencia: Át tudom vészelni a nehéz időket, mert már számos akadállyal találkoztam. Remény: Jelenleg energikusan haladok a munkámban a céljaim felé. Énhatékonyság: Biztos vagyok abban, hogy a hosszú távú problémák elemzése során meg tudom találni a megoldást.

Szervezeti elkötelezettség skála (Three Component Model of Organizational Commitment, TCM)

A szervezeti elkötelezettség mérésére Allen és Meyer (1991; magyar változat: Kiss, Csillag, Szilas és Takács, 2012) háromfaktoros skáláját választottuk. Választásunkat az motiválta, hogy a szervezeti elkötelezettség mint érzelem, kalkuláció és norma az elkötelezettség attitűd és magatartási oldalát egyaránt figyelembe veszi, ezért az elmúlt két évtizedben ez az elméleti keret vált a kutatások terén a legnépszerűbbé. A skála 25 itemet tartalmaz, az érzelmi alskála 8, a kalkulatív (folytonossági) 9, a normatív alskála 8 itemet. Az itemeket hatfokú Likert-skálán értékelik a személyek. A mintánkra érvényes Cronbach-alfa-értékek megfelelőek: az érzelmi alskála 0,91, a kalkulatív 0,93, a normatív 0,91, tehát a skála megbízhatósága magas. A konfirmatív faktoranalízis az elméletnek megfelelő három faktorba rendezte az adatokat (NNFI 0,92, CFI 0,938, TLI 0,932, AGFI 0,79, RMSEA 0,064). A háromfaktoros modellhez jobban illeszkedtek az eredmények, mint az egyfaktoroshoz. A skála tehát alkalmasnak bizonyult arra, hogy a külső validitás vizsgálatára felhasználjuk.

Vizsgálati minta

A vizsgálatba bevont személyek kiválasztása több szervezet bevonásával, kényelmi mintavétellel történt. A mintában szereplő adatokat hét közepes, illetve nagyobb méretű szervezetben vettük fel, amelyek között szerepelt állami és magáncég, gazdálkodó és nem gazdálkodó szervezet egyaránt.

A vizsgálatban 583, munkaviszonyban dolgozó személy vett részt, ebből 201 nő, 360 férfi, 22 személy pedig nem válaszolt erre a kérdésre. A kitöltők életkor és munkahely szerinti eloszlását a következő táblázatok mutatják be.

A teljes mintából a pszichológiai tőkére vonatkozó kérdőív mellett 300 fő kitöltötte a szervezeti elköteleződésre vonatkozó kérdőívet is.

1. táblázat. Életkor szerinti eloszlás

Életkor	N (fő)	%
25 év alatt	77	13,2%
26–30 év között	109	18,7%
31–40 év között	59	10,1%
41–50 év között	182	31,2%
51–60 év között	77	13,2%
60 év fölött	53	9,1%
Nincs adat	26	4,5%
Összesen	583	100,0%

2. táblázat. Életkor szerinti eloszlás

Munkahely jellege	N	%
Felsőoktatás	134	23,0%
Informatika	248	42,5%
Közlekedés	100	17,2%
Egyéb	101	17,3%
Összesen	583	100,0%

Eljárás

A kérdőívek felvételére szakdolgozati kutatások¹ keretében került sor az etikai szabályok betartása mellett. A kérdőíveket anonim módon, részben online, részben offline töltötték ki a megkérdezettek.

Statisztikai elemzés

Az adatok elemzéséhez az R szabad felhasználású programnyelvet alkalmaztuk, az MVN csomagot (Korkmaz és mtsai, 2014) a multivariáns normalitás, a psych csomagot (Revelle, 2019) a Cronbach alfa és a feltáró faktoranalízis, a lavaan csomagot (Rosseel, 2012) a konfirmációs faktoranalízis vizsgálatához használtuk fel.

Etikai vonatkozások

A kutatáshoz az etikai engedélyt az ELTE PPK Etikai Bizottsága adta ki. A pszichológiai tőke skála használatára a www.mindgarden.com weboldalon keresztül engedélyt kértünk és kaptunk a Mind Gardenstől (amely egy pszichológiai kérdőíveket, így a PsyCap kérdőívet is fejlesztő és publikáló műhely). A kutatásban részt vevőket tájékoztattuk az adatfelvétel céljáról és arról, hogy adataikat anonim módon kezeljük, ennek ismeretében egyeztek bele a részvételbe.

1 Köszönetet mondunk Barkóczi Viktória, Horváth Bea, Majoros Barbara, Móricz Nikolett, Tóth Rebeka ELTE PPK-n végzett hallgatónak, akik a szakdolgozati kutatásuk részeként közreműködtek kutatásunkban.

EREDMÉNYEK

*A 24 tételes Pszichológiai tőke kérdőív pszichometriai jellemzői**Normalitásvizsgálat*

Elsőként megvizsgáltuk az adatok normalitását. Az adatok ugyan nem mutattak normális eloszlást, mindenütt negatív skewness értéket kaptunk, de a normalitástól való eltérés csak egy esetben haladta meg a határértéket (12. kérdés: skewness = $-1,002$, kurtosis = $1,331$).

Belső konzisztencia vizsgálata

Egy válaszoló 13 itemet kihagyott, ezt a kérdőívet kihagytuk az elemzésből. Egy másik kérdőíven a 7-es kérdésre hiányzik a válasz, de mivel a reziliencia alskálára nagyon konzisztens válaszokat adott a személy, ezért az alskála átlagával helyettesítettük ezt a választ. Az átlagok, az SD és a Cronbach-alfa-értékek a 3. táblázatban vannak feltüntetve.

3. táblázat. Leíró statisztika: átlagok, szórások Cronbach alfa

	Skálaátlag	M (6 item összesített átlaga)	SD	Cronbach alfa
1. Optimizmus	4,14	24,86082	5,9651	0,8136
2. Reziliencia	4,46	26,32749	5,1004	0,7732
3. Remény	4,38	26,80069	5,3553	0,8452
4. Énhatékonyság	4,46	27,27663	5,9258	0,8719
5. Pszichológiai tőke	4,34	105,2656	19,877	0,944

A Cronbach-alfa-értékek magasak, bőven meghaladják az $\alpha > 0,70$ kritériumszintet (Nunnally és Bernstein, 1994). Korábbi vizsgálatokban az optimizmus és a reziliencia alskálák megbízhatósága alacsonyabb volt (Görgens-Eckermans és Herbert, 2013), de a jelenlegi vizsgálatban ezen alskálák Cronbach-alfa-értékei is megfelelő szintűek.

Korrelációs vizsgálatunk azt mutatja, hogy az alskálák között erős kapcsolat van.

4. táblázat. Korrelációs értékek

	1. Optimizmus	2. Reziliencia	3. Remény	4. Énhatékonyság
1. Optimizmus	X			
2. Reziliencia	0,715555	X		
3. Remény	0,713721	0,803415	X	
4. Énhatékonyság	0,591908	0,753333	0,776332	X
5. Pszichológiai tőke	0,8526	0,912	0,9211	0,8781

Az itemanalízis eredményei

A következő lépésben megvizsgáltuk, hogy az egyes itemek kihagyása jelentősen növele-e a skálák konzisztenciáját. Az alskálák itemelemzését a négyfaktoros modell alapján az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat. A Cronbach alfa változása az egyes itemek kihagyása esetén

	Eredeti Cronbach-értékek	Megváltozott Cronbach-értékek az item kihagyása után
Optimizmus	0,81	
pc1		0,81
pc9		0,78
pc11		0,82
pc14		0,76
pc18		0,76
pc19		0,77
Reziliencia	0,77	
pc5		0,73
pc7		0,73
pc8		0,78
pc10		0,74
pc13		0,71
pc22		0,74
Remény	0,85	
pc2		0,81
pc6		0,85
pc12		0,83
pc17		0,81
pc20		0,81
pc24		0,81
Énhatékony	0,87	
pc3.		0,86
pc4		0,84
pc15		0,85
pc16		0,85
pc21		0,85
pc23		0,85

A leggyengébb, 11-es és 8-as itemek (ezek fordított itemek) kihagyása csak minimális mértékben emeli meg az alfaértékeket ($\alpha = 0,01$), ezért ezeket az itemeket meghagytuk. Az összes többi item kihagyása esetén egyáltalán nem növekedett a Cronbach alfa értéke. Eredményünk tehát megerősítette az itemek megtartásának indokoltságát.

Konstruktumvaliditás

Mivel az adatok nem normális eloszlást mutatnak, a multivariáns normalitásvizsgálat eredménye alapján indokolttá vált, hogy a konfirmatív faktorelemzéshez (CFA) az RML (robust maximum likelihood estimation) módszert alkalmazzuk.

Luthans és munkatársai (2007) és Santana-Cárdenas és munkatársai (2018) nyomán három modellt állítottunk fel abból a célból, hogy a felsőbb szintű pszichológiai tőke feltételezett szinergikus többletét kimutassuk. Az első modellben a négy aldimenzió felett feltételeztük a pszichológiai tőke szinergikus hatását, a négy elkülönült aldimenzió egy magasabb rendű dimenzióban (pszichológiai tőke összevont faktora) is kifejeződik. A második, egydimenziós modellben a skála mind a 24 iteme egy összevont skálába, egy dimenzióba rendeződik. A harmadik modellben pedig a négy alskálát tartalmazó négyfaktoros megoldást vizsgáltuk egy magasabb rendű összevont dimenzió nélkül.

6. táblázat. A GOF (Goodness of fit) illeszkedés mutatók

	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	SRMR	CFI
1. Szinergikus hatás modell	954,76	248	3,849839	0,07	0,052	0,908
2. Egydimenziós modell	1360,78	252	5,399925	0,087	0,061	0,849
3. Négyfaktoros modell	928,567	246	3,774663	0,069	0,051	0,912

Megjegyzés: $\chi^2 / df < 5$; RMSEA-kritériumérték 0,05–0,1); SRMR-kritériumérték $< 0,08$; CFI-kritériumérték $\geq 0,9$

A 6. táblázatban összefoglalt eredményeink alapján megállapíthatjuk, hogy az egydimenziós modell a másik kettőnél lényegesen rosszabb illeszkedési mutatókkal rendelkezik. A szinergikus modell nem mond ellent a feltételezésnek, de a négyfaktoros modellel szemben nem mutatható ki a fölénye.

Ha megnézzük, hogy a tételeket egyenként nézve (a 7. táblázat sorait összehasonlítva) melyik modellben szerepelnek a legnagyobb faktorsúlyok (a táblázatban dőlt betűvel szereplő értékek), akkor az 1-es modellben 11, a 2-es modellben 1 és a 3-as modellben 9 ilyen értéket találunk. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy az 1-es modell jobban reprezentálja a pszichológiai tőke kérdőív struktúráját, azaz a négy tényező szinergikus hatása alátámasztható. A negatív itemek (1, 8, 11) faktorsúlyai határértéken aluliak. Ezen eredmények alapján, valamint az illeszkedési mutatók alapján elmondhatjuk, hogy a 24 itemes pszichológiai tőke skála négyfaktoros mérési modellje igazolható a magyar mintán is, csakúgy, mint a felsőbbrendű szinergikus hatást mutató modell.

A három legalacsonyabb faktorsúlyú item (1, 8, 11, amelyek a skála fordított itemei) a többi elemzésünkben is gyenge értékeket mutatott (példa az optimizmus skála egy negatív itemére: A munkahelyemen a dolgok sohasem úgy működnek, ahogy én akarom). Dawkins és munkatársai (2013) elméleti és módszertani kritikai elemzésében arról számolnak be, hogy a negatív tételek rontják a skálák konzisztenciáját. A mi vizsgálatunkban ezek az értékek szintén határérték alatti súllyal járulnak hozzá a faktorokhoz.

7. táblázat. Az itemek faktorsúlyai a három modellben

	1. Szinergikus hatás modell	2. Egydimenziós modell	3. Négyfaktoros modell
Optimizmus	0,841		
pc1	0,426	0,374	0,425
pc9	0,697	0,617	0,696
pc11	0,418	0,377	0,418
pc14	0,823	0,722	0,827
pc18	0,804	0,695	0,801
pc19	0,75	0,665	0,75
Reziliencia	0,996		
pc5	0,71	0,7	0,712
pc7	0,65	0,644	0,645
pc8	0,423	0,439	0,426
pc10	0,586	0,574	0,584
pc13	0,727	0,713	0,727
pc22	0,592	0,59	0,595
Remény	1,007		
pc2	0,702	0,688	0,703
pc6	0,602	0,59	0,59
pc12	0,692	0,683	0,682
pc17	0,698	0,699	0,712
pc20	0,712	0,714	0,725
pc24	0,756	0,753	0,754
Énhatékonyság	0,898		
pc3	0,686	0,648	0,688
pc4	0,776	0,703	0,779
pc15	0,721	0,66	0,717
pc16	0,76	0,713	0,761
pc21	0,714	0,672	0,713
pc23	0,735	0,699	0,733

Diszkrimináns validitás

Annak megállapítása céljából, hogy a 24 itemes pszichológiai tőke skála 4 dimenziója elkülönül-e egymástól, Görgens-Ekermans és Herbert (2013) eljárását követve lefutattunk több CFA-modellt. A nem korlátozott modell (unconstrained) felelt meg annak a feltevésnek, miszerint az alskálák különböznek egymástól, a korlátozott modell pedig azt a feltételezést tartalmazta, hogy a két-két skála között teljes korreláció van.

8. táblázat. Konfirmatív faktorelemzés a nem korlátozott és a korlátozott modellekkel:
A pszichológiai tőke (PsyCap) skála diszkrimináns validitása

Modell	χ^2	S-B χ^2	df	Δ df	Δ S-B χ^2	NNFI	CFI	AGFI	RMSEA
M1 (Nem korlátozott modell)	892,946	767,835	246			0,901	0,912	0,842	0,068
M2 (Korlátozott modell: énhatékonyság vs. remény $r = 1,00$)	1051,17	885,582	249	3	50,098	0,879	0,891	0,813	0,075
M3 (Korlátozott modell: énhatékonyság vs. reziliencia $r = 1,00$)	989,066	839,194	249	3	39,043	0,888	0,899	0,831	0,072
M4 (Korlátozott modell: énhatékonyság vs. optimizmus $r = 1,00$)	1340,78	1116,46	249	3	103,784	0,835	0,851	0,729	0,088
M5 (Korlátozott modell: remény vs. reziliencia $r = 1,00$)	900,068	771,84	249	3	4,988	0,902	0,911	0,841	0,068
M6 (Korlátozott modell: remény vs. optimizmus $r = 1,00$)	1071,35	922,061	249	3	165,657	0,876	0,888	0,806	0,076
M7 (Korlátozott modell: reziliencia vs. optimizmus $r = 1,00$)	1098,58	940,991	249	3	133,647	0,872	0,884	0,789	0,077

A korlátozott modellek rosszabbul illeszkednek az adatokhoz, mint a nem korlátozott modellek, kivéve a remény-reziliencia esetében. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az egyes aldimenziók korrelációs értékei meghaladják a 0,6-os szintet (Kline, 1998), ami megkérdőjelezi a skálák függetlenségét (kivéve az énhatékonyság és az optimizmus közötti 0,59 korrelációt) (Izd. 4. táblázat). A korreláció különösen magas a remény és a reziliencia között (0,8). Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar mintán a diszkriminanciaelemzés alapján a látens változókat, azaz a négy aldimenziót nem tekinthetjük eléggé különbözőnek.

Feltáró faktorelemzés

Dawkins és munkatársai (2013) javaslatát megfogadva, a pszichológiai tőke (PsyCap) faktorstruktúrájának további igazolása céljából, valamint annak megállapítására, hogy az egyes összetevők a feltételezésnek megfelelően külön faktorba rendeződnek-e, és az alskálák itemei azonos faktorba töltnek-e, elvégeztük a feltáró faktorelemzést is.

A feltáró faktoranalízis eredményeként kibontakozó négyfaktoros modell a varianciák 60%-át magyarázza.

Feltáró faktorelemzésünkben nem az eredeti alskálák szerint rendeződtek az itemek. Az első faktorba kerültek a reziliencia- és az énhatékonyság-itemek, valamint a

9. táblázat. A feltárá faktorelemzés eredményei

		Faktor1	Faktor2	Faktor3	Faktor4
Optimizmus	pc1		0,237	0,529	0,114
	pc9	0,261	0,515	0,339	
	pc11	0,169	0,127	0,568	
	pc14	0,314	0,648	0,364	
	pc18	0,294	0,617	0,373	
	pc19	0,297	0,581	0,317	
Reziliencia	pc5	0,722	0,276	0,129	
	pc7	0,369	0,463	0,265	0,107
	pc8	0,138	0,193	0,581	0,145
	pc10	0,483	0,247	0,197	0,104
	pc13	0,612	0,306	0,23	0,128
	pc22	0,478	0,263	0,204	0,137
Remény	pc2	0,42	0,571	0,121	0,104
	pc6	0,658	0,187		
	pc12	0,653	0,242	0,189	0,113
	pc17	0,267	0,716	0,129	0,227
	pc20	0,285	0,701	0,146	0,24
	pc24	0,556	0,382	0,223	0,251
Énhatékonyság	pc3	0,627	0,239		0,18
	pc4	0,668	0,218		0,358
	pc15	0,428	0,207	0,271	0,584
	pc16	0,581	0,267	0,147	0,397
	pc21	0,481	0,323	0,135	0,382
	pc23	0,531	0,253	0,242	0,375

10. táblázat. A feltárá faktorelemzés megmagyarázott varianciái
(Extraction Sums of Squared Loadings)

	Faktor1	Faktor2	Faktor3	Faktor4
Standard deviation	3,254	1,32733	1,0845	0,94425
Eigenvalue	0,441	0,07341	0,0490	0,03715
Cumulative Proportion	0,441	0,51446	0,5635	0,60062

remény kognitív összetevőit tartalmazó tételek (6., 12., 24.). Ezek a hatékony teljesítmény képesség tényezőit fogják össze. Az optimizmus külön faktorba kerülve jól elkülönült a többi faktortól, azonban a remény dimenzió motivációs összetevője (2., 17., 20. item) szintén az optimizmushoz rendeződött. Az optimizmus és a célmegvalósításhoz mobilizált energiák a teljesítmény érzelmi-motivációs tényezőit reprezentálják. Külön faktorba kerültek a negatív itemek, és a 15. énhatékonyság tétel szintén egy külön faktorban szerepel, ugyanakkor ez elfogadhatóan illeszkedik az első faktorba is.

Egy korábbi vizsgálat (Rego, Marques, Leal, Sousa és Cunha, 2010) egy ötfaktoros modell meglétét támasztotta alá, ahol a remény dimenziója szintén két faktorba került. Ez az eredmény megfelel Snyder (2000) reményről alkotott kognitív fel-

fogásának, amely két alskálát különböztet meg: motivációs összetevőként a célvezérelt energizáltságot (agency, példa iteme: Jelenleg energikusan haladok a munkámban a céljaim felé), és kognitív összetevőként a célelérést elősegítő rugalmas tervezést (pathway, példa iteme: Sokféle módját tudom annak, hogy elérjem az aktuális céljaimat a munkámban).

A feltáró faktoranalízis eredményeiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a pszichológiai tőke kettéválik egy érzelmi-motivációs és egy kognitív dimenzióra. E modell érvényességének megállapítása céljából konfirmatív faktoranalízissel is megvizsgáljuk a kétfaktoros PsyCap illeszkedési mutatóit. Ebben az elemzésben kihagyjuk a negatív tételket, és a 15-ös tételt.

11. táblázat. A kétfaktoros modell illeszkedési mutatói

	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	SRMR	CFI
kétdimenziós modell	449,137	168	2,673	0,053	0,036	0,943

Megjegyzés: $\chi^2 / df < 5$; RMSEA-kritériumérték 0,05–0,1; SRMR-kritériumérték $< 0,08$; CFI kritériumérték $\geq 0,9$

Ha ezeket az értékeket összehasonlítjuk a 6. táblázat értékeivel, azt láthatjuk, hogy a kétfaktoros modell mind az NNFI, mind a CFI, az AGFI és a RMSEA szerint jobb illeszkedést mutat, mint a többi modell (6. táblázat), megállapíthatjuk tehát, hogy ezt a faktorelrendezést jobban igazolják az adatok.

Külső validitás

A pszichológiai tőke skála külső validitása ellenőrzése céljából a pszichológiai tőke szervezeti elkötelezettséggel való összefüggését vizsgáltuk (Avey és mtsai, 2011). Ennek keretében a pszichológiai tőke összműtatóját, valamint az egyes alskálák értékeit korreláltattuk az elkötelezettség összműtatójával és alskáláival.

A pszichológiai tőke összműtatója és az egyes alskálái is szignifikánsan és pozitívan korrelálnak az elkötelezettség teljes műtatójával és alskáláival egyaránt. Az érzelmi elkötelezettség mutatja a legszorosabb összefüggést a pszichológiai tőkével. Ez az eredményünk egybevág a szakirodalmi adatokkal, és egyben megerősíti a pszichológiai tőke mérőeszközének érvényességét is.

A kétfaktoros modell faktorai szintén szignifikánsan korrelálnak az elkötelezettség összműtatójával, az érzelmi-motivációs faktor pedig erősebb összefüggést mutat, mint a kognitív faktor.

MEGVITATÁS

Vizsgálatunknak kettős célja volt, egyrészt hozzá kívántunk járulni ahhoz a nemzetközi munkához, amely a pszichológiai tőke fogalmának és mérőeszközének a vizsgálatára és validálására irányul, és azon alapul, hogy a skála kidolgozói, Luthans és munkatársai (2010), valamint Dawkins és munkatársai (2013) az eredeti szerzőktől, az amerikai

12. táblázat. A pszichológiai tőke (PsyCap), az alskálák és az elkötelezettség korrelációja

	Korrelációs mutató értéke (Pearson's product-moment correlations)	Szignifikanciaszint (p érték)
Pszichológiai tőke összevont értéke:		
Pszichológiai tőke – Elkötelezettség	0,62	p < 0,0000
Pszichológiai tőke – Érzelmi elkötelezettség	0,71	p < 0,0000
Pszichológiai tőke – Folytonossági v. kalkulatív elkötelezettség	0,46	p < 0,0000
Pszichológiai tőke – Normatív elkötelezettség	0,51	p < 0,0000
Eredeti négyfaktoros modell alskálái:		
Elkötelezettség – Optimizmus	0,67	p < 0,0000
Elkötelezettség – Reziliencia	0,59	p < 0,0000
Elkötelezettség – Remény	0,51	p < 0,0000
Elkötelezettség – Énhatékonyság	0,57	p < 0,0000
Kétfaktoros modell alskálái:		
Elkötelezettség – kognitív faktor	0,51	p < 0,0000
Elkötelezettség – motivációs faktor	0,63	p < 0,0000

kultúrától független vizsgálatokra biztatják a szerzőket. Emellett munkánkat az motiválta, hogy a pszichológiai tőke skálájának lefordított változatát, annak pszichometriai jellemzőit (megbízhatósága és érvényessége) megvizsgálva érvényes magyar nyelvű mérőeszközt hozunk létre a hazai szervezeti vizsgálatok céljára.

Eredményeink szerint a pszichológiai tőke skála magyar változata érvényes mérőeszköz. A Cronbach-alfa-értékek igen magasak. A más vizsgálatokban rosszul szereplő optimizmus skála (Dawkins és mtsai, 2013 $\alpha = ,63$ –,69) a mi vizsgálatunkban 0,81-es értéket mutat, a reziliencia, amelynek sok vizsgálatban nem megfelelő a validitása ($\alpha = ,63$ –,66) nálunk is alacsonyabb a többinél, de a 0,71-es érték megbízhatónak tekinthető. Az alacsony megbízhatóságot a szerzők annak tulajdonítják, hogy ebben a két skálában negatív tételek is vannak, és kihagyva a fordított tételeket az itemelemzésből vagy a faktorelemzésből javult a skála megbízhatósága. Vizsgálatunkban a negatív tételek nem befolyásolták jelentősen a két alskála belső konzisztenciáját, de a konfirmatív faktoranalízisben gyenge faktorsúllyal szerepeltek, és a feltáró faktoranalízisben is külön faktorba rendeződtek. Ezért egyetértünk azokkal a véleményekkel, amelyek szerint nem szerencsés a negatív itemek szerepeltetése. A negatívan megfogalmazott itemeket ugyanis véleményünk szerint nem tekinthetjük minden további nélkül ugyanazon dimenzió másik pontjaként, hiszen ha elfogad valaki egy optimizmust kifejező tételt, az nem ugyanazt jelenti, mintha elutasítana egy pesszimizmust kifejező itemet.

A konfirmatív faktoranalízis eredményei a szakirodalomban egyértelműen alátámasztották a pszichológiai tőke négyfaktoros modelljét. A magyar mintán az RMSEA-, SRMR- és CFI-értékek érték el az illeszkedés kritériumértékét. A Dawkins és munkatársai (2013) kritikai elemzésében közölt részletes statisztikai adatok azt mutatják, hogy

az RMSEA-eredmények a legkonzisztensebbek ebben a tekintetben, a CFI-értékek pedig csak a közölt vizsgálatok felénél felelnek meg a kritériumszintnek.

Vizsgálatunk a négyfaktoros modellt a magyar mintán igazolta, ugyanakkor a diszkriminanciaelemzés a faktorok függetlenségét – elsősorban a magas korreláció miatt – nem támasztotta egyértelműen alá. Feltáró faktorelemzésünk tanulságos eredményekhez vezetett, amelyek szerint a pszichológiai tőke a szerzők által létrehozott négy komponenssel szemben egy kognitív és egy érzelmi-motivációs dimenzióra válik szét. A pszichológiai tőke összetevőinek többsége, az énhatékonyság, a reziliencia és a remény kognitív összetevője egy dimenzióba, míg az optimizmus és a remény motivációs összetevője pedig egy másik dimenzióba rendeződött.

Dawkins és munkatársai (2013) rámutattak arra is, hogy a pszichológiai tőke egyes dimenziói külön-külön több következményváltozót be tudnak jósolni, mint a pszichológiai tőke összmutatója.

A szakirodalomban egyes szerzők (Avey és mtsai, 2010; Luthans és mtsai, 2010, Luthans és mtsai, 2007) igazolták a szinergikus modell meglétét, mások azonban (Görgens-Ekermans és Herbert, 2013; vagy Santana-Cárdenas és mtsai, 2018) nem. A mi vizsgálatunkban a szinergikus modell és a négyfaktoros modell egyformán elfogadhatónak bizonyult az illeszkedési mutatók alapján, de a faktorsúlyok a szinergikus modell fölényét támogatták.

A skála külső validitását Allen és Meyer (1991) háromtényezős szervezeti elkötelezettség skálájával vizsgáltuk, amely az elkötelezettség mint attitűd érzelmi, kalkulatív (folytonossági) és normatív oldalát egyaránt figyelembe veszi. A háromfaktoros elkötelezettség modellel való összefüggés tükrében elemezve megállapítottuk, hogy mind a pszichológiai tőke összmutatója, mind az egyes alskálák szignifikánsan és pozitívan korrelálnak az elkötelezettség teljes mutatójával és alskálaival. A pszichológiai tőke az érzelmi elkötelezettséggel áll a legszorosabb összefüggésben. Ez az eredményünk egybevág a szakirodalmi adatokkal, egyben megerősíti a pszichológiai tőke mérőeszközének érvényességét is. Vizsgálatunk alapján levonhatjuk azt a tanulságot is, hogy a pozitív életszemléletű emberek elkötelezettebbek, erősebben kötődnek a szervezethez, inkább kötelességüknek érzik, hogy a szervezetet szolgálják, és tovább szándékoznak a szervezetben maradni, erős érzelmekkel kötődnek a szervezethez, és az érzelmi elkötelezettség energizálja az egyént a jobb teljesítményre. A korábbi vizsgálatokban nem jelent meg a pszichológiai tőke érzelmi-motivációs, azon belül az érzelmi komponensének ez a kitüntetett szerepe.

A validitásvizsgálatok megerősítették a kétfaktoros modell érvényességét is. A remény skáláját alkotó két tényező, a motivációs és a kognitív tényező szétválasztása indokolt és eredményes. A remény motivációs tételei az optimizmushoz kapcsolódva kialakítják a pszichológiai tőke érzelmi-motivációs faktorát, a remény kognitív itemei pedig a rezilienciával és az énhatékonysággal társulva a pszichológiai tőke kognitív összetevőjét.

A vizsgálati eredményeinket értékelve a remény alskálaitemek tartalma és kapcsolatai alapján felmerült bennünk az a kérdés is, hogy bár az alskála Snyder és munkatársai (1996) Remény (Hope) skáláját alapul véve született, indokolt lenne azt a magyar gyakorlatban inkább „Önmagába vetett hitnek, kitartás”-nak nevezni. Ez a kifejezés

bár nem olyan egyszerűen használható, mint a remény szó, mégis sokkal pontosabban kifejezi az alskála tartalmát, ezért a jövőben a „Hope” alskálát magyarul „Önmagába vetett hit, kitartás” néven javasoljuk használni.

KORLÁTOK ÉS KITEKINTÉS

A kutatás korlátai között elsőként a kényelmi mintavétel adatgyűjtési technikáját említjük, ami nem biztosítja, hogy a vizsgálati minta jól reprezentálja a magyar munkavállalók teljességét. További korlátként említhető, hogy a külső validitás vizsgálatokor csak az elkötelezettséget vontuk be az elemzésbe, azonban megítélésünk szerint ezzel az egy releváns szervezeti jellemzővel való összefüggés még nem elégséges ahhoz, hogy a magyar kulturális közegben általánosan valid mérőeszköznek tartsuk a pszichológiai tőke skálát.

A pszichológiai tőke általunk javasolt kétfaktoros modelljéről, mivel csak magyar mintán vizsgáltuk ezt a faktorstruktúrát, még nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy azt kulturális sajátosságnak kell-e tekintenünk, vagy általánosan érvényes modellnek.

Eredményeink fényében fontosnak tartjuk a pszichológiai tőke kétfaktoros modelljének érvényességét további vizsgálatokban is tesztelni, más kulturális közegben, és egyéb szervezeti jellemzők tükrében is elemezni.

A pszichológiai tőke skála (PCQ) kutatási és oktatási célra a szerzők (Luthans és kollégái) engedélye alapján díjmentesen használható. Az alkalmazásra vonatkozó engedély, valamint a skála és annak cikkünkben bemutatott validált magyar változata a PCQ Research Permission (mindgarden.com) oldalán érhető el.

IRODALOM

- Allen, N. J., & Meyer, J. P. (1991). A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61–89.
- Avey, J., Patera, J., & West, B. (2006). The Implications of Positive Psychological Capital on Employee Absenteeism. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 13(2), 42–60. DOI: 10.1177/10717919070130020401
- Avey, J. B., Luthans, F., & Youssef, C. M. (2010). The additive value of positive psychological capital in predicting work attitudes and behaviors. *Journal of Management*, 36(2), 430–452.
- Avey, J. B., Reichard, R. J., Luthans, F., & Mhatre, K. H. (2011). Meta-Analysis of the Impact of Positive Psychological Capital on Employee Attitudes, Behaviors, and Performance. *Human Resource Development Quarterly*, 22(2), 127–152.
- Bandura, A. (1986). The Explanatory and Predictive Scope of Self-Efficacy Theory. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 4(Special Issue: Self-Efficacy Theory in Contemporary Psychology), 359–373.
- Cameron, K., & Caza, A. (2004). Introduction: Contributions to the Discipline of Positive Organizational Scholarship. *American Behavioral Scientist*, 47(6), 731–739.
- Çetin, F., & Basım, N. (2012). Organizational Psychological Capital: A Scale Adaptation Study. *TODAY's Review of Public Administration*, 6(1), 159–179.

- Cheung, F., Tang, C.S., Tang, S. (2011). Psychological capital as a moderator between emotional labor, burnout, and job satisfaction among school teachers in China. *International Journal of Stress Management* 2011, Vol. 18, No. 4, 348–371.
- Dawkins, S., Martin, A., Scott, J., & Sanderson, K. (2013). Building on the positives: A psychometric review and critical analysis of the construct of psychological capital. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 86(3), 348–370.
- Dello Russo, S., Stoykova, P. (2015). Psychological capital intervention (PCI): A replication and extension. *Human Resource Development Quarterly*, vol. 26, no. 3, 2015 Wiley Periodicals.
- Formiga, N., Viseu, J., & Jesus, S. N. (2014). Empirical verification of a measure of positive psychological capital in Brazilian workers. *Eureka*, 11, 284–300.
- Görgens-Ekermans, G., & Herbert, M. (2013). Psychological capital: Internal and external validity of the Psychological Capital Questionnaire (PCQ-24) on a South African sample. *SA Journal of Industrial Psychology*, 39(2), 1–12.
- Hansen, A., Buitendach, J. H., Kanengoni, H. (2015) Psychological capital, subjective well-being, burnout and job satisfaction amongst educators in the Umlazi region in South Africa. *SA Journal of Human Resource Management*, Volume 13, Issue 1, Jan 2015, p. 1–9.
- Heitlerné Lehoczky, M. (2017). A pszichológiai tőke differenciáló szerepe a munkaerő-piacon. In Torgyik, J. (szerk.), *Válogatott tanulmányok a társadalomtudományok köréből* (pp. 172–181.). Komarno: International Research Institute.
- Hobfoll, S. E. (2002). Social and Psychological Resources and Adaptation. *Review of General Psychology*, 6(4), 307–324.
- Kaszás, B. (2014). *Pszichológiai tőke a felsőoktatásban*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Kar. Letöltve 2018. 02. 02.-án: <http://dolgozattar.repositorium.unibge.hu/862/1/Kasz%C3%A1s%20Borb%C3%A1lla%20Pszichol%C3%B3giai%20t%C5%91ke%20a%20fels%C5%91oktat%C3%A1sban.pdf>
- Kiss, Cs., Csillag, S., Szilas, R., & Takács, S. (2012). A szervezeti elkötelezettség és a munka-család viszonyrendszer összefüggései (The relationship between organizational commitment and work-life balance). *Vezetéstudomány – Budapest Management Review*, 43(9), 2–14.
- Kline, R. B. (1998). *Methodology in the social sciences. Principles and practice of structural equation modeling*. New York, NY: Guilford.
- Kong, F., Tsai, C. H., Tsai, F. S., Huang, W., & Malapitan de la Cruz, S. (2018). Psychological Capital Research: A Meta-Analysis and Implications for Management. *Sustainability*, 10(10), 3457.
- Korkmaz, S., Goksuluk D., & Zararsiz, G. (2014). MVN: An R Package for Assessing Multivariate Normality. *The R Journal*, 6(2), 151–162.
- Lupsa, D., Virga, D. (2018). Psychological Capital Questionnaire (PCQ): Analysis of the Romanian Adaptation and Validation. *Psihologia Resurselor Umane* Vol. 16 No. 1 (2018), 27–39.
- Luthans, F. (2002). The need for and meaning of positive organizational behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 23(6), 695–706.
- Luthans, F., Avolio, B., Walumbwa, F., & Li, W. (2005). The Psychological Capital of Chinese Workers: Exploring the Relationship with Performance. *Management and Organization Review*, 1(2), 249–271. DOI: 10.1111/j.1740-8784.2005.00011.x
- Luthans, F., Youssef, C. M., Avolio, B. J. (2007). *Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge*. Oxford University Press, New York, 2007.
- Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., & Peterson, S. J. (2010). The development and resulting performance impact of positive psychological capital. *Human Resource Development Quarterly*, 21(1), 41–67.
- Luthans, F., & Youssef-Morgan, C. M. (2017). Psychological Capital: An Evidence-Based Positive Approach. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4(1), 339–366.

- Nunnally, J. C., & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Parker, S. (1998). Enhancing role-breadth self efficacy: The roles of job enrichment and other organizational interventions. *Journal of Applied Psychology*, 83(6), 835–852.
- Phattharayuttawat, S., Tuntatead, H., Auampradit, N., Manussirivithaya, V., & Ngamthipwattana, T. (2018). The Development of the Thai Psychological Capital Inventory: Version 44 Items. *Journal of the Medical Association of Thailand*, 101(1), 80–84.
- Peterson S. J., Luthans F., Avolio B. J., Walumbwa F. O., Zhang Z. (2011). Psychological capital and employee performance: A latent growth modeling approach. *Personnel Psychology* 2011, 64, 427–450.
- Rego, A., Marques, C., Leal, S., Sousa, F., & Cunha, M. (2010). Psychological capital and performance of Portuguese civil servants: Exploring neutralizers in the context of an appraisal system. *The International Journal of Human Resource Management*, 21(9), 1531–1552. DOI: 10.1080/09585192.2010.488459
- Revelle, W. (2019). *Procedures for Psychological, Psychometric, and Personality Research*. R package version 1.9.12. Evanston, Illinois: Northwestern University.
- Rosseel, Y. (2012). “lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling.” *Journal of Statistical Software*, 48(2), 1–36.
- Santana-Cárdenas, S., Viseu, J. N., López-Núñez, M. I., & Jesus, S. N. (2018). Validity and reliability evidence of the Psychological Capital Questionnaire-12 in a sample of Mexican workers. *Anales De Psicología / Annals of Psychology*, 34(3), 562–570.
- Scheier, M. F., & Carver, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4(3), 219–247.
- Snyder, C. R. (2000). Hypothesis: There is hope. In Snyder, C. R. (Ed.), *Handbook of hope: Theory, measures, and applications* (pp. 3–21.). San Diego: Academic Press.
- Snyder, C. R., Simpson, S. C., Ybasco, F. C., Borders, T. F., Babyak, M. A., & Higgins, R. L. (1996). Development and validation of the State Hope Scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(2), 321–335.
- Ugwu, C. C., Ogbuide, E., D., O., & Uhiara, A. C. (2018). Psychological Capital (PsyCap) in Nigeria: Adaptation of Luthan’s Positive Psychological Capital Questionnaire (Pcq-24) for Nigerian Samples. *International Journal of Advance Study and Research Work*, 6(1), 31–48.
- Wagnild, G. M., & Young, H. M. (1993) Development and Psychometric Evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*, 1(2), 165–178.

HUNGARIAN ADAPTATION OF THE PSYCHOLOGICAL CAPITAL QUESTIONNAIRE (PCQ)

KÁDI, ANNA – MITTICH, BOGLÁRKA – SESSLER, JUDIT – FARAGÓ, KLÁRA

Background and Objectives: *Psychological capital (PsyCap) is a positive psychological condition influencing personal and workplace well-being and makes a valuable contribution to organizational performance. It highly contributes to individual and workplace well-being and performance (Luthans és mtsai, 2010). The objective of our study is the Hungarian adaptation of the 24-item Psychological Capital Questionnaire (PCQ) developed by Luthans. In our study we translated the PCQ and assessed its internal and external validity and reliability. We also tested each subscale's construct and discriminant validity, reliability, and external validity as well.*

Method: *The Hungarian version of the questionnaire was completed in several organizations involving 583 employees. Respondents were gathered by convenience sampling. External validity of PCQ was assessed by comparing the answers with that of an organizational commitment scale by Allen and Meyer (1991).*

Results: *The results of our confirmatory factor analysis supported the four-factor model of PsyCap in as with the findings in other published literature, however, in the discriminant analysis the independence of the factors was not supported. According to our exploratory factor analysis, psychological capital is divided into only two factors in the Hungarian sample, an emotional and a cognitive factor. The validity of the two-factor model was confirmed by validity tests.*

Conclusions: *The Hungarian version of PCQ is a valid measurement tool for the Hungarian population. Based on our results, it would be useful to test the validity of the two-factor model of PsyCap, in relation to other organizational variables and in different cultural contexts.*

Keywords: *Psychological Capital (PsyCap), Psychological Capital Questionnaire (PCQ), validity tests, organizational commitment*

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

KOGNITÍV KONTROLL FOLYAMATOK NYELVFEJLŐDÉSI ZAVART MUTATÓ EGYNYELVŰ ÉS TIPIKUSAN FEJLŐDŐ KÉTNYELVŰ GYERMEKEK KÖRÉBEN

ROHÁR ALEXANDRA^{1,2} – DR. MARTON KLÁRA^{1,3}

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar

²Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar

³City University of New York

E-mail: rohar.alexandra@gmail.com

Benyújtva: 2020. szeptember 1. – Elfogadva: 2020. december 8.

Célkitűzés: Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a kognitív kontrollal kapcsolatos elméleti koncepciókat, kiemelve azokat a fő komponenseket, amelyek szoros összefüggést mutatnak a nyelvi folyamatokkal. Rámutatunk többek között arra, hogy a nyelvi kompetencia és performancia egyes faktoraiban milyen összefüggést mutatnak a kognitív kontroll funkciókkal.

Módszer: Tanulmányunkban egynyelvű nyelvfejlődési zavart mutató és tipikusan fejlődő kétnyelvű gyermekek kognitív kontroll teljesítményét elemezzük a legújabb kutatási eredmények alapján. Az áttekintésbe bevont tanulmányok kiválasztása során a következő szempontokat vettük figyelembe: a célcsoportot iskoláskorú, egynyelvű nyelvfejlődési zavart mutató gyermekek vagy iskoláskorú, tipikus fejlődésű kétnyelvű gyermekek alkossák; a használt vizsgálóeljárások a válaszgátlás, az interferenciával szembeni ellenállás, a munkamemória-frissítés és a kognitív flexibilitás fejlettségéről nyújtsanak információkat.

Eredmények: Összességében elmondható, hogy a két vizsgált csoport heterogenitásának és az eltérő módszertani megközelítéseknek köszönhetően a szakirodalomban számos ellentmondással találkozhatunk. Mégis az általunk vizsgált kognitív kontroll funkciók tekintetében az a tendencia figyelhető meg, hogy míg az interferenciával szembeni ellenállás, a munkamemória-frissítés és a kognitív flexibilitás gyengébb a nyelvfejlődési zavart mutató gyermekeknél egynyelvű, tipikusan fejlődő társaikhoz képest, addig a kétnyelvű gyermekek ezekben a funkciókban többnyire jobb teljesítményt nyújtanak az egynyelvűekhez viszonyítva, kivéve a válaszgátlást.

Következtetések: Az eredmények alapján elmondható, hogy az interferenciával szembeni ellenállás és a kognitív flexibilitás szorosabb összefüggést mutat a nyelvi fejlettséggel, mint a válaszgátlás. Ez az interakció azonban eltérő irányt mutat a fenti két nyelvi csoportban. Míg a nyelvfejlődési zavart mutató gyermekek gyengébb kognitív kontroll teljesítménye hozzájárul az alacsonyabb szintű nyelvi teljesítményeikhez, addig a kétnyelvű gyermekek előnye a kognitív funkciók terén a speciális nyelvhasználati szokásoknak és a két nyelvi közötti folyamatos versengésnek köszönhető.

Kulcsszavak: kognitív kontroll, gátlásfunkciók, munkamemória-frissítés, kognitív flexibilitás, nyelvfejlődési zavar, kétnyelvűség

BEVEZETÉS

Ebben a tanulmányban a kognitív kontrollal kapcsolatos elméleti koncepciók lényegi elemeit tárgyaljuk, rámutatva azon fő komponensekre, amelyek szoros kapcsolatban állnak a nyelvi feldolgozással. Célunk, hogy áttekintést nyújtsunk a nyelvi fejlettség és a kognitív kontroll funkciók közötti összefüggésről két eltérő nyelvi csoportban. A nyelvi képességek több dimenzió mentén is értelmezhetők. Az egyik ilyen spektrum a nyelvfejlődési zavartól a nyelvi tehetségig terjed, míg a másik az egy- és többnyelvűség kontinuum. A két spektrum kereszteződésének eredményeként eltérő nyelvi profilokkal találkozhatunk, mint például egynyelvű nyelvfejlődési zavart mutató gyermekek, kétnyelvű nyelvfejlődési zavart mutató gyermekek, kétnyelvű tipikus fejlődésű gyermekek vagy kétnyelvű tehetséges gyermekek. Jelen tanulmányunkban a kognitív kontroll funkciókra irányuló legújabb kutatási eredményeket a nyelvi képességek függvényében elemezzük, egynyelvű nyelvfejlődési zavart mutató és tipikusan fejlődő kétnyelvű gyermekek teljesítményén keresztül.

KOGNITÍV KONTROLL

Az elmúlt évtizedekben mind az elméleti modelleket illetően, mind a módszertan tekintetében jelentős fejlődés volt tapasztalható a kognitív kontroll funkciók kutatása terén. Ma számos diszciplína érdeklődésének középpontjában áll e kontroll funkciók működésének feltérképezése, valamint más, például a nyelvi vagy tanulási folyamatokban betöltött szerepének a pontosabb megismerése, hiszen a *kognitív kontroll* folyamatok lehetővé teszik a célirányos viselkedés megvalósítását biztosító új információk szelektív feldolgozását (Egner és Hirsch, 2005). Ezek a kontroll funkciók támogatják a memóriában tárolt tartalmak aktuális célnak megfelelő kezelését a releváns reprezentációk aktiválásával és az irreleváns emlényomok elnyomásával (Dudukovic és Kuhl, 2017). Általánosságban elmondható, hogy a kognitív kontroll egy, a célirányos viselkedés megvalósításáért felelős komplex rendszer (Cohen, 2017), amelynek segítségével képesek vagyunk ellenállni a zavaró ingereknek (Brydges és mtsai, 2012). A kognitív kontroll egyik fontos eleme a viselkedési célokkal összhangban levő és azokat támogató információk kiválasztása, frissítése és fenntartása (Braver és Cohen, 2000).

Témánk szempontjából a kognitív kontroll folyamatok egyik kiemelkedően fontos jellemzője a *kognitív flexibilitás*, amely lehetővé teszi, hogy viselkedésünket az aktuális kontextushoz rugalmasan igazítsuk (Logue és Gould, 2014). A kognitív flexibilitásnak köszönhetően képesek vagyunk gyorsan és hatékonyan reagálni a környezeti változásokra (Meiran, Pereg, Kessler, Cole és Braver, 2015), alkalmazkodni az új szabályokhoz és perspektívát váltani, amennyiben azt a feladathelyzet megkívánja (Diamond, 2013).

A rugalmas viselkedés hátterében fontos szerepük van a gátlási funkcióknak és a munkamemória-frissítésnek is (Chen, Mitra és Schlaghecken, 2008; Pauls és Archibald, 2016). Azért emeljük ki ezeket a folyamatokat, mert ezen kognitív kontroll komponensek szoros kapcsolatot mutatnak a nyelvi feldolgozással.

A *gátlásfunkciókat* célzó kutatásaikban Friedman és Miyake (2004) arra hívta fel a figyelmet, hogy a gátlási kontroll több összetevőből álló folyamat. A szerzők három

gátló funkciót különböztettek meg egymástól: a válaszgátlást, a zavaró (disztraktor) interferenciával szembeni ellenállást és a proaktív interferenciával szembeni ellenállást. A *válaszgátlás* az automatikus és prepotens viselkedés elnyomása, többek között a megszokott viselkedésminták legátlása a környezetben bekövetkezett változásokra válaszul. A *disztraktor interferenciával szembeni ellenállás* a külső, eltérítő vagy zavaró hatásokkal szembeni ellenállást jelöli, amely segíti a releváns információkra való összpontosítást. A *proaktív interferenciával szembeni ellenállás* pedig a korábbi emléknymokkal szembeni ellenállás, amely szintén befolyásolja a releváns információk hatékony feldolgozását, hiszen megszünteti vagy csökkenti a munkamemóriában a korábbi és az aktuális emléknymok versengését.

Ezeknek a gátlási funkcióknak az elkülönítését témánk szempontjából az is indokolja, hogy a válaszgátlás és az interferenciával szembeni ellenállás eltérő fejlődési pályát mutat (Cragg, 2016; Richardson, Anderson, Reid és Fox, 2018). Míg a válaszgátlás négy- és hatéves kor között fejlődik jelentős mértékben (Davidson, Amso, Anderson és Diamond, 2006), addig az interferenciával szembeni ellenállás – a következő bekezdésben tárgyalt munkamemória-frissítéssel szoros összefüggésben (Davidson és mtsai, 2006; Lendínez, Pelegrina és Lechuga, 2015) – 13–14 éves korig folyamatosan fejlődik (Lendínez és mtsai, 2015; Richardson és mtsai, 2018). Sőt, vannak olyan kutatási eredmények, amelyek szerint egészen felnőttkorig javul a zavaró ingerekkel szembeni ellenállás (Cragg, 2016).

Továbbá, a kognitív flexibilitás és az interferenciával szembeni ellenállás szoros összefüggésben áll a munkamemória-kapacitással és -frissítéssel is (Chen és mtsai, 2008; Im-Bolter, Johnson és Pascaul-Leone, 2006; Pauls és Archibald, 2016). A szakirodalomban számos munkamemória-modellt találunk, amelyek a munkamemória-kapacitás korlátait igyekeznek különböző elméleti megközelítésben magyarázni. Témánk szempontjából Oberauer (2009) interferenciamodellje tekinthető leginkább irányadónak. Az *interferenciaelmélet* a munkamemória korlátozott kapacitását a releváns és irreleváns információk folyamatos versengésével magyarázza, három különböző szintet elkülönítve. Ezek közé tartozik a hosszú távú memória aktivált része, amely hálózatszerűen működik, és a célirányos viselkedéshez szükséges releváns információk reprezentációit tartalmazza. Ezek aktiválása vagy percepció input révén vagy a hálózat más elemeinek hatására történik. Minél magasabb egyes hosszú távú memóriaelemek aktivitási szintje, annál gyorsabb az előhívás. A következő – ennél szűkebb – szint az ún. direkt hozzáférés tartománya, amely kisszámú elemhez való azonnali hozzáférést biztosít. Ehhez a tartományhoz tartozik a tartalomnak a kontextushoz történő kötése (binding), pl. egy listában a különböző elemeknek a pozícióhoz kötött előhívása. Ennek a tartománynak a kapacitása erőteljesen korlátozott. Végül a harmadik szint az ún. figyelem fókusza, amely egyetlen elemre vagy elemcsoportra való összpontosítást jelent a direkt hozzáférés tartományból. Oberauer e modellben a munkamemória működésével kapcsolatban hangsúlyozza a szelektív figyelem jelentőségét is (Kovács, Faragó, Kövi, Rózsa és Dávid, 2016; Oberauer és Hein, 2012). A fenti elmélet szerint interferencia több szinten is felléphet, pl. az egymással versengő reprezentációk között az aktivált hosszú távú memóriában vagy az egyes elemek között a direkt hozzáférés tartományban, különösen, ha a tartalom és kontextus közötti kötések gyengék. Mindezeknek a folyamatoknak különös jelentőségük van a nyelv szempontjából, hiszen számos nyelvi

kísérlet rámutatott az interferenciaelméletek jelentőségére a mondatmegértés során (Van Dyke és Johns, 2012).

Mielőtt rátérünk a nyelvi zavarokhoz és a kétnyelvűséghez kapcsolódó kutatásokra, összegezve elmondható, hogy a kognitív kontroll egyik fontos jellemzője a kognitív flexibilitás, amelynek a nyelvsajátítás és a nyelvi információk feldolgozása szempontjából is jelentős komponensei a válaszgátlás, az interferenciával szembeni ellenállás és a munkamemória-frissítés. Ezeknek a folyamatoknak a kapcsolatát elemezzük a következőkben nyelvfajlárdési zavart mutató és kétnyelvű gyermekek csoportjaira vonatkozóan.

NYELVFELJLÖDÉSI ZAVAR ÉS KOGNITÍV KONTROLL

A nyelvi zavarokkal kapcsolatos terminológia hazai és nemzetközi tekintetben is igen sokszíni. A következőkben a nyelvfajlárdési zavar (továbbiakban: NYFZ) kifejezést olyan gyermekekre használjuk, akiknek az intelligenciája lefelé nem tér el az átlagtól 1 sztenderd deviációnál többel ($IQ > 85$), a nyelvi eltérés már a korai életszakaszban jelentkezik, és nem magyarázható neurológiai, beszédszervi, érzékszervi vagy környezeti okokkal. Olyan fajlárdési zavar, amely a nyelv egész kognitív architektúrájára kihat (Pléh, Kas és Lukács, 2008).

A szakirodalomban egyre nagyobb számban jelennek meg olyan kutatások, amelyek a NYFZ-t mutató gyermekek kognitív kontroll funkcióit vizsgálják, de a kapott eredmények gyakran ellentmondásosak (Marton, Gehebe és Pazuelo, 2019). Mindezek háttérben, a célcsoport heterogenitása mellett, elsősorban a kutatók eltérő elméleti keretben történő gondolkodása és ennek megfelelően eltérő vizsgáló eljárások használata húzódik meg. Abban mégis egyetértés tapasztalható a szakirodalomban, hogy a kognitív kontroll funkciók szoros kapcsolatot mutatnak a nyelvi teljesítménnyel (Epstein, Shafer, Melara és Schwartz, 2014; Henry, Messer és Nash, 2012; Im-Bolter és mtsai, 2006; Marton, Campanelli, Scheuer, Yoon és Eichorn, 2012). A következő áttekintés elsősorban az iskoláskorú gyermekekre korlátozódik.

A szakirodalom a tekintetben is ellentmondásos, hogy az NYFZ-t mutató gyermekek kognitív kontroll funkcióinak gyengesége csak a verbális vagy a nem verbális feladatokban is megmutatkozik. Lukács és munkatársai számos kognitív kontroll feladatban hasonlították össze NYFZ-t mutató gyermekek teljesítményét a kontrollcsoportéval, és eredményeik azt mutatták, hogy az NYFZ-t mutató gyermekek elsősorban a verbális kognitív feladatokban teljesítettek gyengébben, különösen akkor, ha a feladat a verbális rövid távú memóriát is terhelte (Lukács, Ladányi, Fazekas és Kemény, 2016). Henry munkatársaival (2012) szintén arra kereste a választ, hogy mennyire modalitásfüggetlen a kognitív kontroll terén tapasztalt gyengébb teljesítmény a NYFZ-t mutató gyermekeknél, illetve hogy a kognitív kontroll zavara milyen kapcsolatban áll a nyelvi zavar súlyosságával. Ezen kérdések megválaszolására verbális és nem verbális eljárásokat használtak, és három, életkorban illesztett vizsgálati csoport eredményét vetették össze. Az egyik csoportban NYFZ-t mutató gyermekek voltak, a másikat olyan gyermekek alkották, akiknek ugyan érintett volt a nyelvi teljesítményük, de nem érték el az NYFZ diagnosztizálásához szükséges súlyossági fokot, míg a harmadik csoportot tipi-

kusan fejlődő gyermekek alkották. A két nyelvben érintett csoport a legtöbb kognitív kontroll funkciót vizsgáló tesztben jelentősen gyengébben teljesített tipikus fejlődést mutató társaikhoz képest, pl. a nonverbális gátlást és tervezést vizsgáló feladatokban. Figyelemfelhívó eredmény, hogy a kevésbé súlyos nyelvi nehézséggel küzdő gyermekeknek is jelentős problémáik voltak a magasabb szintű kontrollfolyamatok terén, ami utal a nyelv és a kognitív kontroll fejlettsége között fennálló szoros kapcsolatra. Ebben a két csoportban a gyengébb teljesítmény független volt attól, hogy verbális vagy nem verbális kognitív kontroll feladatról volt szó. Ezekből az eredményekből a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy nem tekinthető területspecifikusnak az érintettség, hanem feltételezhető, hogy az elmaradás inkább általános, területfüggetlen kognitív folyamatokhoz köthető (Henry és mtsai, 2012).

Ez szemben áll Lukács és munkatársai (2016) eredményeivel, miszerint az NYFZ-t mutató gyermekeknél a gyenge kognitívkontroll-teljesítmények elsősorban a verbális rövid távú memória alacsonyabb szintű működésével állnak összefüggésben. A szerzők további kutatásai is ezt a következtetést erősítették meg. Ladányi és Lukács (2019) a kognitív kontroll feladatokat (fordított számterjedelem, n-back és Stroop-teszt) fluenciatesztekkel egészítették ki, és a két terület között fennálló kapcsolatot vizsgálták. Eredményeik alapján elmondható, hogy mindkét vizsgált területnél jelentős elmaradás található az NYFZ-t mutató gyermekeknél, és feltételezésük szerint a kognitív kontroll, illetve a rövid távú memória érintettsége kihat a gyermekek szóaktivizációs képességére is, amit a verbális fluenciaeredmények tükröznek (Ladányi és Lukács, 2019).

Többek között a szakirodalomban látható ellentmondások jobb megértése céljából Pauls és Archibald (2016) egy nagyobb mértékű metaanalízist végzett az NYFZ-t mutató gyermekek kognitív kontroll funkcióira vonatkozóan, aminek eredményeként azt állapították meg, hogy az egyes tesztek nyelvi követelményei, az életkor és a nyelvi zavar mértéke nem befolyásolja a kognitív kontroll funkciókat vizsgáló feladatokban nyújtott teljesítményt. Az elemzés 46 tanulmányt dolgozott fel, amin belül 34 gátlást és 22 kognitív flexibilitást vizsgáló feladat volt. Megbízható különbséget találtak az NYFZ-t mutató és a hasonló életkorú gyermekek között mind a gátlás, mind a kognitív flexibilitás tekintetében. A szerzők feltételezik, hogy az NYFZ-t mutató gyermekeknek az alacsonyabb gátlási képességük és/vagy korlátozott munkamemóriájuk befolyásolhatja a kognitív flexibilitásban mutatott gyengébb teljesítményüket is (Pauls és Archibald, 2016). Fontos azonban megemlíteni ezzel a tanulmánnyal kapcsolatban, hogy a feldolgozott cikkek között a gátlást mérő feladatokban megjelentek mind a válaszgátlásra, mind a disztraktor és proaktív interferenciára vonatkozó eljárások, és ezeket nem különítették el, pedig több viselkedéses kutatás is azt igazolta, hogy iskoláskorú NYFZ-t mutató gyermekek a válaszgátlást igénylő feladatokban hasonló szinten teljesítenek, mint tipikus nyelvfejlődésű társaik (Henry és mtsai, 2012; Lukács és mtsai, 2016; Marton és mtsai, 2012). Ennek egyedül Im-Bolter és munkatársai (2006) kutatása mond némiképp ellent, mert ők gyengébb teljesítményt találtak az NYFZ-t mutató gyermekeknél kortársaikhoz képest a gátlást és a munkamemória-frissítést igénylő feladatokban, ami nagy valószínűséggel az általuk használt komplex feladatoknak köszönhető. Az ő gátlást mérő feladataik más kognitív funkciók működését is vizsgálták, illetve a Stroop-tesztet használták, amellyel kapcsolatban a szakirodalomban nincs egyezés, hogy a válaszgátlást vagy inkább az interferenciával szembeni ellenállást vizs-

gálja. Stroop maga is úgy fogalmazott, hogy a teszt inkább az interferenciával szembeni ellenállás vizsgálatára alkalmas (MacLeod, 1991, 164).

További gátlási funkciókat vizsgáló kutatások arra mutattak rá, hogy az iskoláskorú NYFZ-t mutató gyermekeknél elsősorban az interferenciával szembeni ellenállás és nem a válaszgátlás okoz nehézséget, ami megmutatkozik mind a reakcióidő növekedésében, mind a hibázások számában (Marton és mtsai, 2012; Marton és Schwartz, 2003; Marton, Schwartz, Farkas és Katsnelson, 2006). Ez részben érthető a fejlődés-lélektani eredmények tükrében, hiszen tipikusan fejlődő gyermekeknél a válaszgátlás az óvodáskor végén már jól működik, míg az interferenciával szembeni ellenállás csak 12–13 éves korra alakul ki (Bjorklund és Harnishfeger, 1990).

Az iskoláskorban tapasztalható jelentős különbség az NYFZ-t mutató és tipikusan fejlődő gyermekek között az interferenciával szembeni ellenállást vizsgáló feladatokban nagy valószínűséggel nem egyszerűen fejlődésbeli késés vagy általános lassúság következménye, ugyanis az NYFZ-t mutató gyermekek mind az életkorban, mind a nyelvi korban illesztett kontrollcsoporthoz képest gyengébb teljesítményt mutattak (Marton és mtsai, 2012). Ez megmutatkozott mind a válasz pontosságában, mind a feldolgozási sebességben, sőt még a hibatípusok közötti eltérésben is. Henry és munkatársai (2012) eredményeihez hasonlóan, a szerzők ebben a kutatásban is azt találták, hogy az NYFZ-t mutató gyermekeknek komoly nehézséget jelentett a releváns és irreleváns ingerek elkülönítése a nem verbális feladatokban is, amely eredmény tovább erősíti azt a feltételezést, hogy ezeknél a gyermekeknél a területfüggetlen kontroll funkciók működése is eltér tipikusan fejlődő társaikhoz képest (Marton és mtsai, 2012).

További interferenciakutatások a proaktív interferenciával szembeni ellenállást vizsgálták az NYFZ-t mutató és életkori, valamint nyelvi kontrollcsoportokban (Marton, Campanelli, Eichorn, Scheuer és Yoon, 2014). Ehhez a szerzők egy verbális konfliktus paradigmát használtak, és ismét azt tapasztalták, hogy az NYFZ-t mutató gyermekeknek nehézséget okozott az irreleváns információk elnyomása, a lényeges és lényegtelen elemek elkülönítése, sokkal több interferenciahibát produkáltak, mint a kontrollcsoportok, ami miatt náluk kevésbé volt hatékony az információ feldolgozása. A csökkent hatékonyságot az interferenciahibákon túl az is tükrözte, hogy több ismétlést igényeltek egyes itemek esetén a mentális reprezentációk megerősítéséhez, illetve 1-1 többszörösen ismételt item után több időre volt szükségük a következő itemre való átváltáshoz, ami az aktiválás és a gátlás összehangolásának nehézségét jelzi az NYFZ-t mutató gyermekeknél. Ezzel szemben tipikusan fejlődő társaik meredekebb tanulási görbét mutattak az ismételt itemeknél, és gyorsabb váltást az új itemek bemutatásakor. Mindez hatékonyabb kognitív flexibilitásra utal a tipikusan fejlődő gyermekek esetében.

A fentihez hasonló eredményeket kaptak a szerzők egy következő vizsgálatukban is, ami rámutatott arra, hogy az NYFZ-t mutató gyermekek interferenciaproblémája egy komplex kognitív-nyelvi deficithez köthető. A hibaelemzések azt mutatták, hogy a NYFZ-t mutató gyermekek körében jellemző tendencia volt a célingerekre adott nemleges válasz, aminek hátterében a munkamemória-reprezentációk gyengesége feltételezhető, hiszen ha nem vagyunk biztosak a válaszban, akkor könnyebb egy itemet elutasítani, mint elfogadni. Erre utaltak az NYFZ-t mutató gyermekek hibái, akik a zavaró ingereket helyesen elutasították, de a célingerekre sok esetben nem adtak határozott igen választ (Marton, Kovi és Egri, 2018).

Összegezve, az NYFZ-t mutató gyermekek kognitív kontroll funkcióira irányuló kutatásokról elmondható, hogy az eredmények nem mutatnak teljesen egységes képet. Mégis az a tendencia figyelhető meg, hogy az általunk bemutatott komponensek közül a választátlás kevésbé érintett az iskoláskorú populációban, míg az interferenciával szembeni ellenállást vizsgáló eljárásokban jelentősen gyengébb teljesítményt mutatnak tipikus nyelvfejlődésű társaikhoz képest az NYFZ-t mutató gyermekek mind a disztraktor, mind a proaktív interferenciával szembeni ellenállásban (Henry és mtsai, 2012; Ladányi és Lukács, 2019; Lukács és mtsai, 2016; Marton és mtsai, 2012; Marton és mtsai, 2014). Úgy tűnik, hogy a nyelvi fejlettség és az interferenciával szembeni ellenállás között szorosabb a kapcsolat, mint a választátlás tekintetében, függetlenül attól, hogy ezek területáltalános funkciók. Ez összhangban áll azokkal a pszicholingvisztikai kutatásokból származó eredményekkel, amelyek az interferenciahatásnak jelentős szerepet tulajdonítanak a mondatmegértésben és feldolgozásban (Campanelli, Van Dyke és Marton, 2018; Van Dyke és Johns, 2012). A választátlás nem mutat ilyen összefüggést a nyelvi folyamatokkal, ráadásul, amint azt már jeleztük, a választátlás jóval korábban fejlődik, már az óvodáskor végére kialakul, míg az interferenciával szembeni ellenállás még iskoláskorban sem teljesen fejlett (Best és Miller, 2010; Cragg, 2016; Davidson és mtsai, 2006; Lendínez és mtsai, 2015; Richardson és mtsai, 2018).

Ahhoz, hogy alaposabb képet kapjunk az egyes kognitív kontroll folyamatok és a nyelvi fejlődés kapcsolatáról, a következőkben a kétnyelvű személyek kognitív kontroll profiljára irányuló kutatási eredményeket elemezzük, mivel szemben az NYFZ-t mutató gyermekekkel, akik a kognitív kontroll funkciók terén deficitet mutatnak, a kétnyelvű gyermekeknél a szakirodalom kognitív előnyről számol be.

KÉTNYELVŰSÉG ÉS KOGNITÍV KONTROLL

A kétnyelvűségnek számos megközelítése ismert, tanulmányunkban az alábbi tág meghatározást tekintjük irányadónak: „*A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használatát jelenti, és kétnyelvűek azok az emberek, akiknek a mindennapi életben szükségük van mind a két nyelvre (vagy többre) és ezeket használják is*” (Grosjean, 1992, 51, id. Navracsics, 2010, 11).

Az elmúlt évtizedben ugyan élénk érdeklődés mutatkozott a kétnyelvűség és kognitív kontroll folyamatok közötti kapcsolatokról, a szakirodalomban a mai napig sok az ellentmondás. Vannak, akik a kétnyelvűséghez köthető kognitív előnyről számolnak be (pl. Costa, Hernández és Sebastián-Gallés, 2008), de vannak, akik a kognitív előny hipotézist elutasítják (Yudes, Macizo és Bajo, 2011). Az ellentmondásnak számos oka van, az eredményeket befolyásolja a heterogenitás a kétnyelvűek nyelvi tapasztalatát illetően, a vizsgálóeljárások közötti különbségek, egyes kognitív kontroll funkciók komplexitása, illetve az, hogy a viselkedéses mutatók nem minden esetben mutatkoznak kellően érzékenyen a különbségek jelzésére (Marton, 2016).

A kétnyelvű gyermekek kognitív rendszerét olyan hatások érik a rendszeres monitorozással és nyelvváltással összefüggésben, amelyek egynyelvű környezetben nem számottevőek (Bialystok, 1999; Kovács, 2014), viszont ezeket a hatásokat nagymértékben befolyásolja a kétnyelvű tapasztalat, amely egyénenként különböző. Luk és Bialystok (2013) arra hívja fel a figyelmet a kétnyelvű személyekre irányuló kutatásokkal kap-

csolatban, hogy az egy- és kétnyelvűség nem kategorikus változó, hanem egy többdimenziós konstrukció, amit többek között befolyásol a nyelvi környezet, valamint az egyéni tapasztalat, beleértve a nyelvszajátítás időpontját, a nyelvi jártasság szintjét és a nyelvhasználat gyakoriságát is. A nyelvhasználat gyakoriságához hozzátartozik a két nyelv közötti relatív egyensúly, a két nyelv napi használatának intenzitása és az expozíció hossza is (Tao, Marzecová, Taft, Asanowicz és Wodniecka, 2011). Ennek megfelelően a kognitív kontroll funkciók vizsgálatakor is figyelembe kell venni ezeket a szempontokat.

A két nyelv elsajátításának korára vonatkozó kutatások összevetését nehezíti, hogy szerzőnként különbözik, hogy kit tekintenek korai és késői kétnyelvű személynek. Vannak szerzők, akik azokat tekintik korai kétnyelvűnek, akik 3 éves kor előtt kezdik elsajátítani a második nyelvet (Navracics, 2010), vannak, akik azokat, akik 6 éves koruk előtt (Tao és mtsai, 2011), míg mások a pubertáskoránál húzzák meg a határt a korai és késői kétnyelvűség között (Kovács, 2014). Luk és munkatársai (2011) olyan személyek kognitív kontroll funkcióit vetették össze, akik 10 éves koruk előtt (korai kétnyelvűség) és után (késői kétnyelvűség) sajátították el a második nyelvet. Eredményeik azt mutatják, hogy a korai aktív kétnyelvűség eredményeképpen magasabb szintű kognitív kontroll volt tapasztalható, ami abban nyilvánult meg, hogy az interferenciával szembeni ellenállás vizsgálatára szolgáló, inkongruens feladathelyzetekben rövidebb reakcióidőt produkáltak a korai kétnyelvű személyek a késői kétnyelvű és egynyelvű csoportokhoz képest (Luk, Sa és Bialystok, 2011).

Pelham és Abrams (2014) kutatása nem támasztotta alá Luk és munkatársai eredményeit. Ők azokat a személyeket tekintették késői kétnyelvűnek, akik iskoláskorban tanulták meg és kezdték el használni a másik nyelvet. A kognitív kontroll funkciók vizsgálatára a figyelmi hálózat tesztet használták, amely kongruens és inkongruens próbákat is tartalmazott. Bár ezzel az eljárással is a flanker-hatást (irreleváns ingerek figyelmen kívül hagyását), az interferenciával szembeni ellenállást vizsgálták a korábban említett, Luk és munkatársai (2011) kutatásához hasonlóan, de itt az ingerek megjelenése változó késleltetéssel történt. Ezt azzal indokolták a szerzők, Coull és Nobre (1998) munkájára hivatkozva (Pelham és Abrams, 2014, 319), hogy amennyiben egységes időtartamban jelennek meg a cél- és zavaró ingerek, az csökkenő reakcióidőt eredményez. Tehát a változó késleltetés célja ezeknek a lehetséges időbeli hatásoknak a kiküszöbölése volt. Ennek a módszertani módosításnak a következtében a kognitív flexibilitásra kevésbé tudtak támaszkodni a vizsgált személyek, ami hozzájárulhatott ahhoz az eredményhez, hogy ebben a kutatásban a korai és késői kétnyelvű gyermekek kognitív kontroll funkcióinak összehasonlítása során nem találtak különbséget a kétnyelvű csoportok között, azonban mindkét kétnyelvű csoport az interferenciával szembeni ellenállás vizsgálatára használt inkongruens próbák esetében előnyt mutatott egynyelvű társaikhoz képest. Ezek alapján azt a következtetést vonták le a szerzők, hogy a kétnyelvűséggel kapcsolatban tetten érhető pozitív kognitív hatások nem a gyermekkori kétnyelvűvé váláshoz kapcsolódó fejlődési változások eredményeként jelentkeznek, hanem a két nyelv magas fokú és rendszeres használata következtében (Pelham és Abrams, 2014).

A második nyelv elsajátítási korának, az aktív kétnyelvűvé válásnak a kognitív kontroll folyamatokra gyakorolt hatását vizsgáló szerzők (pl. Luk és mtsai, 2011; Pelham

és Abrams, 2014) is felhívják a figyelmet arra, hogy további összevetendő szempont a nyelvtudás. A nyelvtudás és kognitív kontroll funkciók között Marton és Campanelli (2018) szoros, pozitív kapcsolatot talált. Iskoláskorú, nyelvi kompetenciájukban eltérő, kétnyelvű gyermekek teljesítményét hasonlították össze nem verbális figyelmi éberséget vizsgáló teszttel és proaktív interferenciával szembeni ellenállást vizsgáló, verbális konfliktus paradigmára épülő eljárással. Eredményeik azt mutatták, hogy minél magasabb volt valakinek a nyelvtudása, annál jobban teljesített az interferenciával szembeni ellenállást igénylő feladatokban, míg az egyszerűbb figyelmi éberségben nem találtak különbséget a vizsgált csoportok között. Az eredmények magyarázatául szolgálhat, hogy amennyiben a nyelvi tudás alacsonyabb színvonalú, az nehezíti a nyelvek közötti gördülékeny és gyors váltást, aminek következtében a kognitív flexibilitás kevésbé válhat hatékonyvá, ami feltételezhetően kihat a nem verbális kognitív kontroll folyamatok fejlettségére is (Iluz-Cohen és Armon-Lotem, 2013).

A nyelvtudás mellett Luk és Bialystok (2013) egyéb tényezőket (pl. aktív kétnyelvűség, nyelvhasználat gyakorisága) is vizsgált, és arra a következtetésre jutott, hogy a két nyelv rendszeres használata is jelentős összefüggést mutat a kognitív funkciókkal. Ezért a szerzők arra hívták fel a figyelmet, hogy a kognitív kontroll folyamatok vizsgálata során a nyelvi kompetencia mellett a nyelvhasználati sajátosságokat is figyelembe kell venni a csoportalakításkor, az adatok elemzése és az eredmények értelmezése során (Luk és Bialystok, 2013). Green és Abutalebi (2013) továbbá arra is rávilágít, hogy nemcsak a két nyelv használatának a gyakorisága fontos, hanem az is, hogy milyen nyelvhasználati környezetben folyik a társalgás. A kognitív kontroll folyamatokat nemcsak a feldolgozandó nyelvi ingerek milyensége és a beszélők egyéni nyelvi tapasztalata befolyásolja, hanem a nyelvi környezet is, amelyben a beszédaktus zajlik.

Green és Abutalebi (2013) három nyelvhasználati kontextust különböztet meg, az egyetlen nyelvet, a két nyelvet használó és a sűrű kódváltó környezetet. Ennek mentén az adaptív kontroll hipotézisükben megfogalmazzák a szerzők, hogy a beszélő különböző kontroll folyamatok aktiválásával alkalmazkodik a vele szemben támasztott eltérő kontextuális követelményekhez. Az egy nyelvet használó környezetben a kétnyelvű személyek csak az egyik nyelvüket gyakorolják, de mivel ebben az esetben is aktív mindkét nyelv, így folyamatosan szükség van a másik nyelv elnyomására. A két nyelvet használó környezetben különböző társalgási partnerekkel egy környezetben belül más-más nyelven beszélnek, ezért az interferenciával szembeni ellenállás mellett itt a monitorozásra, szelektív figyelemre és a váltásra is szükségük van a kétnyelvű személyeknek. Ahhoz, hogy ez a társalgás gördülékenyen mehessen végbe, elengedhetetlen a tartalom és a kontextus, azaz a konkrét nyelv és a beszélő közötti kötések megfelelő erőssége. Végül a sűrű kódváltó környezetben a kétnyelvű személyek folyamatosan váltanak egyik nyelvről a másikra ugyanazokkal a kétnyelvű partnerekkel, ezért ebben a beszédhelyzetben a váltás és monitorozás válik hangsúlyossá. Tehát, az adaptív kontroll hipotézis (Green és Abutalebi, 2013) jól rávilágít arra, hogy a kétnyelvű személyek mindennapjaik során rendszeresen kerülnek olyan helyzetekbe, ahol elengedhetetlen a kognitív kontroll folyamatok magas szinten történő működtetése, hiszen a két nyelv között folyamatos versengés áll fenn.

Kognitív előnyre utal, hogy a kétnyelvű gyermekek könnyebben választják ki a célirányos viselkedésnek megfelelő információkat, hatékonyabban állnak ellen a zava-

rő ingereknek, és sikeresebben teljesítik a váltást igénylő komplex feladatokat (pl. kártyaszortírozási teszt), mint az egynyelvű gyermekek (Bialystok, 1999). A kognitív kontroll folyamatok közül a váltást többen a kognitív flexibilitás mutatójának tekintik (pl. Monsell, 2003). Wiseheart és munkatársai (2016) egy nem verbális feladatváltási paradigmát használtak a kétnyelvű és egynyelvű személyek kognitív flexibilitásának összevetéséhez. Eredményeik azt mutatták, hogy a két csoport hasonlóképpen hajította végre a feladatok közötti váltást, de a kétnyelvű személyek sikeresebbek voltak az inger-válasz asszociációk újrakonfigurálásában. Mindebből arra következtettek a szerzők, hogy a kétnyelvű tapasztalat fokozott kognitív flexibilitást eredményez. Marton és munkatársainak (2017) kutatási eredményei is alátámasztják a kétnyelvű személyek kognitív flexibilitás terén mutatott előnyét. Kutatásukban egy verbális konfliktusparadigmára épülő feladatsor különböző kondícióiban az implicit tanulásról, a proaktív interferenciával szembeni ellenállásról, a monitorozásról és a váltásról is képet kaptak egy- és kétnyelvű személyek körében. A kétnyelvű csoport hatékonyabb implicit tanulást mutatott, sikeresebbek voltak az interferenciával szembeni ellenállás terén, és a kategóriaváltásokat is hatékonyabban teljesítették, mint egynyelvű társaik.

Ezen kutatási eredményekkel egybecsengően Martin-Rhee és Bialystok (2008) is fejlettebb kognitív kontroll folyamatokat talált kétnyelvű gyermekek körében, de míg az interferenciával szembeni ellenállást igénylő feladatoknál jobban teljesítettek a kétnyelvű gyermekek egynyelvű társaiknál, addig a választátlás során nem. Ez részben magyarázható azzal, hogy a kétnyelvű gyermekeknek a két nyelv rendszeres használata során folyamatosan egymással versengő elemek közül kell kiválasztaniuk az adott szituáció szempontjából relevánsat, amihez szükség van az interferáló elemek elnyomására, de választátlásra, ami sokkal inkább vonatkozik az automatikus motoros viselkedés legátlására, nincs igazán szükség ezekben a feladathelyzetekben.

Hasonló eredményekre jutott Bialystok és Viswanathan (2009), amikor két eltérő kultúrából érkező (kétnyelvű kanadai és kétnyelvű indiai) csoportok kognitív kontroll profilját hasonlította össze. A kognitív kontroll három komponensét vizsgálták: a választátlást, az interferenciával szembeni ellenállást és a kognitív flexibilitást. A két kultúrából érkező kétnyelvű csoportok között nem találtak különbséget. A kétnyelvű gyermekek előnye egynyelvű társaikhoz képest ismét az interferenciával szembeni ellenállás és a kognitív flexibilitás terén mutatkozott meg, míg a választátlás tekintetében az előző eredményekhez hasonlóan a csoportok nem különböztek egymástól.

Össességében elmondható, hogy a kétnyelvű gyermekek kognitív kontroll funkcióival kapcsolatban sok tisztázatlan kérdés van még a szakirodalomban. A kétnyelvű gyermekeknél elsősorban az interferenciával szembeni ellenállás és a kognitív flexibilitás terén rajzolódik ki előny. Viszont fontos megjegyezni, hogy a csoportok heterogenitása miatt további olyan kutatások elvégzése szükséges, amelyekben a kognitív kontroll vizsgálata mellett elemzik a nyelvhasználatot, a nyelvi kompetenciát és a kétnyelvűség típusát is, hiszen ezek a faktorok szoros kapcsolatot mutatnak a kontroll-funkciókkal.

KÖVETKEZTETÉSEK

A kognitív kontroll funkciók vizsgálata különböző nyelvi csoportokban (pl. NYFZ-t mutató, kétnyelvű) választ adhat olyan alapvető kérdésekre, amelyek a kognitív és nyelvi folyamatok közötti kapcsolatokra irányulnak. A tanulmányunkban bemutatott kutatási eredmények alapján elmondható, hogy az eltérő nyelvi képességek különböző interferenciakontroll-képességekkel járnak együtt; a magasabb szintű nyelvi képességek többnyire jobb interferenciakontrollal társulnak, míg az NYFZ mellett gyenge interferenciával szembeni ellenállás tapasztalható, ugyanakkor a válaszgátlás és a nyelv nem mutat ilyen jellegű összefüggést. Sem az NYFZ-t mutató és tipikus fejlődésű, sem az egy- és kétnyelvű gyermekek teljesítménye nem különbözik a válaszgátlást vizsgáló feladatokban, tehát ez a kognitív funkció kevésbé mutat kapcsolatot a nyelvel.

Habár a vizsgált funkciók közül az interferenciával szembeni ellenállás, a munkamemória-frissítés és a kognitív flexibilitás szorosabb kapcsolatot mutat a nyelvi folyamatokkal, az interakciók iránya feltételezhetően eltérő az említett csoportokban. Az NYFZ-t mutató gyermekeknél látott gyengébb kognitív kontroll teljesítmény inkább oki tényezőnek tekinthető, ugyanis ezek a funkciók jelentős szerepet töltenek be a nyelvvelsajátításban és a nyelvi feldolgozásban (Campanelli és mtsai, 2018; Ladányi és Lukács, 2019; Marton és mtsai, 2019; Van Dyke és Johns, 2012). Az NYFZ kialakulását magyarázó elméletek közül a bemutatott kognitív kontroll profil jól illeszkedik azokhoz a bemenetfeldolgozási megközelítésekhez, amelyek a munkamemória-deficitet, emlékezeti és figyelmi kapacitás gyengeségét hangsúlyozzák (Marton és mtsai, 2006; Montgomery és Evans, 2009, idézi Lukács, Kas és Pléh, 2014, 1298). Ha ezeket az eltéréseket az Oberauer-féle interferenciamodell (2009) mentén értelmezzük, akkor a bemutatott eredmények alapján elmondható, hogy az említett kapacitásbeli nehézségek hátterében elsősorban a több szinten is fellépő interferenciahatás feltételezhető. Oberauer továbbá felhívja a figyelmet a releváns és irreleváns információk versengésével kapcsolatban a tartalom és a kontextus közötti kötések erősségének jelentőségére, amelyek érintettségét az NYFZ-t mutató gyermekek körében több kutatás is alátámasztotta (Marton és mtsai, 2014; Marton, Kovi és Egri, 2018).

Ezzel szemben a kétnyelvű személyek előnye inkább abból a speciális helyzetből adódik, hogy a különböző nyelvhasználati kontextusokban a sikeres társalgáshoz elengedhetetlen ezeknek a kognitív kontroll folyamatoknak (interferenciával szembeni ellenállás, monitorozás, szelektív figyelem, váltás) a magas szinten történő használata (Green és Abutalebi, 2013). Tehát míg az NYFZ-t mutató személyeknél a gyengébb interferenciával szembeni ellenállás feltételezhetően oka az alacsonyabb nyelvi képességeknek, addig a kétnyelvű személyeknél a magasabb szintű nyelvi folyamatok következményeként jelenik meg a sikeresebb ellenállás a zavaró ingerekkel szemben.

További információként szolgál az ok-okozati összefüggések megismeréséhez, ha a verbális és nem verbális feladatokat is használó kutatási eredményeket összevetjük, így választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy az egyes kognitív kontroll funkciók kapcsán látott eltérések területfüggetlennek vagy területspecifikusnak tekinthetőek-e. A fentebb bemutatott eredmények alapján megállapítható, hogy a csoportok között tapasztalt különbség nem korlátozódik csak a verbális feladatokra, tehát a fennálló előny,

illetve hátrány legalább részben általános, területfüggetlen kognitív folyamatokhoz is köthető (pl. Henry és mtsai, 2012; Wiseheart és mtsai, 2016).

Az eddigi kutatások jelentős része elsősorban a vizuális feladatokat részesítette előnyben, főként az NYFZ-t mutató gyermekek auditív területen fennálló hátránya miatt (Lukács és mtsai, 2014). Ha ugyanazon kognitív kontroll funkciókat mind vizuális, mind auditív feladatok segítségével (pl. n-back vizuális: betű n-back, és auditív: hangszín n-back; Rohár és Marton, 2020) hasonlítanánk össze NYFZ-t mutató és tipikusan fejlődő egy- és kétnyelvű gyermekek csoportjaiban, akkor pontosabb képet kaphatnánk a modalitás szerepéről a nyelv és a kognitív kontroll funkciók kapcsolatának vonatkozásában.

Mivel az általunk bemutatott kognitív kontroll funkciók, mint a válaszgátlás, az interferenciával szembeni ellenállás és munkamemória-frissítés fejlődése különböző életkorokhoz kapcsolódik (Best és Miller, 2010; Cragg, 2016; Davidson és mtsai, 2006; Lendínez és mtsai, 2015; Richardson és mtsai, 2018) és az eddigi kutatási adatok alapján fejlődésük hatással van a nyelvi fejlődésre (Gandolfi és Viterbori, 2020), ezért az ok-okozati kérdések jövőbeni megválaszolásához szükséges, hogy a kognitív kontroll folyamatok között észlelhető eltéréseket az életkori faktor mentén is értelmezzük. Ez indokoltá teszi, hogy a továbbiakban olyan kutatásokat is végezzünk, ahol az NYFZ-t mutató és kétnyelvű személyek kognitív kontroll profilját különböző életkori övezetekben hasonlítjuk össze.

A tanulmányunkban említett csoportok heterogenitása mellett, ahogyan már korábban is utaltunk rá, az ellentmondásos eredmények mögött az eltérő módszertani megközelítések és a feladatok komplexitása is meghúzódik. Több, a kognitív kontroll folyamatok vizsgálatára szolgáló feladat (pl. a már korábban említett flanker- és Stroop-teszt is) sikeres elvégzése egyszerre különféle kognitív folyamatok működését kívánja meg, így a kapott eredmények értelmezése nehezített (Marton és mtsai, 2019). Az ilyen komplex tesztek alkalmazása esetében nem tudhatjuk, hogy az esetlegesen fennálló jobb vagy gyengébb teljesítmény háttérben mely folyamatok eltérő fejlettsége áll. Ennek kiküszöbölése érdekében olyan feladatok kidolgozására van szükség, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyes próbákat a kutatási kérdéseink mentén manipulálhassuk, olyan kondíciókat hozhassunk létre, amelyek jól körülhatárolható folyamatok vizsgálatára szolgálnak.

IRODALOM

- Best, J. R., & Miller, P. H. (2010). A Developmental Perspective on Executive Function. *Child Development, 81*(6), 1641–1660.
- Bialystock, E. (1999). Cognitive Complexity and Attentional Control in the Bilingual Mind. *Child Development, 70*(3), 636–644.
- Bialystock, E., & Viswanathan, M. (2009). Components of executive control with advantages for bilingual children in two cultures. *Cognition, 112*(3), 494–500.
- Bjorklund, D. F., & Harnishfeger, K. K. (1990). The resources construct in cognitive development: Diverse sources of evidence and a theory of inefficient inhibition. *Developmental Review, 10*(1), 48–71.

- Braver, T. S., & Cohen, J. D. (2000). On the control of control: The role of dopamine in regulating prefrontal function and working memory. In Monsell, S., & Driver, J. (Eds), *Attention and performance XVIII; Control of cognitive processes* (pp. 713–737.). Cambridge, MA: MIT Press.
- Brydges, C. R., Clunies-Ross, K., Clohessy, M., Li Lo, Z., Nguyen, A., Rousset, C., et al. (2012). Dissociable Components of Cognitive Control: An Event-Related Potential (ERP) Study of Response Inhibition and Interference Suppression. *PLoS ONE*, 7(3), 1–5.
- Campanelli, L., Van Dyke, J. A., & Marton, K. (2018). The modulatory effect of expectations on memory retrieval during sentence comprehension. In Rogers, T. T., Rau, M., Zhu, X., & Kalish, C. W. (Eds), *Proceedings of the 40th Annual Conference of the Cognitive Science Society* (pp. 1434–1439.). Austin, Texas: Cognitive Science Society.
- Chen, Y-N., Mitra, S., & Schlaghecken, F. (2008). Sub-processes of working memory in the N-back task: An investigation using ERPs. *Clinical Neurophysiology*, 119(7), 1546–1559.
- Cohen, J. D. (2017). Cognitive Control – Core Constructs and Current Consideration. In Egner, T. (Ed.), *The Wiley Handbook of Cognitive Control* (pp. 3–28.). New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Costa, A., Hernández, M., & Sebastián-Gallés, N. (2008). Bilingualism aids conflict resolution: Evidence from the ANT task. *Cognition*, 106(1), 59–86.
- Cragg, L. (2016). The Development of Stimulus and Response Interference Control in Mid-childhood. *Developmental Psychology*, 52(2), 242–252.
- Davidson, M. C., Amso, D., Anderson, L. C., & Diamond, A. (2006). Development of cognitive control and executive functions from 4 to 13 years: Evidence from manipulations of memory, inhibition, and task switching. *Neuropsychologia*, 44(11), 2037–2078.
- Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135–168.
- Dudukovic, N. M., & Kuhl, B. A. (2017). Cognitive control in memory encoding and retrieval. In Egner, T. (Ed.), *The Wiley Handbook of Cognitive Control* (pp. 357–375.). New Jersey: Wiley & Blackwell.
- Egner, T., & Hirsch, J. (2005). Cognitive control mechanisms resolve conflict through cortical amplification of task-relevant information. *Nature Neuroscience*, 8(12), 1784–1790.
- Epstein, B., Shafer, V. L., Melara, R. D., & Schwartz, R. G. (2014). Can children with SLI detect cognitive conflict? Behavioral and electrophysiological evidence. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 57(4), 1463–1467.
- Friedman, N. P., & Miyake, A. (2004). The Relations Among Inhibition and Interference Control Functions: A Latent-Variable Analysis. *Journal of Experimental Psychology General*, 133(1), 101–135.
- Gandolfi, E., & Viterbori, P. (2020). Inhibitory Control Skills and Language Acquisition in Toddlers and Preschool Children. *Language Learning*, 70(3), 604–642.
- Green, D. W., & Abutalebi, J. (2013). Language control in bilinguals: The adaptive control hypothesis. *Journal of Cognitive Psychology*, 25(5), 515–530.
- Henry, L. A., Messer, D. J., & Nash, G. (2012). Executive functioning in children with specific language impairment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 53(1), 37–45.
- Iluz-Cohen, P., & Armon-Lotem, S. (2013). Language proficiency and executive control in bilingual children. *Bilingualism: Language and Cognition*, 16(4), 884–899.
- Im-Bolter, N., Johnson, J., & Pascaul-Leone, J. (2006). Processing Limitations in Children with Specific Language Impairment: The Role of Executive Function. *Child Development*, 77(6), 1822–1841.
- Kovács, Á. M. (2014). Korai kétnyelvűség és szociokognitív fejlődés. In Pléh, Cs., & Lukács, Á. (szerk.), *Pszicholingvisztika* (pp. 551–574.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács, K., Faragó, B., Kövi, Zs., Rózsa, S., & Dávid, M. (2016). A rövid távú emlékezet és a munkamemória online mérése: Corsi, számterjedelem és N-vissza. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71(1/4), 73–90.

- Ladányi, E., & Lukács, Á. (2019). Word Retrieval Difficulties and Cognitive Control in Specific Language Impairment. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 62(4), 918–931.
- Lendínez, C., Pelegrina, S., & Lechuga, M. T. (2015). Age differences in working memory updating: The role of interference, focus switching and substituting information. *Acta Psychologica*, 157, 106–113.
- Louge, S. F., & Gould, T. J. (2014). The Neural and Genetic Basic of Executive Function: Attention, Cognitive Flexibility, and Response Inhibition. *NIH Public Acces Auther Manuscript*, 123, 45–54.
- Luk, G., & Bialystok, E. (2013). Bilingualism is not a categorical variable: Interaction between language proficiency and usage. *Journal Cognitive Psychology*, 25(5), 605–621.
- Luk, G., Sa, E. D., & Bialystok, E. (2011). Is there a relation between onset age of bilingualism and enhancement of cognitive control? *Bilingualism: Language and Cognition*, 14(4), 588–595.
- Lukács, Á., Kas, B., & Pléh, Cs. (2014). A specifikus nyelvfeljődési zavar. In Pléh, Cs., & Lukács, Á. (szerk.), *Pszicholingvisztika* (pp. 1265–1324). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukács, Á., Ladányi, E., Fazekas, K., & Kemény, F. (2016). Executive functions and the contribution of short-term memory span in children with specific language impairment. *Neuropsychology*, 30(3), 296–303.
- MacLeod, C. M. (1991). Half a Century of Research on the Stroop Effect: An Integrative Review. *Psychological Bulletin*, 109(2), 163–203.
- Martin-Rhee, M. M., & Bialystok, E. (2008). The development of two types of inhibitory control in monolingual and bilingual children. *Bilingualism: Language and Cognition*, 11(1), 81–93.
- Marton, K. (2016). Executive control in bilingual children: Factors that influence the outcomes. *Linguistic Approaches to Bilingualism*, 6(5), 575–589.
- Marton, K., & Campanelli, L. (2018). Associations between language proficiency and cognitive control in children: The application of a drift-diffusion model. *Abstracts of the Psychonomic Society*, 23, 222.
- Marton, K., Campanelli, L., Eichorn, N., Scheuer, J., & Yoon, J. (2014). Information Processing and Proactive Interference in Children With and Without Specific Language Impairment. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 57(1), 106–119.
- Marton, K., Campanelli, L., Scheuer, J., Yoon, J., & Eichorn, N. (2012). Executive function profiles in children with and without specific language impairment. *Journal of Applied Psycholinguistics*, 12(3), 57–73.
- Marton, K., Gehebe, T., & Pazuelo, L. (2019). Cognitive control along the language spectrum: From the typical bilingual child to language impairment. *Seminars in Speech and Language*, 40(4), 256–271.
- Marton, K., Goral, M., Campanelli, L., Yoon, J., & Obler, L. (2017). Executive control mechanisms in bilingualism: Beyond speed of processing. *Bilingualism-Language and Cognition*, 20(3), 613–631.
- Marton, K., Kovi, Z., & Egri, T. (2018). Is interference control in children with specific language impairment similar to that of children with autistic spectrum disorder? *Research in Developmental Disabilities*, 72, 179–190.
- Marton, K., & Schwartz, R. G. (2003). Working memory capacity and language processes in children with specific language impairment. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 46(5), 1138–1153.
- Marton, K., Schwartz, R. G., Farkas, L., & Katsnelson, V. (2006). Effect of sentence length and complexity on working memory performance in Hungarian children with specific language impairment (SLI): A cross-linguistic comparison. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 41(6), 653–673.

- Meiran, N., Pereg, M., Kessler, Y., Cole, M. W., & Braver, T. S. (2015). The power of instructions: Proactive configuration of stimulus–response translation. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 41(3), 768–786.
- Monsell, S. (2003). Task switching. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(3), 134–140.
- Navracsics, J. (2010). Egyéni kétnyelvűség. *Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfűzetek 03*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Oberauer, K. (2009). Design for a working memory. In Ross, B. H. (Ed.), *The psychology of learning and motivation: Vol. 51. The psychology of learning and motivation* (pp. 45–100.). San Diego, CA, US: Elsevier Academic Press.
- Oberauer, K., & Hein, L. (2012). Attention to Information in Working Memory. *Current Directions in Psychological Science*, 21(3), 164–169.
- Pauls, L. J., & Archibald, L. M. D. (2016). Executive Functions in Children With Specific Language Impairment: A Meta-Analysis. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 59(5), 1074–1086.
- Pelham, S. D., & Abrams, L. (2014). Cognitive advantages and disadvantages in early and late bilinguals. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 40(2), 313–325.
- Pléh, Cs., Kas, B., & Lukács, Á. (2008). A nyelvi fejlődés zavarai. In Kállai, J., Bende, I., Karádi, K., & Racsmány, M. (szerk.), *Bevezetés a neuropszichológiába* (pp. 287–335.). Budapest: Medicina Könyvkiadó Zrt.
- Richardson, C., Anderson, M., Reid, C. L., & Fox, A. M. (2018). Development of inhibition and switching: A longitudinal study of the maturation of interference suppression and reversal process during childhood. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 34, 92–100.
- Rohár, A., & Marton, K. (2020). Kognitív kontroll funkciók vizsgálata nyelvfejlődési zavart mutató egynyelvű, valamint tipikus fejlődésű egynyelvű és kétnyelvű gyermekek körében című doktori kutatás tervezete. In Makkos, A., Fehér, Á., & Pongrácz, A. (szerk.), *Okos lét, innováció és digitalizáció – irányok, trendek és következmények. XXIII. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötet* (pp. 151–161.). Győr: Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar.
- Tao, L., Marzecová, A., Taft, M., Asanowicz, D., & Wodniecka, Z. (2011). The efficiency of attentional networks in early and late bilinguals: the role of age of acquisition. *Frontiers in Psychology*, 10(2), 123–142.
- Van Dyke, J. A., & Johns, C. L. (2012). Memory interference as a determinant of language comprehension. *Language and Linguistics Compass*, 6(4), 193–211.
- Wiseheart, M., Viswanathan, M., & Bialystok, E. (2016). Flexibility in task switching by monolinguals and bilinguals. *Bilingualism: Language and Cognition*, 19(1), 141–146.
- Yudes, C., Macizo, P., & Bajo, T. (2011). The influence of expertise in simultaneous interpreting on non-verbal executive processes. *Frontiers in Psychology*, 2(309), 1–9.

COGNITIVE CONTROL FUNCTIONS IN MONOLINGUAL CHILDREN
WITH DEVELOPMENTAL LANGUAGE DISORDER
AND IN TYPICALLY DEVELOPING BILINGUAL CHILDREN

ROHÁR, ALEXANDRA – DR. MARTON, KLÁRA

Purpose: The goal of this study is to present the theoretical conceptions related to cognitive control, highlighting those main components that show a close relationship with language processing. Further, our goal was to review these functions in two distinct language groups: children with developmental language disorders and typically developing bilingual children. Specifically, we were interested in the way certain factors of language competence and performance interact with the cognitive control functions.

Method: We compared the cognitive control functions between monolingual children with developmental language disorders and their typically developing peers, as well as between bilingual children and their monolingual peers. The following aspects were considered for our review: the target population - school-age monolingual children with developmental language disorders or school-age typically developing bilingual children; studies that employed tasks that measure response inhibition, resistance to interference, working memory updating and cognitive flexibility.

Results: Overall, there are many conflicting results in the literature due to the heterogeneity of the groups and the differences across methodological approaches. Despite these inconsistencies, children's cognitive control functions are highly associated with their language skills; while the children with developmental language disorders show deficits in resistance to interference, working memory updating, and cognitive flexibility compared to their typically developing peers, the bilingual children show superior performance in these functions compared to their monolingual peers. Response inhibition was the only function that did not differ across groups.

Conclusions: Based on the above, language development shows a close relationship with a number of cognitive control functions. The interaction between cognitive control and language, however, indicates different directions in the two target groups. Whereas poor cognitive control in children with developmental language disorders may contribute to their lower level of language skills, the cognitive advantage of bilingual children is the result of their bilingual language use and practice across different social contexts.

Keywords: cognitive control, inhibitory control, working memory updating, cognitive flexibility, developmental language disorders, bilingualism

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

PROSPEKTÍV EMLÉKEZET ÉS TRAUMÁS AGYSÉRÜLÉS: SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

LENCSES ANITA¹ – DEMETER GYULA^{1,2}

¹Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Kognitív Tudományi Tanszék

²Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet, Agysérültek Rehabilitációs Osztálya

E-mail: alencses@cogsci.bme.hu

Benyújtva: 2020. június 30. – Elfogadva: 2020. december 4.

Jelen tanulmány tudomásunk szerint az első magyar nyelvű áttekintés a prospektív emlékezet (prospective memory, PM) témájában, melynek kettős célja van. Egyrészt összefoglalja a PM legfontosabb fogalmait, elméleteit, kísérleti és idegtudományi eredményeit, ismertetve a kutatások klinikai relevanciáját. A PM a jövőbeli szándékokra irányuló emlékezet, egy olyan összetett kognitív képesség, amely alapvető a mindennapi feladataink ellátása során. Működése a prefrontális kéreghez és kapcsolataihoz köthető, így számos, a fronto-striatális rendszert érintő körkép esetén sérülést mutat. Áttekintésünk fókuszában egy gyakori neurológiai körkép, a traumás agysérülés áll. E személyek hétköznapjait a leginkább megnehezítő, gyakori és tartós kognitív zavar a PM sérülése. Ennek ellenére kevés kutatás foglalkozott a csökkent PM-működést meghatározó tényezőkkel ebben a betegcsoportban, az eredmények pedig ellentmondásosak.

Tanulmányunk további célja, hogy összefoglalja a traumás agysérült személyek PM-teljesítményével kapcsolatos empirikus kutatásokat. Szakirodalmi áttekintésünkben 25 empirikus tanulmányt azonosítottunk, amelyekben traumás agysérült felnőtt személyek PM-teljesítményét hasonlították össze egészséges kontrollszemélyekével. Az eredmények alapján megállapítható, hogy traumás agysérülést követően jellemző a PM diszfunkciója. Azonban számtalan tényező befolyásolhatja a PM-teljesítményt ebben a populációban: a sérülés súlyossága, lokalizációja, a kómában és a poszttraumás amnéziában töltött idő, a sérülés óta eltelt idő, a hangulatzavarok és a komorbid kognitív zavarok; valamint az olyan feladatjellemzők, mint a mérőeszköz típusa, a PM összetevői, illetve a prospektív kulcsinger és a folyamatban lévő feladat jellegzetességei.

Elgondolásunk szerint e kutatási eredmények nemcsak a PM működésének megértésével kapcsolatban szolgálnak fontos következtetésekkel, hanem támpontokat adhatnak a rehabilitációs, terápiás munkára nézve is, megteremtve egy jövőbeli hatékony, a PM-funkciókra fókuszáló kognitív tréning kidolgozását traumás agysérült személyek számára.

Kulcsszavak: *prospektív emlékezet, szándékok kivitelezése, traumás agysérülés, rehabilitáció*

A PROSPEKTÍV EMLÉKEZET FOGALMA ÉS FONTOSABB ELMÉLETEI

A *prospektív emlékezet* (prospective memory, PM) az a képességünk, amely lehetővé teszi, hogy egy szándékot megőrizzünk, felelevenítsünk, és a jövő egy adott időpontjában és kontextusában kivitelezünk (Meacham és Dumitru, 1976). Ez az emlékezeti rendszer szükséges mindennapi életünk legalapvetőbb feladatainak ellátásához; úgymint a találkozók észben tartása, gyógyszerek szedése vagy a bevásárlás intézése, hogy csak egy pár alapvető példát említsünk.

Minden PM-feladat magában foglal egy prospektív és egy retrospektív összetevőt. A *retrospektív összetevő* magának a szándéknak a tartalma, az arra való emlékezés, hogy *mit* kell végrehajtanunk; míg a *prospektív összetevő* arra vonatkozik, hogy képesek vagyunk *ezt* az előre meghatározott cselekvést a jövő megfelelő pillanatában végrehajtani, azaz az arra való emlékezés, hogy *mikor* kell kiviteleznünk a szándékunkat (Kvavilashvili, 1987). Egy hétköznapi példával: ha valakinek van egy olyan szándéka, hogy este 6-kor be kell vennie a gyógyszerét, akkor ez esetben a prospektív összetevő az este 6, míg a retrospektív összetevő az arra való emlékezés, hogy milyen gyógyszert kell bevenni. A PM sérült működését a két összetevő érintettsége együttesen, de külön-külön is okozhatja. Az, hogy nem sikerül egy jövőbeli szándéknak a végrehajtása, magyarázható azzal, hogy a személy nem emlékszik arra a specifikus cselekvésre, amelyet végre kell hajtania (retrospektív összetevő sérülése), valamint azzal is, hogy nem sikerült asszociatív kapcsolatot kialakítania a célesemény és a szándék között (prospektív összetevő sérülése) (Carlesimo, Casadio és Caltagirone, 2004). Az előbbi példánál maradva, a gyógyszer bevitelének elmulasztását magyarázhatjuk azzal is, hogy bár a személynek eszébe jutott, hogy este 6-kor valamit csinálnia kell, de arra nem emlékezett, hogy pontosan mi az; illetve azzal is, hogy bár emlékezett arra, hogy be kell vennie a gyógyszerét, azt nem tudta, hogy milyen időpontban kell ezt megtennie. A fentebb említett példa a PM-zavarok egyik gyakran vizsgált aspektusát, a kihagyásokat szemlélteti, emellett azonban abnormális PM-működésnek tekinthetjük az ismétléseket is (Scullin, Bugg és McDaniel, 2012). A PM retrospektív összetevője ugyanis azt is magában foglalja, hogy emlékszünk arra, hogy a szándékunkat már megvalósítottuk, és így azt nem hajtjuk újból végre. A retrospektív összetevő sérülése esetén azonban előfordulhat, hogy egy személy nem emlékszik arra, hogy már bevette az aznapi gyógyszeradagját, ezért azt újra és újra beveszi, ami súlyos egészségügyi következményekkel járhat (Scullin és mtsai, 2012).

Habár a prospektív emlékezetre a szakirodalom általában egy egységes elméleti konstruktumként hivatkozik, a PM valójában inkább egy ernyőfogalom, amelynek működése több különböző kognitív funkciótól függ, és több eltérő típusú feladatban is megnyilvánulhat (Ellis és Freeman, 2008). Az a hívóinger, amely a jövőbeli szándék végrehajtására figyelmezteti a személyt, a *prospektív kulcsinger*, melynek jellege alapján a PM-feladatoknak több típusát különböztetjük meg. *Eseményalapú PM*-feladatról van szó abban az esetben, ha egy cselekvést egy előre meghatározott esemény bekövetkeztekor kell végrehajtani, például átadni egy barátunknak egy üzenetet akkor, amikor találkozunk vele. Az *időalapú PM* arra vonatkozik, amikor a szándékot a jövő egy meghatározott időpontjában, vagy egy bizonyos idő elteltével kell elvégezni, például reggel 9-kor felhívni telefonon a bankot (McDaniel és Einstein, 2000). Az idő- és ese-

ményalapú PM-feladatok mellett beszélhetünk egy harmadik típusról, a *cselekvésalapú PM-feladat*ról is: ez esetben a jövőbeli szándékot egy bizonyos cselekvésnek a befejeztével kell megtenni, például kikapcsolni a sütőt, miután elkészült az étel (Kvavilashvili és Ellis, 1996). A szándékolt cselekvés gyakoriságának szempontjából a PM-feladatoknak másik két típusát is megkülönböztethetjük: a *szokásalapú PM-feladatok*at, melyeket meghatározott időközönként (pl. naponta, hetente) kell elvégezni, illetve az *epizodikus PM-feladatok*at, melyek olyan egyedi eseményeket takarnak, amelyeket jellemzően csak egyszer, egy meghatározott időpontban vagy kontextusban kell végrehajtani (Meacham és Singer, 1977). További típusait különböztetjük meg a PM-feladatoknak az alapján, hogy ki az, aki megfogalmazza a szándékot: ez alapján beszélhetünk *mások által megfogalmazott* és *önmagunk által megfogalmazott szándékokról* (Kvavilashvili, 1992). A fentebb említett PM-feladattípusok természetesen keveredhetnek is: például egy mások által megfogalmazott epizodikus időalapú PM-feladat az, ha a főnököm megkér arra, hogy holnap 12-kor vigyem ki a reptérre.

A sikeres PM-teljesítmény háttérében álló folyamatok szerepéről több elmélet is született. A két legismertebb elmélet a prospektív emlékezettel kapcsolatban az automatikus, illetve a stratégiai folyamatok szerepét hangsúlyozza. A *többszörös folyamatok elmélete* (Multiprocess Framework; McDaniel és Einstein, 2000) abból a feltételezésből indul ki, miszerint a PM-feladat jellemzőitől függően a szándék előhívása automatikusan, illetve stratégiai folyamatokon keresztül is megvalósulhat. Stratégiai folyamatnak tekinthető a *monitorozás*, mely során figyelemmel kísérjük és keressük azokat a kulcsingereket, amelyek jelzik, hogy mikor kell végrehajtanunk a szándékunkat. Az elmélet szerint a monitorozó működés mellett azonban a prospektív kulcsingerek észlelése bizonyos feltételek mellett automatikusan történik. Automatikus előhívás történhet abban az esetben, ha a kulcsinger és a szándék között erős asszociatív kapcsolat áll fenn; a kulcsinger kiugró; illetve akkor, ha a PM-feladattal párhuzamosan végzett, folyamatban lévő feladat kevés kognitív erőforrást igényel, és ezáltal lehetővé teszi, hogy a figyelem a kulcsinger releváns jellemzőire irányuljon (McDaniel és Einstein, 2000). Az *előkészítő figyelmi és emlékezeti folyamatok modellje* (Preparatory Attentional and Memory model, PAM; Smith, 2003, 2010) az előbb említett elmélettel szemben azt feltételezi, hogy egy szándék végrehajtása minden esetben kontrollált figyelmi folyamatokon keresztül történik, melyek a folyamatos monitorozás miatt erőforrás-igényesek. A PAM-modell szerint egy szándék végrehajtása kétféle kognitív folyamatot foglal magában: az előkészítő figyelmi folyamatokat, melyek a folyamatban lévő feladat során a monitorozó működést valósítják meg, illetve a retrospektív emlékezeti működést, amely lehetővé teszi, hogy megőrizzük és felidézzük a szándékunkban álló cselekvést (Smith, 2003).

A PM vizsgálatára számtalan módszer létezik: naturalisztikus feladatok, laboratóriumi paradigmák, standardizált klinikai mérőeszközök, önjellemző kérdőívek, illetve újabban videó- és virtuálisvalóság-alapú feladatok. A továbbiakban röviden jellemezzük az egyes vizsgálati eljárásokat, felvázolva néhány példát, illetve arra is kitérünk, hogy az adott módszernek milyen előnyei és hátrányai vannak.

A prospektív emlékezettel foglalkozó legkorábbi kutatások a szándékokra való emlékezés gyakorlati aspektusaira fókuszáltak, és a kísérleti paradigmák helyett elsősorban a mindennapi élethelyzetekhez hasonló feladatokat alkalmaztak (Burgess,

Gonen-Yaacovi és Volle, 2011). Ezek az ún. *naturalisztikus PM-feladatok* a mai napig népszerűek, hiszen magas ökológiai validitással rendelkeznek. Egy tipikus példája az ilyen feladatoknak a „Hívj vissza!” feladat (Call-back Task; Rose és mtsai, 2015), melyben a vizsgálati személynek a saját otthonában kell elvégeznie különböző feladatokat, például vissza kell hívnia telefonon a vizsgálatvezetőt egy előre megadott időpontban. A naturalisztikus feladatok hátránya, hogy számtalan olyan tényező lehet, amely befolyásolja az emlékezeti teljesítményt egy ilyen helyzetben: nem bizonyosodhatunk meg például arról, hogy a vizsgálati személy nem használt-e segítségként emlékeztetőket.

A *laboratóriumi PM-feladatok* előnye, hogy szemben a naturalisztikus, otthoni környezetben végzett feladatokkal, ez esetben különböző változók manipulálásán, illetve kontroll alatt tartásán keresztül tesztelhetők az elméleti kérdések és hipotézisek. Hátrányuk azonban, hogy alacsony ökológiai validitással rendelkeznek (Raskin, Williams és Aiken, 2018). A legtöbb laboratóriumi feladat lényegében egy *kettős feladathelyzet*: a kísérlet során a résztvevő egy *folyamatban lévő feladatot* végez, miközben bizonyos időközönként PM-kulcsingerekre kell reagálnia (McDaniel és Einstein, 2000). A PM-kulcsinger megjelenésekor kell végrehajtania egy előre meghatározott feladatot: a szándék kódolása és végrehajtása között pedig bizonyos késleltetésnek kell eltelnie, mely során a résztvevő a folyamatban lévő feladatot végzi. Folyamatban lévő feladatként használható bármilyen olyan feladat, amely kellő mértékben leterheli a vizsgálati személy figyelmét és kognitív erőforrásait, hogy ezáltal ne tudja az artikulációs tárban folyamatos előhívással gyakorolni a végrehajtandó szándékot (Burgess és mtsai, 2011; Potvin, Rouleau, Audy, Charbonneau és Giguère, 2011). A prospektív kulcsinger megjelenésekor a résztvevőnek egy előre meghatározott, az ingerre specifikus választ kell adnia: ezt a folyamatban lévő feladat megszakításával, egy meghatározott időablakban teheti meg.

A fentebb tárgyalt laboratóriumi paradigmák mellett léteznek *klinikai orientációjú laboratóriumi PM-feladatok*, amelyeknek nagy előnye, hogy egyesítik magukban a naturalisztikus feladatok életszerűségét, illetve a laboratóriumi feladatok kontrollált körülményeit. Egy ilyen széles körben alkalmazott feladat a Virtuális Hét (Virtual Week; Rendell és Henry, 2009), amely egy számítógépes társasjáték formájában a mindennapi életben előforduló PM-feladatokat szimulálja egy hét teendőinek keretébe ágyazva. Emellett a technika fejlődésével az elmúlt években lehetővé vált kontrollált laboratóriumi körülmények között még életszerűbb módon szimulálni a hétköznapi PM-feladatokat: a *videó- és virtuálisvalóság-alapú naturalisztikus feladatokban* komplex virtuális környezetben kell jövőbeli szándékokat kivitelezni. Ilyen virtuálisvalóság-alapú feladat például a Virtuális Múzeum (Virtual Museum; Rehel és mtsai, 2019), amelyben egy múzeumot a virtuális térben bejárva kell meg szemlélni kiállítási tárgyakat és azok kapcsán feladatokat elvégezni; vagy a Virtuális Bevásárlás Feladat (Virtual Reality Shopping Task; Canty és mtsai, 2014), amelyben egy virtuális áruházban kell megvásárolni különböző termékeket. A virtuálisvalóság-alapú feladatok hátránya azonban, hogy bizonyos személyeknél az eszköz használata során a tengeribetegség tüneteire hasonló rosszullet, úgynevezett *szimulátorbetegség* (az angol nyelvű irodalomban simulator sickness, cybersickness vagy VR sickness) léphet fel (Banville és Nolin, 2012).

Szintén a mindennapi életben tapasztalt emlékezeti teljesítményt igyekeznek megragadni az *önjellemző kérdőívek*, melyek általában olyan hétköznapi tevékenységre

kérdeznek rá, melyek prospektív emlékezetet igényelnek. Egyszerűségük és időhatékonyságuk mellett az ilyen tesztek előnye továbbá, hogy ezeken keresztül információt nyerhetünk a vizsgálati személy metamemóriájáról: megérthetjük azt, hogy ő szubjektív módon hogyan észleli a mindennapok során felmerülő emlékezeti problémáit. A kérdőíves módszer hátránya azonban, hogy eredménye általában nem jár együtt más PM-mérőeszközökön mutatott teljesítménnyel (Raskin és mtsai, 2018). A PM felmérésére alkalmas kérdőívek közé tartozik a Prospektív és Retrospektív Emlékezeti Kérdőív (Prospective and Retrospective Memory Questionnaire, PRMQ; Crawford, Smith, Maylor, Della Sala és Logie, 2003), illetve a Prospektív Emlékezet Átfogó Értékelése (Comprehensive Assessment of Prospective Memory, CAMP; Chau, Lee, Fleming, Roche és Shum, 2007).

Bár a klinikai gyakorlatban hasznosak lehetnek a fentebb említett eljárások, a különböző betegpopulációk PM-teljesítményének felmérése érdekében kidolgoztak standardizált *klinikai mérőeszközöket* is. Az egyik legismertebb, magyar nyelven is elérhető klinikai mérőeszköz a Rivermead Viselkedéses Memóriateszt (Rivermead Behavioral Memory Test, RBMT; Wilson, Cockburn és Baddeley, 1985; magyar változat Racsmány és Kónya, 1998). Ez a teszt két prospektív alfeladatot tartalmaz: a vizsgálat végeztével emlékezni kell egy elrejtett tárgyra, és vissza kell azt kérni a vizsgálatvezetőtől (Használati tárgy alfeladat), illetve egy ébresztőóra megszólalásakor fel kell tenni egy előre megbeszélteként kérdést a vizsgálatvezetőnek (Megbeszélteként időpont alfeladat). A RBMT magas ökológiai validitással rendelkezik, és kitűnő prediktív erővel bír, ám túl kevés feladatot tartalmaz ahhoz, hogy átfogó képet adhasson a PM teljesítménybeli különbségeiről. Épp ezért az RBMT mellett kidolgoztak összetettebb klinikai mérőeszközöket is a PM mérésére: a Cambridge Prospektív Emlékezeti Tesztet (Cambridge Prospective Memory Test, CAMPROMPT; Wilson, Emslie, Foley, Shiel és Watson, 2005) és a Szándékokra Való Emlékezés Szűrőtesztet (Memory for Intentions Screening Test, MIST; Raskin, 2004) egyaránt használják a klinikai gyakorlatban. A klinikai mérőeszközök előnye, hogy normatív pontszámokkal rendelkeznek, így a vizsgálati személy teljesítményét össze tudjuk hasonlítani egy meghatározott populáció átlagával. Hátrányként említhető, hogy sok esetben meglehetősen időigényes az ilyen tesztek felvétele (Raskin és mtsai, 2018).

Tanulmányunk elején említettük, hogy a PM egy olyan összetett képesség, amelynek működéséhez több kognitív funkció is hozzájárul. A PM szempontjából az egyik ilyen legfontosabb funkciónak a végrehajtó működések tekinthetők. A prospektív emlékezethez hasonlóan a *végrehajtó funkciók* is egy ernyőfogalom, amely azokat a kognitív folyamatokat foglalja magában, amelyek a tudatos és célirányos viselkedés megtervezéséért és megvalósításáért felelősek (Burgess, 1997). Könnyen belátható, hogy egy jövőbeli szándékunk megfelelő időben és kontextusban történő kivételezéséhez szükségünk van olyan, a végrehajtó funkciókhoz köthető képességekre, mint a különböző feladatrészek összehangolása és a fontossági sorrend felállítása, a figyelem megosztása egyszerre több feladat között, adott információk legátlása, a környezet folyamatos monitorozása, továbbá az információ emlékezetben való megtartása és manipulációja (Kliegel, Martin, McDaniel és Einstein, 2002).

A végrehajtó funkcióknak több elméleti modellje is létezik a szakirodalomban (részletes áttekintésért lásd: Rabbitt, 2004). Az utóbbi évek kutatásaiban a leggyakrabban Miyake és munkatársainak (2000) háromfaktoros modelljét vizsgálták, amely frissítés-

re, gátlásra és váltásra osztja a végrehajtó működések. Egy nemrégiben megjelent kutatás (Spiess, Meier és Roebbers, 2015) e modell alapján vizsgálta meg a végrehajtó funkciók kapcsolatát a prospektív emlékezettel. Eredményeik szerint, bár a két fogalom jelentős átfedésben van egymással kognitív jellemzőik tekintetében, azonban empirikus módon egyértelműen elkülöníthetők egymástól már általános iskolás gyerekeknél is.

A két kognitív funkció hasonlóságainak ellenére az azonban továbbra is vitatott, hogy a végrehajtó rendszer milyen mértékben járul hozzá a prospektív emlékezeti működéshez. Az idegtudományi irodalomban mind a végrehajtó funkciókat, mind a prospektív emlékezetet a prefrontális kéreg működéséhez és e terület kapcsolataihoz kötik (Miller és Cohen, 2001; Simons, Schölvinck, Gilbert, Frith és Burgess, 2006; Okuda és mtsai, 2007; Burgess és mtsai, 2011), a közös lokalizáció miatt pedig feltételezhető a két kognitív funkció közötti szoros összefüggés.

Fontos azonban kiemelni, hogy a két funkció kapcsolata sokkal összetettebb, amit számtalan tényező magyarázhat. Az egyik ilyen tényező – amelyre Kliegel és munkatársainak eredményei hívták fel a figyelmet – azzal kapcsolatos, hogy az egyes végrehajtó komponensek a PM folyamatának más-más szakaszával járnak együtt. Ugyanis a retrospektív emlékezethez hasonlóan a PM is egy komplex folyamat, mely különböző szakaszokból áll. Kliegel és munkatársainak (2002) folyamatmodellje alapján a PM négy szakaszra osztható, amelyek különböző végrehajtó funkciókkal hozhatók kapcsolatba, és megfeleltethetők a retrospektív emlékezeti folyamat összetevőinek is. A PM első szakasza a jövőre vonatkozó *szándék megfogalmazása* („valamit később tennem kell”), mely a kódolásnak feleltethető meg. A második szakasz a *szándék megőrzése*, azaz a megfogalmazott szándék és a végrehajtása között eltelt idő, mely egy tárolási folyamat. A harmadik szakasz a *szándék aktiválása*, egy olyan előhívási folyamat, mely során a viselkedési szándékot adott időben és kontextusban idézzük fel. A negyedik szakasz végül a *szándék végrehajtása*, avagy a szándékolt viselkedés tényleges kivitelezése. A modell alapján a szándék megfogalmazása a végrehajtó funkciók közül elsősorban a tervezést foglalja magában, a szándék megőrzése retrospektív emlékezeti folyamatokat kíván, a szándék aktiválása monitorozást és gátlást, míg a szándék sikeres végrehajtása kognitív rugalmasságot igényel (Kliegel és mtsai, 2002). A szerzők egy későbbi kutatása (Martin, Kliegel és McDaniel, 2003) két másik tényező szerepére is felhívta a figyelmet: a végrehajtó funkciók hozzájárulása a PM működéséhez ugyanis erősen függ az életkortól és attól, hogy milyen PM-feladatot használunk. Eredményeik szerint a végrehajtó funkciókban megfigyelhető egyéni különbségek csak az időseknél jósolták be a PM-teljesítményt, és az ő esetükben is csak a komplex PM-feladatra vonatkozóan. Magyarazatuk szerint a végrehajtó funkciók fontossága az életkor előrehaladtával nő, azonban a PM csak akkor függ erősen a végrehajtó funkcióktól, amennyiben a feladat összetett, és a fókusz a szándék megfogalmazásán és végrehajtásán van.

Mint már említettük, a végrehajtó funkciók és a PM működésében is elsősorban a prefrontális kéreg vesz részt, ugyanakkor a PM szempontjából a prefrontális területen belül a *rostrális prefrontális kéregnek* (BA10) van kiemelt jelentősége. E terület emelkedett aktivitást mutat idő- és eseményalapú PM-feladatok végrehajtása során, verbális és nonverbális ingeranyag esetén is (Cona és Rothen, 2019). Burgess, Dumontheil és

Gilbert (2007) *kapuzási elmélete* (Gateway Hypothesis) szerint e terület működése teszi lehetővé, hogy egyidejűleg figyeljünk a külső ingerekre és saját belső gondolatainkra. A kapuzási elmélet a rostrális prefrontális kéreg két alrégióját különíti el azok funkciói alapján: a laterális rész az ingerfüggetlen figyelemért és ezáltal a belsőleg generált szándékok fenntartásáért, míg a mediális rész az ingerorientált figyelemért felelős, lehetővé téve egy inger által kiváltott viselkedés végrehajtását. A hipotézis szerint a rostrális prefrontális kéreg laterális és mediális régiói ezáltal egy kapuzási mechanizmust valósítanak meg, amely egyensúlyt teremt a prospektív szándék belső reprezentációja és a folyamatban lévő feladat külső ingereire való figyelem között (Burgess és mtsai, 2007). Emellett a rostrális prefrontális kéreg aktivációját a PM kulcsinger jellege is befolyásolja: Okuda és munkatársai (2007) eredményei alapján az eseményalapú PM-feladatoknál a laterális régió emelkedett, míg a mediális csökkent aktivitást mutat; ezzel szemben az időalapú PM-feladatokban a mediális régió egyes területei aktívak. A rostrális prefrontális kéreg mellett a frontoparietális hálózatoknak szintén jelentős szerepük van a PM-feladatok végrehajtásában. A *figyelem a késleltetett szándékra modell* (Attention to Delayed Intention Model, AtoDI; Cona, Scarpazza, Sartori, Moscovitch és Bisiacchi, 2015) a frontoparietális hálózatokat az alapján különíti el, hogy azok a PM melyik szakaszában mutatnak emelkedett aktivitást. Míg a dorzális frontoparietális hálózat elsősorban a PM-ingerek monitorozásáért és a szándék fenntartásáért felelős, addig a ventrális frontoparietális hálózat a szándék előhívásában játszik szerepet. Az említett területeken felül a PM-teljesítmény agyi korrelátumaiként említhetjük még az insulát, az anterior cinguláris kérget, a posterior cinguláris kérget, a temporális területeket, a thalamust, a putament és a kisagyi régiókat is (Cona és Rothen, 2019).

Mivel a PM egészséges működéséhez több agyterület összehangolt működése szükséges, nem meglepő, hogy az elmúlt évtizedekben a kutatások fókuszába kerültek olyan neuropszichiátriai és neurodegeneratív kórképek, amelyekben elsősorban a frontostriatális struktúrák érintettek. A PM kapcsán a legtöbbet kutatott kórképek közé tartozik az Alzheimer-kór (pl. Jones, Livner és Bäckman, 2006), a Parkinson-kór (pl. Costa, Peppe, Caltagirone és Carlesimo, 2008), a sclerosis multiplex (pl. Bravin, Kinsella, Ong és Vowels, 2000), a szkizofrénia (pl. Henry, Rendell, Kliegel és Altgassen, 2007), az obszesszív-kompulzív zavar (pl. Racsmány, Demeter, Csigó, Harsányi és Németh, 2011), a szerfüggőség (pl. Rendell, Gray, Henry és Tolan, 2007), a hangulatzavarok (pl. Rude, Hertel, Jarrold, Covich és Hedlund, 1999), illetve az olyan fejlődési rendellenességek, mint a figyelemzavaros hiperaktivitás (pl. Kerns és Price, 2001) és az autizmus (pl. Altgassen, Williams, Bölte és Kliegel, 2009). E kórképek mindegyikében csökkent PM-működést figyeltek meg különböző feladatokkal, és a betegek sok esetben számoltak be a mindennapi tevékenységeiket is érintő tervezési nehézségekről (összefoglalásért lásd Kliegel, Jager, Altgassen és Shum, 2012). Áttekintő cikkünk a továbbiakban egy gyakori neurológiai kórkép, a *traumás agysérülés* kapcsán foglalja össze a prospektív emlékezetrel kapcsolatos kutatásokat. Traumás agysérülés esetén a leggyakrabban a frontális és temporális lebenyi területek szenvednek fokális sérülést (Levin és Krauss, 1994); és figyelembe véve, hogy a PM-teljesítmény ezen neurális hálózatok funkcionális integrálásán alapul, az agysérült betegek nagy részénél jellemző a PM zavara.

TRAUMÁS AGYSÉRÜLÉS ÉS PROSPEKTÍV EMLÉKEZET

A traumás agysérülés egy olyan szerzett agyi sérülés, amely zárt fejsérülést követően lép fel: ilyenkor a fejlet olyan nagy erejű ütés éri, melynek következményeként az agy erőteljes mozgásba lendül, és megsérülhet a koponya csontos részeinek kidudorodásaitól vagy az idegrostok csavarodásai, szakadásai miatt (WHO, 2006). Ez a szerzett agysérülés meglehetősen gyakori, becslést incidenciája Európában évente 235/100 ezer fő. A sérülés leggyakoribb okai között szerepelnek a közúti balesetek, az esések, illetve az erőszak (Tagliaferri, Compagnone, Korsic, Servadei és Kraus, 2006). A traumát okozó esemény hatására fellépő sérülés egy két állomásból álló folyamat, mely során megkülönböztetünk elsődleges, illetve másodlagos sérüléseket. Az *elsődleges sérülések* a fejet ért ütéssel egy időben kezdődnek, fokális vagy diffúz sérülést okozva az agyban (Crowe, 2008, 17). A zárt fejsérülést követő pár órában az elsődleges sérüléseket súlyosbíthatja *másodlagos sérülések* kialakulása: idetartoznak a vérzések, ödémák, vérszegénység, valamint az oxigénhiányos és hiperkapniás állapotok (Crowe, 2008, 19).

A traumás agysérülés hosszú távú következményeit és a várható felépülés kimeneteletét a sérülés súlyossága nagymértékben előrejelzi (Brooks, Aughton, Bond, Jones és Rizvi, 1980). A sérüléseket a súlyosság alapján enyhe, mérsékelt és súlyos kategóriákba sorolják. A súlyossági osztályokba való besorolást a *Glasgow Kóma Skálán* elért pontszám adja, mely egy olyan, a tudatállapot megállapítására szolgáló eszköz az egészségügyi ellátásban, amely az eszméletvesztés fokát és tartósságát a szemnyitás, a verbális, illetve a motoros válaszok minősége alapján határozza meg (WHO, 2006). A statisztikák alapján az esetek 90%-a enyhe sérülés, amelyet gyors felépülés követ, míg a fennmaradó 10%-ot mérsékelt és súlyos esetek teszik ki (Tagliaferri és mtsai, 2006). A Glasgow Kóma Skála mellett a sérülés súlyosságának megállapítására szolgáló másik mutató a poszttraumás amnézia hossza. A *poszttraumás amnézia* (post-traumatic amnesia, PTA) a traumás agysérülés egyik jellemző szakasza, amely olyan enyhébb fejsérülést követően is felléphet, mely során nem alakul ki kóma (Levin és Hanten, 2004). A PTA változó hosszúságú – pár perctől akár több hétig is tarthat –, és jellemzően figyelemzavarral, dezorientációval és a tanulási képességek nagy fokú romlásával jár (Chen és Batchelor, 2019; Marshman, Jakabek, Hennessy, Quirk és Guazzo, 2013). A különböző kutatási eredmények vegyes képet mutatnak a PTA-val kapcsolatban. Bár korábbi kutatások szerint a PTA hossza jelzi előre a legnagyobb valószínűséggel a későbbi maradandó kognitív és viselkedési változásokat (Bishara, Partridge, Godfrey és Knight, 1992; Brooks és mtsai, 1980; Haslam és mtsai, 1994), egy friss kutatás eredményei szerint a PTA hossza nem járt együtt a verbális és nonverbális intelligenciával, a munkamemóriával, az azonnali és késleltetett felidézéssel, az információfeldolgozás sebességével és a végrehajtott funkciókkal (Chen és Batchelor, 2019).

Az Egészségügyi Világszervezet jelentése alapján a traumás agysérülés vezető halálok szerte a világon, emellett pedig a rokkantság háttérében álló leggyakoribb ok. A traumát követően a betegek sokszor évekig munkaképtelenek, ami hatalmas gazdasági hátrányt okoz az egyén, a család és a társadalom szintjén is (WHO, 2006). Ennek ellenére viszonylag kevés kutatás foglalkozott az agysérülés során fellépő neurokognitív károsodásokat meghatározó tényezőkkel, ráadásul az eredmények ellentmondásosak (Chen és Batchelor, 2019). Traumás agysérülést követően a jellemző fizikai, viselkedé-

ses és érzelmi tüneteken felül több kognitív területen is maradandó sérülés alakul ki: leggyakrabban a figyelem, az epizodikus emlékezet, a feldolgozás sebessége és a végrehajtó funkciók érintettek (Chen és Batchelor, 2019; Shum, Levin és Chan, 2011). Míg az emlékezet károsodásával foglalkozó kutatások a deklaratív emlékezeten belül nagyrészt a retrospektív emlékezeti zavarokra koncentráltak, ez idáig felettébb kevés tanulmány foglalkozott a PM-teljesítmény empirikus kutatásával, holott mind a betegek, mind a hozzátartozóik arról számolnak be, hogy a mindennapi életüket legnagyobb mértékben e zavar nehezíti meg (Shum és mtsai, 2011; Wong Gonzalez és Buchanan, 2019). A PM diszfunkciója meglehetősen negatív hatással van a betegek életminőségére, mivel egy ilyen jellegű kognitív károsodás nemcsak a munkába való visszatérést és az önálló életvitel gyakorlását nehezíti meg, hanem a rehabilitációs programban való részvételt is (Wong Gonzalez és Buchanan, 2019).

Jelen tanulmány célja, hogy összefoglalja a traumás agysérült személyek PM-teljesítményével kapcsolatos empirikus kutatásokat, és ezáltal kiegészítse az elmúlt években a témában megjelent cikkek eredményeit. A traumás agysérülés és a PM kapcsán az utóbbi időben megjelent egy metaanalízis (Wong Gonzalez és Buchanan, 2019), illetve egy szakirodalmi áttekintés (Raskin és mtsai, 2018) is. Mindkét kutatás az agysérülést követő PM-károsodás áttekintését célozza meg, és érdekes eredményekkel szolgál a téma tekintetében, azonban véleményünk szerint túl szűk, illetve túl tág kritériumrendszert követ. Wong Gonzalez és Buchanan (2019) metaanalízise a traumás agysérülésen belül csak a mérsékelt és a súlyos eseteket veszi be az elemzésébe, kizárva ezzel az enyhe sérüléseket. A metaanalízis további hátránya, hogy mindössze három feladatjellemző hatását elemzi: a PM-feladat típusát, a kulcsinger kiugró jellegét és a folyamatban lévő feladat összetettségét; nem tesz azonban említést egyéb feladatjellemzőkről, illetve az agysérült személyek klinikai és demográfiai jellemzőinek hatásáról. Ezzel szemben Raskin és munkatársainak (2018) szakirodalmi áttekintése a feladatjellemzők és klinikai jellemzők tekintetében egy sokkal átfogóbb leírást ad. Azonban ennek a kutatásnak a fókuszában egy tágabb vizsgálati minta – a szerzett agysérülés – áll, mely a traumás eseteken felül magában foglalja a stroke-ot, a daganatot, a fertőzéseket, a hipoxiát és az encephalopathiát, továbbá a tág életkori övezet miatt az idősekkel végzett vizsgálatokat is.

E hiányosságok kiküszöbölése érdekében tanulmányunkban az alábbi szempontok alapján választottuk ki a témával foglalkozó irodalmat: 2020. április 15-ig angol nyelven publikált empirikus tanulmányok, amelyekben traumás agysérüléssel diagnosztizált felnőtt személyek PM-teljesítményét hasonlították össze a hozzájuk életkorban és iskolázottságban illesztett egészséges kontrollcsoporttal. A PM mérésére alkalmazott eszközzel kapcsolatban kritérium volt, hogy tartalmazzon esemény- vagy időalapú feladatot, illetve a szándék megfogalmazása és végrehajtása közötti késleltetés során a résztvevők egy folyamatban lévő feladatot végezzenek. Tanulmányunk nem tárgyalja az olyan cikkek eredményét, amelyekben a traumás agysérült csoport mellett más szerzett agyi sérüléssel (pl. stroke) rendelkező személyek is voltak a résztvevők között; az olyan cikkeket, ahol gyerekeket, serdülőket vagy idős személyeket vizsgáltak; ahol nem volt megfelelően illesztett egészséges kontrollcsoport; illetve az olyan kutatásokat, amelyekben a PM-feladat jellemzői nem feleltek meg az előzetesen felsorolt kritériumoknak. Az irodalomkutatás eredményeként 25 cikket találtunk a témában,

amelyeket 1999 és 2020 között publikáltak. A továbbiakban a prospektív emlékezettel kapcsolatos kutatási eredményeket két nagyobb téma mentén foglaljuk össze: először áttekintjük a különböző klinikai jellemzők hatását, úgymint a sérülés súlyossága, lokalizációja, a kómában és PTA-ban töltött idő, a sérülés óta eltelt idő, a hangulatzavarok és premorbid kognitív zavarok; majd rátérünk az olyan feladatjellemzők hatására, mint a mérőeszköz típusa, a PM összetevői, illetve a prospektív kulcsinger és a folyamatban lévő feladat jellegzetességei.

EREDMÉNYEK

A sérülés súlyossága

A traumás agysérült személyek PM-teljesítményét vizsgáló empirikus cikkek többsége mérsékelt és súlyos sérülteket vizsgált: a kiválasztott 25 cikkből mindössze két kutatásban vettek részt enyhe sérüléssel jellemezhető személyek. Ennek két lehetséges oka van: egyrészt az enyhe sérülteknél a kognitív funkciók általában hamar visszaállnak a sérülés előtti szintre, másrészt e betegcsoport kutatásba való bevonása nehezebb a súlyos sérültekhez képest, mivel az enyhe sérülést követően a betegek hamar elhagyják a klinikát, így rövid az az időablak, amelyben megtörténhet a vizsgálatuk (Shum és mtsai, 2011). Az enyhe sérültekkel végzett kutatások, bár különböző vizsgálati eljárásokat használtak, mindkét esetben csökkent PM-teljesítményt találtak a kontrollcsoporthoz képest, ráadásul ez a PM-deficit esemény- és időalapú feladatokon is megmutatkozott (Tay, Ang, Lau, Meyyappan és Collinson, 2010; Lajeunesse és mtsai, 2019). Tay és munkatársai (2010) eredményei szerint a betegcsoportban megfigyelhető csökkent PM-működés nemcsak a traumát követő akut időszakban, hanem három hónappal később is kimutatható volt. A mérsékelt és súlyos sérülést szenvedett személyek kognitív funkcióit vizsgáló kutatások szintén csökkent PM-teljesítményt találtak a kontrollcsoporthoz képest. A kutatások nagy részében kizárólag súlyos sérülteket vizsgáltak (Kinsella, Ong és Tucker, 2009; Knight, Titov és Crawford, 2006; Mioni, Stablum, McClintock és Cantagallo, 2012; Mioni, Rendell, Henry, Cantagallo és Stablum, 2013; Mioni, Rendell, Terrett és Stablum, 2015; Mioni és mtsai, 2017), néhány kutatásban viszont mérsékelt és súlyos sérültek együttesen alkották a kísérleti csoportot (Banville és Nolin, 2012; Clune-Ryberg és mtsai, 2011; O'Brien és Kennedy, 2018). Az empirikus kutatásokban részt vevő traumás agysérült betegek sérülésének súlyosságát az *1. táblázat* tartalmazza a betegcsoport demográfiai és klinikai jellegzetességei között. Jelen tudásunk szerint nincs olyan kutatás, amelyben direkt módon hasonlították volna össze az enyhe, a mérsékelt és a súlyosan sérült betegcsoportok PM-teljesítményét, habár egy ilyen fókuszú kutatás a jövőben érdekes lehet, tekintve, hogy a kómában töltött idő vagy a PTA hossza fontos előrejelzői lehetnek a későbbi kognitív funkcióknak (Bishara és mtsai, 1992; Brooks és mtsai, 1980; Haslam és mtsai, 1994).

A sérülés lokalizációja

Az áttekintett 25 cikkből mindössze kilenc közölte a trauma következtében fellépő sérülés lokalizációjára vonatkozó adatokat, amit az 1. táblázatban tüntettünk fel. E kutatások nagy részében frontális lézióval jellemezhető személyek vettek részt (Banville és Nolin, 2012; Kinch és McDonald, 2001; Mioni és mtsai, 2012, 2013, 2015, 2017; Palermo és mtsai, 2020), míg két esetben a sérülés lokalizációjának tekintetében heterogén mintát vizsgáltak (Henry, Phillips és mtsai, 2007; Maujean, Shum és McQueen, 2003). Nincs tudomásunk olyan kutatásról, amely a sérülés helyének alapján hasonlította volna össze betegeket alcsoportjait, illetve olyan kutatásról sem, amelyben jobb és bal oldali sérültek PM-teljesítményét hasonlították volna össze.

Kómában töltött idő, PTA hossza, sérülés óta eltelt idő

Az elemzésbe bevont kutatások többségében a traumás agysérült csoport klinikai jellemzői között feltüntetik a kómában töltött időt, illetve a poszttraumás amnéziában töltött napok számát. Ezeket a változókat a kutatások leginkább a sérülés súlyosságának megállapítására használják; és mindössze öt kutatás vizsgálta meg, hogy e tudatvesztéssel jellemezhető időszakok hossza és a sérülés óta eltelt idő milyen együtt járást mutat a PM-teljesítménnyel. Az említett kutatások egyikében sem találtak együtt járást a PM-teljesítmény és a kómában töltött idő (Knight, Hartnett és Titov, 2005; Palermo és mtsai, 2020; Pavawalla, Schmitter-Edgecombe és Smith, 2012; Schmitter-Edgecombe és Wright, 2004) vagy a PTA hossza között (Knight és mtsai, 2005; Mioni és mtsai, 2013; Pavawalla és mtsai, 2012; Schmitter-Edgecombe és Wright, 2004). Habár fontos megjegyezni, hogy az említett kutatásokban egyes betegeknél ezen változókat nem standardizált mérőeszközökkel állapították meg, hanem a résztvevők és hozzátartozóik utólagos beszámolóí alapján. A sérülés óta eltelt idő és a PM-teljesítmény kapcsán szintén nem találtak szignifikáns együtt járást a kutatások. Azonban Banville és Nolin (2012) kutatásában traumás agysérült személyek egy hagyományos és egy VR-alapú PM-feladatban is a kontrollszemélyekhez hasonló teljesítményt nyújtottak, amit a szerzők részben azzal magyaráztak, hogy a kutatásban részt vevő személyeknél átlagosan négy év telt el a sérülés óta.

Hangulatzavarok

Traumás agysérülést követően kialakulhatnak különböző pszichiátriai kórképek; ezek között pedig gyakoriak az olyan hangulatzavarok, mint a depresszió vagy a generalizált szorongás (Crowe, 2008, 1). Az áttekintett kutatások kontroll alatt tartották ezeket a változókat azáltal, hogy a kísérleti csoportba csak olyan résztvevőket választottak be, akiknél nem volt kimutatható klinikailag szignifikáns hangulatzavar. A kiválasztott cikkek közül hét kutatás vizsgálta meg a hangulati állapotok és a PM-teljesítmény közötti kapcsolatot, ezeket az eredményeket a 2. táblázatban foglaltuk össze. E kutatásokban

a szubklinikai hangulati állapotokat önjellemző kérdőívvel mérték fel, a kérdőívek pontszámait pedig a PM-feladatok eredményével korreláltatták. A kutatások többségében nem találtak szignifikáns együtt járást a depresszió és/vagy a szorongás szintje és a PM-teljesítmény között (Knight és mtsai, 2005; Lajeunesse és mtsai, 2019; Mathias és Mansfield, 2005; Potvin és mtsai, 2011; Tay és mtsai, 2010). Ezzel szemben Kinch és McDonald (2001) kutatásukban azt találták, hogy a szorongás mértéke előrejelezte az eseményalapú PM-teljesítményt, míg a depresszió szintje az időalapú PM-teljesítménnyel volt összefüggésben; a szorongás és a depresszió magasabb szintje mindkét kulcsinger esetén alacsonyabb PM-teljesítményhez vezetett. Clune-Ryberg és munkatársainak (2011) kutatása szintén arra világít rá, hogy a hangulati állapotoknak lehet bizonyos szerepe a prospektív kulcsingerek detektálásában: eredményeik szerint alacsony, de szignifikáns korreláció mutatható ki a szubklinikai depresszív szimptomák és a PM-kulcsinger detektálása között a traumás agysérült csoportban, míg kutatásukban a szorongás nem járt együtt a PM-teljesítménnyel. Ezek az eredmények illeszkednek azokhoz a korábbi kutatási eredményekhez, melyek szerint major depresszióban csökkent PM-teljesítmény figyelhető meg (Rude és mtsai, 1999; Altgassen, Kliegel és Martin, 2009).

Komorbid kognitív zavarok

Egy jövőbeli szándék sikeres felidézéséhez és végrehajtásához számtalan kognitív funkció hozzájárulhat, melyek traumás agysérülés következtében diszfunkcionális működést mutatnak. Az általunk vizsgált 25 empirikus cikk mindegyike felmérte a PM-teljesítményt meghatározó kognitív háttérváltozókat, ám az eredmények e tekintetben nem konzisztensek. Ezeket az eltérő eredményeket magyarázhatjuk egyrészt a számtalan különböző neuropszichológiai teszttel, a különböző típusú PM-feladatokkal, illetve a vizsgálati minta demográfiai és klinikai jellegzetességeivel is. A kutatások során legtöbbször vizsgált változók az epizodikus emlékezet, a munkamemória, a végrehajtó funkciók, a figyelem, illetve a feldolgozás sebessége.

A PM kapcsán az epizodikus emlékezet a szándék tartalmának kódolásában és tárolásában, azaz elsősorban a retrospektív összetevő során játszik szerepet (Carlesimo és mtsai, 2004; Kvavilashvili, 1987). Azonban az eredmények inkonzisztensek azzal kapcsolatban, hogy a traumás agysérült személyek retrospektív emlékezeti teljesítménye milyen mértékben határozza meg a PM-funkciót. Egyes kutatások nem találtak kapcsolatot traumás agysérülést követően a retrospektív emlékezet és a PM között (Henry, Phillips és mtsai, 2007; Mathias és Mansfield, 2005; Palermo és mtsai, 2020), míg más kutatások szignifikáns összefüggést kaptak (Clune-Ryberg és mtsai, 2011; Kinch és McDonald, 2001; Knight és mtsai, 2005; Potvin és mtsai, 2011). Az eredményeket tovább árnyalja, hogy bizonyos esetekben a retrospektív emlékezeti teljesítmény a prospektív emlékezetnek csak bizonyos összetevőjével vagy típusával járt együtt. Kinch és McDonald (2001) kutatásában például csak az eseményalapú kulcsinger esetén jelezte előre a PM-teljesítményt a retrospektív emlékezet működése.

Az empirikus kutatások többségében – 17 cikkben – a végrehajtó funkciók és a PM-teljesítmény összefüggéseit is megvizsgálták. Ezekben általában több teszttel igyekeztek megragadni a végrehajtó működéseket. A 2. táblázatban részletesen feltüntettük, hogy az egyes kutatások milyen végrehajtó funkciókat mérő tesztekkel használtak, és jelöltük, hogy mely feladatok esetén találtak statisztikailag szignifikáns összefüggést a PM-teljesítménnyel. Ahogyan a táblázatból is látható, az eredmények ez esetben is meglehetősen ellentmondásosak. Vannak olyan kutatások, amelyekben egyik végrehajtó funkciók teszt eredménye sem mutatott együtt járást a PM-teljesítménnyel (Mathias és Mansfield, 2005; Pavawalla és mtsai, 2012; Schmitter-Edgecombe és Wright, 2004); olyan kutatások, amelyekben a végrehajtó funkciókat mérő tesztek eredményeinek csak egy része mutatott összefüggést a PM működésével (például Canty és mtsai, 2014; Mioni és mtsai, 2013; Palermo és mtsai, 2020); továbbá olyan kutatások is, amelyekben csupán az összevont végrehajtó komponens változója mutatott összefüggést a PM-mel (Kinch és McDonald, 2001; Lajeunesse és mtsai, 2019).

Az áttekintett irodalom alapján a végrehajtó funkciókat mérő tesztek közül kiemelkednek a kognitív rugalmasságot mérő fluenciatesztek. Fonemikus és kategóriafluencia-teszteket ugyanis szinte az összes olyan kutatásban alkalmaztak, amelyekben a végrehajtó funkciók és a PM kapcsolatára keresték a választ, és a kutatások nagy részében a traumás agysérült személyek fluenciateljesítménye kapcsolatban állt PM-teljesítményükkel (Canty és mtsai, 2014; Clune-Ryberg és mtsai, 2011; Knight és mtsai, 2005; Maujean és mtsai, 2003; Mioni és mtsai, 2013; Palermo és mtsai, 2020; Potvin és mtsai, 2011). A fluenciatesztek mellett kiemelkedik még a gátlási funkciókat mérő Stroop-feladat, melynek eredménye szintén több kutatásban mutatott szignifikáns összefüggést traumás agysérült személyek PM-teljesítményével (Clune-Ryberg és mtsai, 2011; Potvin és mtsai, 2011; Raskin, Shum, Ellis, Pereira és Mills, 2017).

A retrospektív emlékezethez hasonlóan ugyanakkor a végrehajtó funkciók is összetett kapcsolatban állnak a PM-mel. Erre utalnak azok az eredmények, melyek szerint a végrehajtó tesztek eredményei a PM-nek csak egyes összetevőivel vagy csak bizonyos kulcsingerek esetén mutatnak együtt járást. Potvin és munkatársai (2011) kutatásában például a kategória fluencia eredménye traumás agysérült személyeknél csak a PM retrospektív komponensével mutatott szignifikáns korrelációt, míg a Stroop-teszt eredménye csak a prospektív komponenssel járt együtt. Mioni és munkatársai (2013) kutatásában pedig a traumás agysérült csoport kategóriafluencia-teljesítménye csak az időalapú PM-feladat eredményével járt együtt. Maujean és munkatársai (2003) kutatásában továbbá a fonemikus fluencia eredménye csak a magas kognitív terhelésű folyamatban lévő feladat esetén járt együtt a PM-teljesítménnyel.

A PM-mérőeszköz típusa

Az eddigi irodalom alapján megállapítható, hogy traumás agysérült személyeknél gyakori és tartós a PM-deficit, és ez egy olyan robusztus jelenség, melyet számos különböző mérőeszköz igazolt (Wong Gonzalez és Buchanan, 2019). A bevezetőben tárgyalt különböző PM-feladatok közül traumás agysérült betegeket vizsgáltak már klasszikus laboratóriumi kísérletekkel (Henry, Phillips és mtsai, 2007), videó- és VR-alapú eszkö-

zökkel (Banville és Nolin, 2012; Knight és mtsai, 2005), standardizált klinikai tesztekkel (Tay és mtsai, 2010) és klinikai orientációjú laboratóriumi feladatokkal (Mioni és mtsai, 2013), egyes kutatások pedig naturalisztikus feladatokkal és önjellemző kérdőívekkel is kiegészítették a vizsgálatokat (O'Brien és Kennedy, 2018; Potvin és mtsai, 2011). Raskin és munkatársai (2017) kutatása kifejezetten arra vállalkozott, hogy a különböző PM-mérőeszközökön nyújtott teljesítményt vizsgálja meg ebben a betegpopulációban. Eredményeik szerint traumás agysérült személyek PM-teljesítménye egy standardizált klinikai teszten és egy laboratóriumi feladatban is alacsonyabb volt, mint az egészséges kontrollcsoporté, továbbá az önjellemző kérdőív eredményei alapján a betegek a mindennapi élethez kapcsolódó tevékenységekkel kapcsolatban is alacsonyabb PM-teljesítményről számoltak be.

Találhatunk azonban néhány olyan kutatást is, amelyekben bizonyos feladatokban a traumás agysérült személyek PM-teljesítménye nem maradt el az egészséges személyekétől. Palermo és munkatársai (2020) kutatásában a MIST-teszt laboratóriumban végzett részén a betegek sérült PM-működést mutattak, viszont az egynapos késleltetést követő, otthonról elvégzendő időalapú PM-feladatban a kontrollszemélyekéhez hasonló teljesítményt mutattak. Banville és Nolin (2012) kutatása szintén arra világít rá, hogy bizonyos kísérleti helyzetekben traumás agysérült személyek PM-teljesítménye nem tér el szignifikánsan az egészséges személyekétől. Eredményeik szerint a mérsékelt és súlyos, többségében frontális sérüléssel jellemezhető személyek normális PM-teljesítményt mutattak egy hagyományos klinikai teszten (Rivermead Viselkedéses Memóriateszt), illetve egy VR-alapú PM-feladaton is. Az áttekintett kutatásokban alkalmazott PM-mérőeszközök típusát a 2. táblázatban foglaltuk össze.

Időalapú és eseményalapú feladatok

A traumás agysérült személyek PM-teljesítményére nagy hatással van a prospektív kulcsinger típusa. Az áttekintett kutatásokból egy (Mioni és mtsai, 2012) vizsgálta meg a traumás agysérülés hatását kizárólag az időalapú PM esetén, kilenc kutatás eseményalapú PM-et vizsgált, míg tizenöt kutatásban mindkét típusú kulcsingert használták (lásd 2. táblázat). Az egyik legkorábbi kutatás során Shum, Valentine és Cutmore (1999) az idő- és eseményalapú feladatok mellett a cselekvésalapú PM-teljesítményt is vizsgálták. Eredményeik szerint traumás agysérülést szenvedett személyek mindhárom feladatúpusban alacsonyabb PM-teljesítményt nyújtottak, mint az egészséges kontrollcsoport; a teljesítményük a cselekvésalapú feladatokban volt a legmagasabb, míg az időalapú feladatokban a legalacsonyabb. Azokban a kutatásokban, amelyekben időalapú és eseményalapú PM-feladatokat is használtak, a traumás agysérült személyek gyengébb teljesítményt mutattak az időalapú feladatokban az eseményalapú feladatokhoz képest (Canty és mtsai, 2014; Mioni és mtsai, 2013; Palermo és mtsai, 2020; Raskin és mtsai, 2017). A többszörös folyamatok elmélete (McDaniel és Einstein, 2000) szerint az időalapú feladatok stratégiai monitorozást és ezáltal nagyobb kognitív erőforrást igényelnek, mivel az ilyen feladatok végrehajtásához önindította cselekvésre van szükség, és a prospektív kulcsinger és a szándék tartalma közötti kapcsolat önkényes.

Nem elhanyagolható tényező azonban az időalapú feladatoknál a késleltetés mértéke, amelyet több kutatásban is megvizsgáltak. Egyes kutatásokban az egyik népszerű klinikai mérőeszközzel, a MIST-teszttel kapott eredmények alapján a traumás agysérült betegek csak a hosszabb (15 perces) késleltetés esetén mutattak alacsonyabb PM-teljesítményt az egészséges személyekhez képest, míg a rövid (2 perces) késleltetés esetén nem (Raskin és mtsai, 2017; Tay és mtsai, 2010). Ennek azonban ellentmondanak azok a kutatások, amelyekben rövidebb és hosszabb késleltetés mellett is sérült PM-teljesítmény volt megfigyelhető traumás agysérült személyeknél (Mathias és Mansfield, 2005; Palermo és mtsai, 2020).

Prospektív és retrospektív összetevők

Az áttekintésbe bevont tanulmányok közül 17 kutatás vizsgálta meg azt, hogy a traumás agysérült személyek a szándék megfelelő időben vagy helyzetben történő végrehajtásában (prospektív összetevő) mutatnak zavart, vagy a szándék tartalmának felidézése (retrospektív összetevő) okoz nekik problémát, esetleg a két összetevő együttesen sérül. Az eredményeket a 2. táblázatban foglaltuk össze. A kutatások egy részében olyan globális sérülést találtak, amelyben a prospektív és a retrospektív összetevő egyaránt érintett volt traumás agysérülést követően (például Carlesimo, Formisano, Bivona, Barba és Caltagirone, 2010; Palermo és mtsai, 2020; Raskin és mtsai, 2017). Ezzel szemben bizonyos kutatások eredménye szerint traumás agysérült személyek csak a prospektív összetevő esetén mutattak csökkent PM-teljesítményt (Canty és mtsai, 2014; Clune-Ryberg és mtsai, 2011; Henry, Phillips és mtsai, 2007; Kinsella és mtsai, 2009; Shum és mtsai, 1999; Tay és mtsai, 2010). Olyan kutatást azonban nem találtunk az irodalomban, amelyben traumás agysérülést követően a betegek PM-teljesítményét a prospektív összetevő épsége mellett a retrospektív összetevő sérülése határozta meg – habár O'Brien és Kennedy (2018) kutatásában a két PM-összetevő közül a retrospektív sérülése hangsúlyosabb volt. Ez utóbbi kutatás további érdekes eredménye, hogy amikor az agysérült személyeknek előzetesen meg kellett becsülniük a teljesítményüket a PM-feladatban, akkor csak a retrospektív összetevő felidézésének sikerét becsülték túl, míg a prospektív összetevő esetén nem volt különbség a becsült és a valós teljesítmény között.

Fontos kiemelni, hogy a prospektív és retrospektív összetevők sérülése egy összetett folyamat, melyet számos tényező befolyásolhat, úgymint a prospektív kulcsinger típusa vagy az egyes kognitív háttérváltozók. Potvin és munkatársai (2011) kutatásukban szignifikáns interakciót találtak az összetevők és a kondíció között a traumás agysérült csoportban: a prospektív és a retrospektív összetevő is az időalapú kulcsinger esetén sérült kifejezettebben, szemben az eseményalapú kulcsingerrel. Tovább árnyalja a képet Lajeunesse és munkatársainak (2019) kutatása, melynek eredményei szerint enyhe traumás agysérülés esetén a prospektív összetevő csak az időalapú feladatoknál mutatott sérülést, míg a retrospektív összetevő sérülése megállapítható volt idő- és eseményalapú feladatoknál is. Az egyes összetevők sérülésére a kulcsinger gyakorisága is hatással lehet: Mioni és munkatársainak (2017) eredményei szerint a retrospektív összetevő csak az epizodikus és időalapú feladatok esetén mutatott sérülést az egész-

séges személyekhez képest, míg szokásalapú és eseményalapú feladatoknál nem; ezzel szemben a prospektív összetevő minden feladattípus esetén sérülést mutatott. A kognitív háttérváltozók tekintetében úgy tűnik, hogy a retrospektív összetevő az epizodikus emlékezeti teljesítménnyel jár együtt (Carlesimo és mtsai, 2004; Carlesimo és mtsai, 2010; Potvin és mtsai, 2011), míg a prospektív összetevő a figyelemmel és a végrehajtó funkciókkal (Potvin és mtsai, 2011). Am ezeket az együtt járásokat is befolyásolhatja a PM-feladat típusa: Kinch és McDonald (2001) eredményei szerint időalapú feladatoknál a prospektív és a retrospektív összetevőt is a végrehajtó funkciók jósolták be, eseményalapú feladatoknál a prospektív összetevő az epizodikus emlékezettel és a végrehajtó funkciókkal járt együtt, míg a retrospektív összetevő semmilyen háttérváltozóval nem mutatott együtt járást.

A kulcsinger kiugró jellege és a folyamatban lévő feladat

A többszörös folyamatok elmélete alapján a kiugró jellegű kulcsingerek könnyen ragadják meg a figyelmet, és váltanak ki automatikus előhívási folyamatokat, ezáltal pedig segítik a PM-teljesítményt; míg a kevésbé kiugró ingerek detektálása több végrehajtó és figyelmi működést igényel (McDaniel és Einstein, 2000). Emellett a fenntartott figyelmet, folyamatos és összetett válaszadást igénylő folyamatban lévő feladatok több kognitív erőforrást igényelnek, és ezáltal megnehezítik azt, hogy egy személy egyidejűleg a PM-feladattal is foglalkozzon, míg egy egyszerűbb feladat során több erőforrása maradhat a prospektív kulcsingerek detektálására.

Wong Gonzalez és Buchanan (2019) metaanalízisének eredményei alapján traumás agysérült személyek PM-teljesítményére szignifikáns hatással volt mind a kulcsinger kiugró jellege, mind a folyamatban lévő feladat összetettsége. Az általunk áttekintett tanulmányok eredményeiből is erre következtethetünk. Maujean és munkatársai (2003) szerint traumás agysérülést követően csak a magas kognitív terhelésű folyamatban lévő feladat esetén teljesítettek rosszabbul a betegek egy eseményalapú PM-feladatban a kontrollcsoporthoz képest, míg az alacsony kognitív terhelésű feladatban nem mutatkozott különbség a két csoport között. Továbbá azokban a kutatásokban, ahol nem találtak különbséget az agysérült és az egészséges személyek PM-teljesítménye között, egyszerű folyamatban lévő feladatot használtak: Banville és Nolin (2012) például azzal magyarázták a traumás agysérült csoport normál PM-teljesítményét, hogy a kutatásukban használt VR-feladat túl könnyű volt.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS A REHABILITÁCIÓRA

Szakirodalmi áttekintő tanulmányunk arra vállalkozott, hogy bemutassa a PM legfontosabb fogalmait, elméleteit, leírjon egy olyan neurológiai kórképet, amely többek között e kognitív funkció sérülésével jár együtt, illetve egy adott szempontrendszer mentén áttekintse a témával kapcsolatos empirikus irodalmat. Mint láhattuk, a PM egy olyan összetett kognitív képesség, amely elengedhetetlen a mindennapi feladataink elvégzéséhez és az önálló életvitel gyakorlásához. Egészséges funkcioná-

1. táblázat. Összefoglaló táblázat a traumás agysérült személyek PM-tesztjeiményét vizsgáló empirikus kutatásokról. Demográfiai adatok és a sérülés jellegzetességei

Szerző és évszám	Traumás agysérült csoport					Egészséges kontrollcsoport			
	N	Életkor (év)	Iskolázottság (év)	Sérülés súlyossága	Sérülés helye	Sérülés óta eltelt idő (hónap)	N	Életkor (év)	Iskolázottság (év)
Banville és Nolin (2012)	31	27	12	mérsékelt és súlyos	F+	45	31	27	12
Canty és mtsai (2014)	30	32	12	súlyos	n. a.	5	24	30	13
Carlesimo és mtsai (2004)	16	27	11	súlyos	n. a.	6	16	illeszve	illeszve
Carlesimo és mtsai (2010)	18	28	12	súlyos	n. a.	6	18	27	13
Clunc-Ryberg és mtsai (2011)	32	30	13	mérsékelt és súlyos	n. a.	22	16	31	15
Henry és mtsai (2007)	16	44	12	mérsékelt és súlyos	heterogén	n. a.	15	48	12
Kinch és McDonald (2001)	13	36	12	súlyos	F+	2	13	40	12
Kinsella, Ong és Tucker (2009)	16	42	12	súlyos	n. a.	3	16	40	12
Knight, Harnett és Titov (2005)	25	39	12	súlyos	n. a.	114	20	38	14
Knight, Titov és Crawford (2006)	20	45	13	súlyos	n. a.	13	20	43	12
Lajeunesse és mtsai (2019)	20	31	13	enyhe	n. a.	2	15	31	13
Mathias és Mansfield (2005)	25	29	12	mérsékelt és súlyos	n. a.	7	25	28	12
Maujean, Shum és McQueen (2003)	14	33	12	súlyos	heterogén	10	14	30	12
Mioni és mtsai (2012)	18	38	12	súlyos	F+	25	18	35	13
Mioni és mtsai (2013)	18	32	12	súlyos	F+	67	18	32	12
Mioni és mtsai (2015)	36	33	12	súlyos	F	84	34	34	12
Mioni és mtsai (2017)	18	44	12	súlyos	F	60	24	37	12
O'Brien és Kennedy (2018)	18	47	16	mérsékelt és súlyos	n. a.	191	20	43	17
Palermo és mtsai (2020)	19	27	12	súlyos	F+	10	50	25	12
Pavawalla, Schmitter-Edgecombe és Smith (2012)	17	34	16	mérsékelt és súlyos	n. a.	12	17	33	16
Povrin és mtsai (2011)	30	32	11	mérsékelt és súlyos	n. a.	37	15	30	12
Raskin és mtsai (2017)	50	32	15	enyhe, mérsékelt és súlyos	n. a.	29	100	30	14
Schmitter-Edgecombe és Wright (2004)	24	34	14	súlyos	n. a.	n. a.	24	35	14
Shum és mtsai (1999)	12	24	11	súlyos	n. a.	25	12	22	13
Tay és mtsai (2010)	38	41	11	enyhe	n. a.	1	38	39	12

Rövidítések: N = a minta elemszáma, F+ = többségében frontális sérülés, F = kizárólag frontális sérülés, n. a. = nincs adat

2. táblázat. Összefoglaló táblázat a traumás agysérült személyek PM-teszterményét vizsgáló empirikus kutatásokról.
A PM-feladat típusa, a prospektív kulcsinger, prospektív és retrospektív összetevők, hangulati állapotok és végrehajtott funkciókat mérő feladatok

Szerző és évszám	PM-mérőeszköz	PM-kulcsinger típusa	Prospektív és retrospektív összetevők	Hangulati állapotok	Végrehajtott funkciókat mérő feladatok
Banville és Nolin (2012)	VR, klinikai	esemény	n. a.	n. a.	n. a.
Canty és mtsai (2014)	VR, laboratóriumi	esemény*, idő*	P	n. a.	Fonemikus fluencia**, HSCT, TMT**
Carlesimo és mtsai (2004)	laboratóriumi	esemény*, idő*	P, R	n. a.	n. a.
Carlesimo és mtsai (2010)	laboratóriumi	esemény*, idő*	P, R	n. a.	Fonemikus fluencia, WCST**
Clunc-Ryberg és mtsai (2011)	VR, naturalisztikus, klinikai, kérdőív	esemény*	P	depresszió**, szorongás	Fonemikus fluencia, Kategória fluencia**, Stroop**, TMT**
Henry és mtsai (2007)	laboratóriumi	esemény*	P	n. a.	n. a.
Kinch és McDonald (2001)	laboratóriumi	esemény, idő*	n. a.	depresszió** szorongás**	Összevont végrehajtott komponens** (Fonemikus fluencia, WCST)
Kinsella, Ong és Tucker (2009)	VR	esemény*	P	n. a.	TMT**
Knight, Harnett és Titov (2005)	VR	esemény*	n. a.	depresszió	D-KEFS, Fonemikus fluencia, Kategória fluencia**, TMT, WCST
Knight, Titov és Crawford (2006)	VR	esemény*	n. a.	n. a.	DEX**
Lajeunesse és mtsai (2019)	VR, naturalisztikus	esemény*, idő*	P, R	depresszió, szorongás	Összevont végrehajtott komponens** (Fonemikus fluencia, Kategória fluencia, Stroop, TMT)
Mathias és Mansfield (2005)	laboratóriumi, klinikai, naturalisztikus	esemény*, idő*	n. a.	depresszió	Fonemikus fluencia, WCST
Maujean, Shum és McQueen (2003)	laboratóriumi	esemény*	n. a.	n. a.	Fonemikus fluencia**
Mioni és mtsai (2012)	laboratóriumi	idő*	n. a.	n. a.	n-back**, Stroop
Mioni és mtsai (2013)	klinikai orientációjú laboratóriumi	esemény*, idő*	n. a.	n. a.	Fonemikus fluencia, Kategória fluencia**, TMT, WCST

Szerző és évszám	PM-mérőeszköz	PM-kulcsinger típusa	Prospektív és retrospektív összetevők	Hangulati állapotok	Végrehajtó funkciókat mérő feladatok
Mioni és mtsai (2015)	klínikai orientációjú laboratóriumi	esemény*, idő*	P, R	n. a.	n. a.
Mioni és mtsai (2017)	klínikai orientációjú laboratóriumi	esemény*, idő*	P, R	n. a.	n. a.
O'Brien és Kennedy (2018)	VR, klínikai, kérdőív	esemény*	P, R	n. a.	n. a.
Palermo és mtsai (2020)	klínikai	esemény*, idő*	P, R	n. a.	Fonemikus fluencia**, Fordított számterjedelem**, Go-No-Go, Kategória fluencia**, TMT, TOL, WCST
Pawawalla, Schmitter-Edgcombe és Smith (2012)	laboratóriumi, kérdőív	esemény*	P, R	n. a.	DEX, D-KEFS, TMT
Potvin és mtsai (2011)	VR, kérdőív	esemény*, idő*	P, R	depresszió, szorongás	Fonemikus fluencia, Kategória fluencia**, WISC-III Útesztő**, Stroop**, TMT
Raskin és mtsai (2017)	laboratóriumi, klínikai, kérdőív	esemény*, idő*	P, R	n. a.	Stroop**
Schmitter-Edgcombe és Wright (2004)	laboratóriumi	esemény*	n. a.	n. a.	Fonemikus fluencia, Stroop, TMT, WCST
Shum és mtsai (1999)	laboratóriumi	esemény*, idő*, cselekvés*	P	n. a.	n. a.
Tay és mtsai (2010)	klínikai	esemény*, idő*	P	depresszió	n. a.

Rövidítések és jelölések: VR = videó- és/vagy virtuálisvalóság-alapú PM-mérés, P = prospektív összetevő sértett a kontrollcsoporthoz képest, R = retrospektív összetevő sértett a kontrollcsoporthoz képest, n. a. = nincs adat, DEX = Dysexecutive Questionnaire, D-KEFS = Dells-Kaplan Executive Function System, HSCST = Hayling Sentence Completion Test, TMT = Trail Making Test, WCST = Wisconsin Card Sorting Test, TOL = Tower of London Test, WCST = Wisconsin Card Sorting Test, WISC-III = Wechsler Intelligence Scale for Children – 3rd edition

* = szignifikáns eltérés a traumás agysérült és az egészséges kontrollcsoport teljesítménye között, ** = a traumás agysérült csoportban szignifikáns összefüggést találtak a PM-teljesítmény és az adott változó között

lása elsősorban egy jól körülírt agyi struktúrához, a rostrális prefrontális kéreghez köthető (Burgess és mtsai, 2001; Okuda és mtsai, 2007). A PM működésében zavarok keletkezhetnek, amennyiben ez az agyterület, illetve a vele kapcsolatban álló agyi régiók sérülést szenvednek. Számos kutatás rávilágított arra, hogy különböző eredetű neurológiai kórképek esetén jellemző a PM-diszfunkció (Kliegel és mtsai, 2012). A traumás agysérülés egy gyakori neurológiai kórkép, melynek következményeként gyakran szenvednek fokális sérülést a prospektív emlékezethez elengedhetetlen neurális struktúrák (Levin és Krauss, 1994). Az elmúlt két évtized kutatásai arra világították rá, hogy ebben a populációban a figyelmi, emlékezeti és végrehajtó diszfunkciók mellett a PM zavara is jellemző lehet (Raskin és mtsai, 2018; Wong Gonzalez és Buchanan, 2019).

A témához kapcsolódó empirikus irodalom felkutatása során 25 tanulmány eredményeit választottuk be áttekintésünkbe. A kiválasztott kutatások jelentős hányadában azt találták, hogy a traumás agysérült személyek PM-teljesítménye szignifikáns mértékben elmarad az egészséges populációtól. Az eredmények azonban rávilágítanak arra, hogy számtalan tényező befolyásolhatja a PM-teljesítményt: a feladat egyes jellemzői mellett a klinikai és a személyi tényezők is meghatározók lehetnek.

Az 1999 és 2020 között megvalósult kutatások két szempontból is heterogénnek tekinthetők. Egyrészt, a vizsgálati minta klinikai jellemzői, úgymint a sérülés súlyossága, lokalizációja, illetve a sérülés óta eltelt idő nagy eltérést mutatnak az egyes kutatások között. Tekintve, hogy a traumás agysérüléssel diagnosztizált személyek egy igen heterogén csoportot alkotnak, ez az eredmény nem meglepő. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez idáig kevés kutatás foglalkozott azzal, hogy bizonyos klinikai jellemzőknek milyen hatása van a PM-teljesítményre. Hiányoznak az irodalomból az olyan kutatások, amelyek azt vizsgálják meg, hogy milyen különbség mutatkozik enyhe, közepes és súlyos sérüléssel jellemezhető személyek emlékezeti teljesítményében; és azzal kapcsolatban sem végeztek még kutatást, hogy miként befolyásolja a szándékokra való emlékezést a sérülés lokalizációja, lateralizációja, illetve a kómában és PTA-ban töltött idő. A jövőbeli kutatásoknak fontos lenne megvizsgálni e tényezők hatását is, hiszen lehetővé tehetnék a szakemberek számára, hogy a sérülésnek már az akut fázisában megbecsülhessék a hosszú távú kognitív következményeket. Továbbá javasoljuk, hogy a jövőbeli kutatások enyhe sérüléssel jellemezhető agysérült betegeket is vizsgáljanak. Áttekintésünkben mindössze két olyan kutatást találtunk, melyek enyhe sérültek PM-funkcióit vizsgálták: mindkettő sérült PM-működést talált a kontrollcsoporthoz képest. Tay és munkatársai (2010) eredményei arra is rávilágítottak, hogy a csökkent PM-funkciók nemcsak az akut időszakban, hanem a sérülés után három hónappal is fennálltak. Ezek az eredmények ellentmondanak korábbi kutatásoknak, amelyek szerint az enyhe sérülést követően a kognitív funkciók hamar visszaállnak a premorbid szintre (Iverson, 2005; Schretlen és Shapiro, 2003).

Az áttekintett kutatások abból a szempontból is heterogénnek tekinthetők, hogy milyen mérőeszközt használtak a PM-funkciók felmérésére, és a PM-feladat mely jellemzőire fókuszáltak az eredmények értelmezése során. A PM-feladat típusának nem volt meghatározó szerepe: traumás agysérült személyek alacsonyabb PM-teljesítményt mutattak az egészséges személyekhez képest különböző laboratóriumi, naturalisztikus és klinikai mérőeszközökön is. A feladat kapcsán a PM-teljesítményt leginkább a

prospektív kulcsinger típusa és kiugró jellege, illetve a folyamatban lévő feladat összetettsége befolyásolja. Az áttekintett kutatások alapján megállapítható, hogy az időalapú, nem kiugró kulcsingerek és a komplex folyamatban lévő feladatok esetén a legnagyobb a különbség a traumás agysérült és az egészséges személyek teljesítménye között. Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy az ilyen feladatok nagymértékű monitorozást, önindította tervezést és kognitív erőforrást igényelnek (Wong Gonzalez és Buchanan, 2019). E tényezők magyarázhatják továbbá a végrehajtó funkciók és a PM közötti komplex kapcsolatot is. Az áttekintett kutatások szerint ugyanis traumás agysérült személyeknél a végrehajtó funkciókat mérő tesztek eredménye csak akkor járt együtt a PM-teljesítménnyel, ha magas kognitív terhelésű feladatot alkalmaztak (Maujean és mtsai, 2003), vagy ha időalapú kulcsingert használtak (Mioni és mtsai, 2013). Ez összhangban van azokkal az eredményekkel is, melyek szerint a végrehajtó funkciók hozzájárulása a PM működéséhez nagymértékben függ attól, hogy milyen PM-feladatot használunk (Martin és mtsai, 2003). Ugyanakkor nemcsak a PM-, hanem a végrehajtó funkciók mérésére használt feladatoknak is szerepe lehet a két tényező kapcsolatában. A kognitív rugalmasság és a gátlási folyamatok fontosságára hívja fel a figyelmet az az eredmény, miszerint a betegcsoportban leginkább a verbális fluencia-tesztek és a Stroop-feladat eredményei álltak kapcsolatban a PM-teljesítménnyel (pl. Clune-Ryberg és mtsai, 2011; Palermo és mtsai, 2020). Az eredményeket azonban tovább árnyalja, hogy több olyan kutatást is azonosítottunk, amelyben a végrehajtó működések nem álltak kapcsolatban traumás agysérült személyek PM-teljesítményével (Mathias és Mansfield, 2005; Pavawalla és mtsai, 2012; Schmitter-Edgecombe és Wright, 2004). Ezek a kutatások nem közöltek pontos adatokat a sérülés lokalizációjával kapcsolatban, így nem tudhatjuk, hogy a vizsgált betegeknél milyen mértékben volt érintett a prefrontális kéreg, amely mindkét kognitív funkció működéséhez elengedhetetlen. A jövőbeli kutatásoknak a sérülés lokalizációjának pontos feltüntetésével mellett érdemes lenne tovább vizsgálnia a két kognitív funkció kapcsolatát.

Szintén ellentmondásos eredményeket találtunk az időalapú PM-feladatokban a késleltetéssel kapcsolatban, ami arra utal, hogy a késleltetés hossza nem feltétlenül járul hozzá a csoportok közötti különbséghez; e tényező meghatározásához azonban további kutatások szükségesek. A prospektív és retrospektív összetevők kapcsán szintén inkonzisztensek az eredmények; további vizsgálatok szükségesek annak megállapításához, hogy ebben a betegcsoportban milyen tényezők befolyásolják ezeknek a PM-összetevőknek a szelektív sérülését.

A traumás agysérült személyek PM-funkcióját meghatározó háttérváltozók nemcsak a tudományos kutatás szempontjából érdekesek, hanem kulcsfontosságúak a neuropszichológiai rehabilitáció során is; a hatékony rehabilitációs technikák kidolgozásához ugyanis fontos azonosítani azokat a tényezőket, amelyek mérsékelhetik a PM-sérülést ebben a populációban. Az elméleti áttekintésben említettük, hogy a traumás agysérülés eddigi irodalma a retrospektív emlékezeti károsodásra fókuszált, így nem meglepő, hogy rehabilitációs technikákat is inkább ezen a téren fejlesztettek ki, és mindeddig kevés kutatás foglalkozott a PM-tréning hatásaival (Fleming, Shum, Strong és Lightbody, 2005). Fontos azonban megjegyezni, hogy az emlékezet rehabilitációja nem a sérülés előtti szintre való visszaállást célozza meg; a hangsúly inkább azon van, hogy a betegnek segítsünk megérteni és kezelni a mindennapi életben felmerülő

emlékezeti problémáit azáltal, hogy különböző, egyénre szabott technikákat tanítunk neki (Wilson, 2004).

Az a kutatási eredmény, miszerint traumás agysérült személyeknél nagyobb PM-zavart találtak az időalapú feladatok során az eseményalapú feladatokhoz képest, könnyen felhasználható egy emlékezeti tréning során. Ha egy személynek a mindennapjai során nehézséget okoz az, hogy a gyógyszereit egy bizonyos időben vagy bizonyos időközönként bevegye, akkor ezt az időalapú feladatot át lehet keretezni a számára úgy, hogy egy esemény váltsa ki a szándék előhívását, például a gyógyszer bevitelét inkább az étkezésekhez, és ne konkrét időpontokhoz kösse (Henry, Phillips és mtsai, 2007). Szintén segíti a rehabilitációt, ha előzetesen felmérjük, hogy a betegnek a PM kapcsán a prospektív vagy a retrospektív összetevő okoz gondot. A prospektív összetevő fejlesztésében és a külső ösztönzések internalizálásában segíthetnek például a *kompensációs stratégia* részét képező *külső emlékeztetők*, úgymint a naplók, jegyzetfüzetek, és az olyan elektronikus eszközök, mint a csipogók, okostelefon-alkalmazások vagy weboldalak (Raskin és mtsai, 2018). A *belső kompensációs stratégiák*, például a vizualizációs technika, a kezdőbetű mnemonika vagy az elaboratív kódolás szintén népszerűek a rehabilitációban, és alkalmasak mind a prospektív, mind a retrospektív összetevő fejlesztésére. A komorbid kognitív zavarok feltérképezése szintén nagy fontossággal bír. Amennyiben a neuropszichológiai tesztelés során fény derül arra, hogy egy betegnek súlyos figyelmi vagy végrehajtó funkciók problémái vannak, célszerű először ezeket a képességeket tréningezni, mielőtt egy összetettebb, prospektív emlékezetet fejlesztő tréninget kezdenénk el. Emellett egy PM-tréning megtervezésénél hangsúlyoznunk kell az egyénre szabott terápia fontosságát. Ahogy az áttekintett irodalomból is látszik, számtalan tényező járulhat hozzá traumás agysérülés esetén a PM-teljesítményhez. Tanulmányunk e tényezők közül a különböző klinikai változókat (a sérülés súlyossága, lokalizációja, a kóma és a PTA hossza, a sérülés óta eltelt idő, komorbid hangulat-zavarok), illetve a PM-feladat különböző jellemzőit (mérőeszköz jellege, prospektív kulcsinger típusa, folyamatban lévő feladat összetettsége, prospektív és retrospektív összetevők) helyezte fókuszba. Azonban az általunk áttekintetteken felül számos más tényező is hozzájárulhat a sikeres PM-működéshez, úgymint a résztvevő motivációja (Jeong és Cranney, 2009), a kulcsinger valenciája (Clark-Foos, Brewer, Marsh, Meeks és Cook, 2009), a metaemlékezet (McDonald-Miszczak, Gould és Tychynski, 1999) vagy az alvásminőség (Rehel és mtsai, 2019). Javasoljuk, hogy a jövőbeli kutatások ezeket a háttérváltozókat is vegyék figyelembe traumás agysérült betegek PM-teljesítményének felmérése, értékelése során, amire az elkövetkezőkben saját empirikus kutatásainkban is kísérletet teszünk.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

Köszönjük Mikula Bernadett PhD-hallgatónak a kézirat átolvasása során nyújtott szakmai észrevételeit.

IRODALOM

A * a szakirodalmi áttekintésbe bevont empirikus tanulmányokat jelöli.

- Altgassen, M., Kliegel, M., & Martin, M. (2009). Event-based prospective memory in depression: The impact of cue focality. *Cognition and Emotion*, 23(6), 1041–1055.
- Altgassen, M., Williams, T. I., Bölte, S., & Kliegel, M. (2009). Time-based prospective memory in children with autism spectrum disorder. *Brain Impairment*, 10(1), 52–58.
- *Banville, F., & Nolin, P. (2012). Using virtual reality to assess prospective memory and executive functions after traumatic brain injury. *Journal of CyberTherapy and Rehabilitation*, 5(1), 45–55.
- Bishara, S. N., Partridge, F. M., Godfrey, H. P., & Knight, R. G. (1992). Post-traumatic amnesia and Glasgow Coma Scale related to outcome in survivors in a consecutive series of patients with severe closed-head injury. *Brain Injury*, 6(4), 373–380.
- Bravin, J. H., Kinsella, G. J., Ong, B., & Vowels, L. (2000). A study of performance of delayed intentions in multiple sclerosis. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 22(3), 418–429.
- Brooks, D. N., Aughton, M. E., Bond, M. R., Jones, P., & Rizvi, S. (1980). Cognitive sequelae in relationship to early indices of severity of brain damage after severe blunt head injury. *Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry*, 43(6), 529–534.
- Burgess, P. W. (1997). Theory and methodology in executive function research. In Rabbit, P. (Ed.), *Methodology of frontal and executive function* (pp. 81–116). Hove: Psychology Press.
- Burgess, P. W., Quayle, A., & Frith, C. D. (2001). Brain regions involved in prospective memory as determined by positron emission tomography. *Neuropsychologia*, 39(6), 545–555.
- Burgess, P. W., Dumontheil, I., & Gilbert, S. J. (2007). The gateway hypothesis of rostral prefrontal cortex (area 10) function. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(7), 290–298.
- Burgess, P. W., Gonen-Yaacovi, G., & Volle, E. (2011). Functional neuroimaging studies of prospective memory: what have we learnt so far? *Neuropsychologia*, 49(8), 2246–2257.
- *Canty, A. L., Fleming, J., Patterson, F., Green, H. J., Man, D., & Shum, D. H. (2014). Evaluation of a virtual reality prospective memory task for use with individuals with severe traumatic brain injury. *Neuropsychological Rehabilitation*, 24(2), 238–265.
- *Carlesimo, G. A., Casadio, P., & Caltagirone, C. (2004). Prospective and retrospective components in the memory for actions to be performed in patients with severe closed-head injury. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 10(5), 679–688.
- *Carlesimo, G. A., Formisano, R., Bivona, U., Barba, L., & Caltagirone, C. (2010). Prospective memory in patients with severe closed-head injury: Role of concurrent activity and encoding instructions. *Behavioural Neurology*, 22(3–4), 101–110.
- Chau, L. T., Lee, J. B., Fleming, J., Roche, N., & Shum, D. (2007). Reliability and normative data for the Comprehensive Assessment of Prospective Memory (CAPM). *Neuropsychological Rehabilitation*, 17(6), 707–722.
- Chen, N. Y. C., & Batchelor, J. (2019). Length of post-traumatic amnesia and its prediction of neuropsychological outcome following severe to extremely severe traumatic brain injury in a litigating sample. *Brain Injury*, 33(8), 1087–1096.
- Clark-Foos, A., Brewer, G. A., Marsh, R. L., Meeks, J. T., & Cook, G. I. (2009). The valence of event-based prospective memory cues or the context in which they occur affects their detection. *The American Journal of Psychology*, 122(1), 89–97.
- *Clune-Ryberg, M., Blanco-Campal, A., Carton, S., Pender, N., O'Brien, D., Phillips, J., et al (2011). The contribution of retrospective memory, attention and executive functions to the

- prospective and retrospective components of prospective memory following TBI. *Brain Injury*, 25(9), 819–831.
- Cona, G., Scarpazza, C., Sartori, G., Moscovitch, M., & Bisiacchi, P. S. (2015). Neural bases of prospective memory: a meta-analysis and the “Attention to Delayed Intention” (AtoDI) model. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 52, 21–37.
- Cona, G., & Rothen, N. (2019). Neuropsychological and physiological correlates of prospective memory. In Rummel, J., & McDaniel, M. A. (Eds), *Prospective memory* (pp. 95–115). Routledge.
- Costa, A., Peppe, A., Caltagirone, C., & Carlesimo, G. A. (2008). Prospective memory impairment in individuals with Parkinson’s disease. *Neuropsychology*, 22(3), 283.
- Crawford, J., Smith, G., Maylor, E., Della Sala, S., & Logie, R. (2003). The Prospective and Retrospective Memory Questionnaire (PRMQ): Normative data and latent structure in a large non-clinical sample. *Memory*, 11(3), 261–275.
- Crowe, S. F. (2008). *The behavioural and emotional complications of traumatic brain injury*. Psychology Press.
- Ellis, J. A., & Freeman, J. E. (2008). Ten years on: Realizing delayed intentions. In Kliegel, M., McDaniel, M. A., & Einstein, G. O. (Eds), *Prospective memory: Cognitive, neuroscience, developmental, and applied perspectives* (pp. 1–27). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Fleming, J. M., Shum, D., Strong, J., & Lightbody, S. (2005). Prospective memory rehabilitation for adults with traumatic brain injury: A compensatory training programme. *Brain Injury*, 19(1), 1–10.
- Haslam, C., Batchelor, J., Fearnside, M. R., Haslam, S. A., Hawkins, S., & Kenway, E. (1994). Post-coma disturbance and post-traumatic amnesia as nonlinear predictors of cognitive outcome following severe closed head injury: findings from the Westmead Head Injury Project. *Brain Injury*, 8(6), 519–528.
- *Henry, J. D., Phillips, L. H., Crawford, J. R., Kliegel, M., Theodorou, G., & Summers, F. (2007). Traumatic brain injury and prospective memory: Influence of task complexity. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 29(5), 457–466.
- Henry, J. D., Rendell, P. G., Kliegel, M., & Altgassen, M. (2007). Prospective memory in schizophrenia: Primary or secondary impairment? *Schizophrenia Research*, 95(1–3), 179–185.
- Iverson, G. L. (2005). Outcome from mild traumatic brain injury. *Current Opinion in Psychiatry*, 18(3), 301–317.
- Jeong, J. M., & Cranney, J. (2009). Motivation, depression, and naturalistic time-based prospective remembering. *Memory*, 17(7), 732–741.
- Jones, S., Livner, Å., & Bäckman, L. (2006). Patterns of prospective and retrospective memory impairment in preclinical Alzheimer’s disease. *Neuropsychology*, 20(2), 144.
- Kerns, K. A., & Price, K. J. (2001). An investigation of prospective memory in children with ADHD. *Child Neuropsychology*, 7(3), 162–171.
- *Kinch, J., & McDonald, S. (2001). Traumatic brain injury and prospective memory: An examination of the influences of executive functioning and retrospective memory. *Brain Impairment*, 2(2), 119–130.
- *Kinsella, G. J., Ong, B., & Tucker, J. (2009). Traumatic brain injury and prospective memory in a virtual shopping trip task: Does it matter who generates the prospective memory target? *Brain Impairment*, 10(1), 45–51.
- Kliegel, M., Martin, M., McDaniel, M. A., & Einstein, G. O. (2002). Complex prospective memory and executive control of working memory: A process model. *Psychological Test and Assessment Modeling*, 44(2), 303.
- Kliegel, M., Jäger, T., Altgassen, M., Shum, D. (2012). Clinical Neuropsychology of Prospective Memory. In Kliegel, M., McDaniel, M. A., & Einstein, G. O. (Eds), *Prospective memory: Cogni-*

- tive, neuroscience, developmental, and applied perspectives* (pp. 283–308). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- *Knight, R. G., Harnett, M., & Titov, N. (2005). The effects of traumatic brain injury on the predicted and actual performance of a test of prospective remembering. *Brain Injury, 19*(1), 19–27.
- *Knight, R. G., Titov, N., & Crawford, M. (2006). The effects of distraction on prospective remembering following traumatic brain injury assessed in a simulated naturalistic environment. *Journal of the International Neuropsychological Society, 12*(1), 8–16.
- Kvavilashvili, L. (1987). Remembering intention as a distinct form of memory. *British Journal of Psychology, 78*(4), 507–518.
- Kvavilashvili, L. (1992). Remembering intentions: A critical review of existing experimental paradigms. *Applied Cognitive Psychology, 6*(6), 507–524.
- Kvavilashvili, L., & Ellis, J. (1996). Varieties of intention: Some distinctions and classifications. In Brandimonte, M., Einstein, G. O., & McDaniel, M. A. (Eds), *Prospective memory: Theory and applications* (pp. 23–52). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- *Lajeunesse, A., Potvin, M. J., Audy, J., Paradis, V., Giguère, J. F., & Rouleau, I. (2019). Prospective memory assessment in acute mild traumatic brain injury. *The Clinical Neuropsychologist, 33*(7), 1175–1194.
- Levin, H. S. & Krauss, M. F. (1994). The frontal lobes and traumatic brain injury. *Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neuroscience, 6*, 433–454.
- Levin, H. S., Hanten, G. (2004). Posttraumatic Amnesia and Residual Memory Deficit after Closed Head Injury. In Baddeley, A. D., Kopelman, M., & Wilson, B. A. (Eds), *The essential handbook of memory disorders for clinicians* (pp. 37–67). John Wiley & Sons.
- Marshman, L. A., Jakabek, D., Hennessy, M., Quirk, F., & Guazzo, E. P. (2013). Post-traumatic amnesia. *Journal of Clinical Neuroscience, 20*(11), 1475–1481.
- Martin, M., Kliegel, M., & McDaniel, M. A. (2003). The involvement of executive functions in prospective memory performance of adults. *International Journal of Psychology, 38*(4), 195–206.
- *Mathias, J. L., & Mansfield, K. M. (2005). Prospective and declarative memory problems following moderate and severe traumatic brain injury. *Brain Injury, 19*(4), 271–282.
- *Maujean, A., Shum, D., & McQueen, R. (2003). Effect of cognitive demand on prospective memory in individuals with traumatic brain injury. *Brain Impairment, 4*(2), 135–145.
- McDaniel, M. A., & Einstein, G. O. (2000). Strategic and automatic processes in prospective memory retrieval: A multiprocess framework. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition, 14*(7), 127–144.
- McDonald-Miszczak, L., Gould, O. N., & Tychynski, D. (1999). Metamemory predictors of prospective and retrospective memory performance. *The Journal of General Psychology, 126*(1), 37–52.
- Meacham, J. A., & Dumitru, J. (1976). Prospective remembering and external retrieval cues. *Catalog of Selected Documents in Psychology, 6*(65), Ms. No. 1284.
- Meacham, J. A., & Singer, J. (1977). Incentive effects in prospective remembering. *The Journal of Psychology, 97*(2), 191–197.
- Miller, E. K., & Cohen, J. D. (2001). An integrative theory of prefrontal cortex function. *Annual Review of Neuroscience, 24*(1), 167–202.
- *Mioni, G., Stablum, F., McClintock, S. M., & Cantagallo, A. (2012). Time-based prospective memory in severe traumatic brain injury patients: The involvement of executive functions and time perception. *Journal of the International Neuropsychological Society, 18*(4), 697–705.

- *Mioni, G., Rendell, P. G., Henry, J., Cantagallo, A., & Stablum, F. (2013). An investigation of prospective memory functions in people with traumatic brain injury using Virtual Week. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, *35*(6), 617–630.
- *Mioni, G., Rendell, P. G., Terrett, G., & Stablum, F. (2015). Prospective memory performance in traumatic brain injury patients: a study of implementation intentions. *Journal of the International Neuropsychological Society*, *21*(4), 305–313.
- *Mioni, G., Bertucci, E., Rosato, A., Terrett, G., Rendell, P. G., Zamuner, M., & Stablum, F. (2017). Improving prospective memory performance with future event simulation in traumatic brain injury patients. *British Journal of Clinical Psychology*, *56*(2), 130–148.
- Miyake, A., Friedman, N. P., Emerson, M. J., Witzki, A. H., Howerter, A., & Wager, T. D. (2000). The unity and diversity of executive functions and their contributions to complex “frontal lobe” tasks: A latent variable analysis. *Cognitive Psychology*, *41*(1), 49–100.
- *O’Brien, K. H., & Kennedy, M. R. (2018). Predicting Remembering: Judgments of Prospective Memory After Traumatic Brain Injury. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, *61*(6), 1393–1408.
- Okuda, J., Fujii, T., Ohtake, H., Tsukiura, T., Yamadori, A., Frith, C. D., & Burgess, P. W. (2007). Differential involvement of regions of rostral prefrontal cortex (Brodmann area 10) in time- and event-based prospective memory. *International Journal of Psychophysiology*, *64*(3), 233–246.
- *Palermo, L., Cinelli, M. C., Piccardi, L., De Felice, S., Ciurli, P., Incoccia, C., et al (2020). Cognitive functions underlying prospective memory deficits: A study on traumatic brain injury. *Applied Neuropsychology: Adult*, *27*(2), 158–172.
- *Pavawalla, S. P., Schmitter-Edgecombe, M., & Smith, R. E. (2012). Prospective memory after moderate-to-severe traumatic brain injury: A multinomial modeling approach. *Neuropsychology*, *26*(1), 91.
- *Potvin, M. J., Rouleau, I., Audy, J., Charbonneau, S., & Giguère, J. F. (2011). Ecological prospective memory assessment in patients with traumatic brain injury. *Brain Injury*, *25*(2), 192–205.
- Rabbitt, P. (Ed.) (2004). *Methodology of frontal and executive function*. Psychology Press.
- Racsomány, M., & Kónya, A. (1998). *A Rivermead Viselkedéses Memória Teszt Magyar Változat*. Thames Valley Test Company.
- Racsomány, M., Demeter, G., Csigó, K., Harsányi, A., & Németh, A. (2011). An experimental study of prospective memory in obsessive-compulsive disorder. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, *33*(1), 85–91.
- Raskin, S. A. (2004). The Memory for Intentions Screening Test. *Journal of the International Neuropsychological Society*, *10*(1), 110.
- *Raskin, S. A., Shum, D. H. K., Ellis, J., Pereira, A., & Mills, G. (2017). A comparison of laboratory, clinical, and self-report measures of prospective memory in healthy adults and individuals with brain injury. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, *40*(5), 423–436.
- Raskin, S. A., Williams, J., & Aiken, E. M. (2018). A review of prospective memory in individuals with acquired brain injury. *The Clinical Neuropsychologist*, *32*(5), 891–921.
- Rehel, S., Legrand, N., Lecouvey, G., Laniepece, A., Bertran, F., Fleury, P., et al (2019). Effects of Sleep and Age on Prospective Memory Consolidation: A Walk in a Virtual Museum. *Clocks & Sleep*, *1*(3), 332–351.
- Rendell, P. G., Gray, T. J., Henry, J. D., & Tolan, A. (2007). Prospective memory impairment in “ecstasy” (MDMA) users. *Psychopharmacology*, *194*(4), 497–504.
- Rendell, P. G., & Henry, J. D. (2009). A review of Virtual Week for prospective memory assessment: Clinical implications. *Brain Impairment*, *10*(1), 14–22.

- Rose, N. S., Rendell, P. G., Hering, A., Kliegel, M., Bidelman, G. M., & Craik, F. I. (2015). Cognitive and neural plasticity in older adults' prospective memory following training with the Virtual Week computer game. *Frontiers in Human Neuroscience*, 9, 592.
- Rude, S. S., Hertel, P. T., Jarrold, W., Covich, J., & Hedlund, S. (1999). Depression-related impairments in prospective memory. *Cognition & Emotion*, 13(3), 267–276.
- Schretlen, D., & Shapiro, A. M. (2003). A quantitative review of the effects of traumatic brain injury on cognitive functioning. *International Review of Psychiatry*, 15, 341–349.
- *Schmitter-Edgecombe, M., & Wright, M. J. (2004). Event-based prospective memory following severe closed-head injury. *Neuropsychology*, 18(2), 353.
- Scullin, M. K., Bugg, J. M., & McDaniel, M. A. (2012). Whoops, I did it again: Commission errors in prospective memory. *Psychology and Aging*, 27(1), 46.
- *Shum, D., Valentine, M., & Cutmore, T. (1999). Performance of individuals with severe long-term traumatic brain injury on time-, event-, and activity-based prospective memory tasks. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 21(1), 49–58.
- Shum, D., Levin, H., & Chan, R. C. (2011). Prospective memory in patients with closed head injury: A review. *Neuropsychologia*, 49(8), 2156–2165.
- Simons, J. S., Schölvinck, M. L., Gilbert, S. J., Frith, C. D., & Burgess, P. W. (2006). Differential components of prospective memory? Evidence from fMRI. *Neuropsychologia*, 44(8), 1388–1397.
- Smith, R. E. (2003). The cost of remembering to remember in event-based prospective memory: investigating the capacity demands of delayed intention performance. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 29(3), 347.
- Smith, R. E. (2010). What costs do reveal and moving beyond cost: Reply to Einstein and McDaniel (2010). *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 36, 1089–1095.
- Spieß, M. A., Meier, B., & Roebbers, C. M. (2015). Prospective memory, executive functions, and metacognition are already differentiated in young elementary school children. *Swiss Journal of Psychology*, 74(4), 229–241.
- *Tay, S. Y., Ang, B. T., Lau, X. Y., Meyyappan, A., & Collinson, S. L. (2010). Chronic impairment of prospective memory after mild traumatic brain injury. *Journal of Neurotrauma*, 27(1), 77–83.
- Tagliaferri, F., Compagnone, C., Korsic, M., Servadei, F., & Kraus, J. J. A. N. (2006). A systematic review of brain injury epidemiology in Europe. *Acta Neurochirurgica*, 148(3), 255–268.
- Wilson, B., Cockburn, J., & Baddeley, A. (1985). *Manual for the Rivermead Behavioural Memory Test*. London: Thames Valley Test Company, Suffolk, England.
- Wilson, B. A. (2004). Management and Remediation of Memory Problems in Brain-injured Adults. In Baddeley, A. D., Kopelman, E. D., Wilson, B. A. (Eds), *The Essential Handbook of Memory Disorders for Clinicians* (pp. 199–226). Chichester: John Wiley & Sons.
- Wilson, B. A., Emslie, H., Foley, J., Shiel, A., & Watson, P. H. K. (2005). *The Cambridge Prospective Memory Test*. London: Harcourt Assessment.
- Wong Gonzalez, D., & Buchanan, L. (2019). A meta-analysis of task-related influences in prospective memory in traumatic brain injury. *Neuropsychological Rehabilitation*, 29(5), 657–671.
- World Health Organization (2006). *Neurological disorders: public health challenges*. World Health Organization. Letöltve: 2020.12.03-án: www.who.int/mental_health/neurology/neurodiso/en/

PROSPECTIVE MEMORY AND TRAUMATIC BRAIN INJURY: A REVIEW

LENCSEÉS, ANITA – DEMETER, GYULA

To the best of our knowledge, the present paper is the first review in Hungarian on the topic of prospective memory (PM), and it has a dual objective. On the one hand, it summarizes the most important concepts, theories, experimental and neuroscientific results of PM, describing the clinical relevance of the research. PM refers to the memory for future intentions, and it is a complex cognitive ability that is essential in performing our day-to-day tasks. PM function is related to the prefrontal cortex and its connections, and its dysfunction is well-documented in several diseases affecting the frontostriatal system. This review focuses on traumatic brain injury, a common neurological disorder. Patients with traumatic brain injury experience PM dysfunction, which is a common and persistent cognitive disorder making their everyday life the most difficult. Nevertheless, little research has investigated the factors contributing to decreased PM performance in this patient population, and the results are contradictory.

Another goal of our study is to summarize empirical research on PM performance after traumatic brain injury. In this literature review, we identified 25 empirical studies comparing the PM performance of adults with traumatic brain injury with those of healthy controls. Based on these empirical results, PM dysfunction is a common finding after traumatic brain injury. However, a number of factors can affect PM performance in this population: the severity and localization of injury, time spent in coma, length of posttraumatic amnesia, time since injury, mood disorders and comorbid cognitive disorders, and task characteristics, such as the type of measurement, the components of the PM task, and features of the PM cue and the ongoing task.

In our opinion, these findings not only provide essential conclusions about understanding the functioning of PM, but they can also establish the foundation for rehabilitation and therapeutic work, and contribute to the creation of an effective cognitive training focused on PM for traumatic brain injury patients.

Keywords: *prospective memory, delayed intentions, traumatic brain injury, rehabilitation*

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

Béérkezett könyvek

PSZICHOLÓGIATÖRTÉNET ÉS ESZMETÖRTÉNET

Bradley, Ben: *Darwin's psychology*. Oxford: Oxford University Press, 2020, xiv, 409 oldal, £29,99.

Az ausztrál pszichológus könyve új szempontból tekint Darwin pszichológiai örökségére. Egyrészt a mai lélektan laboratóriumi világával szembeállítja Darwin gazdag megfigyelőkészségeit. Másrészt számos mai evolúciós pszichológiai értelmezés merev genetikai determinista felfogásával szemben olyan Darwin-örökséget mutat fel, melyben központi szerepet játszik az állati és emberi cselekvéses kezdeményezés. Darwin ágencia kulcsfogalmát elsősorban az érzelmekről szóló Darwin-köteten keresztül mutatja be. Olyan ösztönvilágot állít előtérbe, mely hajlékony, másrészt melynek lényegi mozzanata a társas világba illeszkedés.

Hargittai Balázs: *Négyszemközt a tudománnyal. Válogatás Hargittai István írásaiból*. Budapest: Akadémiai, 2020, 449 oldal, 4800 Ft.

Az Egyesült Államokban dolgozó, szintén vegyész fiú által kötetbe rendezett tanulmányok a kiváló kémikus tudománytörténeti írásait fogják egybe. Wigner Jenő és Oláh György mellett számos Nobel-díjas munkáját elemzi, sokszor személyes interjúkon keresztül is. A pszichológusok számára három izgalmas mozzanatot mutat be a kötet. Az egyik a Horthy-korszakbeli numerus clausus és a zsidóüldözések hatásának szenvedélyes bemutatása. Fontos ennek értelmezése nemcsak a magyar fizika és vegyészet, de a pszichológia történetének értelmezéséhez is. A másik mozzanat a Magyarországról indultak, Wigner, Oláh, a politikai szereplése miatt sokat vitatott Teller életútjának elemzése, ahol az „elit középiskolás” indulások máig mementók arra, mit is jelent perspektivikusan az iskolák nivellálása. Végül a nagy emberek, pl. Oláh György vagy John Watson „nagygyá válásának” története izgalmas személyiség-lélektani tanulmány is a siker összetevőiről.

La question mémorielle au XXIe siècle: Jouer éternellement le passé. Párizs: L'Harmattan, 2019, 193 oldal, 20,50 €.

A francia filozófus és kultúrtörténész könyve esszéisztikus kifejtésben elemzi a mai emlékezetkultuszok és a tudományos történetírás eltéréseit. Ugyanakkor a vészkorszak és a gyarmatosítás emlékezeti kultuszát elemezve arra is rámutat, hogy maga az emlékeztetés milyen nagy szerepet játszik a csoportok önazonosságának dinamikus fenntartásában.

KLINIKAI PSZICHOLÓGIA

Heinz Böker, Peter Hartwich és Georg Northoff: *Neuropszichodinamikus pszichiátria*. Budapest: Oriold, 2019, xxiv + 630 oldal, 10 500 Ft.

Német és svájci szerzők igen alapos kézikönyve arról, hogyan is kapcsolódik egymással a mai világ három klasszikus közelítése a mentális zavarokhoz. A pszichoanalitikus, az ideg-tudományi és a klasszikus pszichiátriai megközelítés egymáshoz kapcsolása a könyv célja. Ezt az elméletek összevetésével teszik meg. Külön fejezetek mutatják be központi fogalmak, például a self vagy az érzelmek három szempontú értelmezését. A legizgalmasabb azonban a könyvben, különösen a gyakorló klinikusnak, hogy nagy betegcsoportoknál (skizofrénia, depresszió, szorongás, kényszer, függőség stb.) mutatják be részletesen a pszichoanalitikus és neurobiológiai elméletek összekapcsolását, illetve egymásra vonatkoztatását.

PEDAGÓGIAI PSZICHOLÓGIA

Polonyi Tünde, Abari Kálmán és Szabó Fruzsina (szerk.): *Innováció az oktatásban*. Budapest: Oriold, 2020, 431 oldal, 4500 Ft.

A debreceni pszichológusok indította A pszichológia a gyakorlatban sorozat újabb kötete 15 elméleti fejezetben és 15 iskolai gyakorlatot bemutató esetelemzésben járul hozzá a mai megújuló iskola folyamatainak pszichológiai értelmezéséhez. Az esettanulmányok javarészt az új típusú kísérletezésről és az internet-, illetve számítógép-használatról szólnak. Az elméleti áttekintések három téma köré rendeződnek. Az egyik a játékos elemek behozása az iskolába (gamifikáció), a másik az újító IKT-használat, a harmadik pedig az iskolai motiváció és a jóllét elemzése.

Abari Kálmán, Kiss Tamás és Polonyi Tünde (szerk.): *Válságok megelőzése és kezelése*. Budapest: Oriold, 2020, 372 oldal, 3600 Ft.

A Polonyi Tünde vezette debreceni kutatócsoport meghívott szerzőkkel kiegészített kötete 17 fejezetben kiváló, friss elemzés az élet válságairól, javarészt az életút állomásai szerint rendezve. Bartyik Gitta és Polonyi Tünde jó áttekintést adnak a válság és konfliktus irodalmáról. V. Komlósi Annamária pedig, mintegy érzékeltetve a kötet frissességét, a mai járványválságot elemzi a katasztrófakezelés szemszögéből. A gyermekkorról szóló részben Ollé János és Szondy Máté az iktatás technológiai megújulásával kapcsolatos stresszeket, kihívásokat és kudarcokat elemzik, ismét sok mai hangsúllyal. A felnőttkorról szóló hét fejezet bemutat általános konfliktuskezelési elveket is. Balassa Bálint és Sztancsik Veronika arról ír, hogy ne higgyünk abban, hogy a konfliktusok elkerülhetők, és amikor vannak könnyen megoldhatók, Nyilas Kata és Héjja-Nagy Katalin pedig a passzív és aktív halogatás eltéréseit taglalja. A rész legtöbb fejezete azonban őszinte szembenézés az élet nagy konfliktusaival (család-munka, a munkahelyi kiegészítés, a daganatos ember életmódja, meddőség, férfiklimax), ami jól mutatja a lány határt pedagógiai, tanácsadási és klinikai helyzetek között. Az időskorról szóló három fejezetről ugyanez mondható el, amelyekben a gyásztól az időségek lassabb beszédéig tekintik át a területet. A könyv egészében érdekes műfaj. Tanácsadás a konfliktusok kezeléséhez mind szakemberek, mind más, érintett értelmiségiek számára.

PSZICHOANALÍZIS, IDEOLÓGIA, TÁRSADALOM¹

Kapás István Pszichoanalízis, ideológia, társadalom –
A magyar Freud-recepció történetéhez című műve kapcsán

Beszélgetőtársak: *Parászka Boróka* szerkesztőasszony és *Pléh Csaba*

Parászka Boróka: Az *Értsünk szót!* mai adásában visszamegyünk az időben, legalábbis ami a szellemtörténetet és a tudománytörténetet illeti, de azt hiszem, hogy nagyon fontos, a jelenre vonatkozó következtetéseket is találhatunk ezen tudománytörténeti utazás során. Kapás István a magyar pszichoanalízis történetéről írt kötetéről beszélgetünk mai meghívottunkkal, Pléh Csabával, aki az Oriold Kiadó kiadványát fogja ajánlani, elemezni vagy kritizálni – ezt rá bízom –, amely kötet s amely munka, amint már mondtam, a magyarországi pszichoanalízis megjelenéséről, ideológiai kötődéseiről és a pszichoanalízis körüli vitákról szól. Az, ahogyan megjelenik a pszichoanalízis a 20. század elején, a könyvben pontos évszám is meg van jelölve, azaz 1907-től, s ahogy létrejön a Magyar Pszichoanalitikus Társaság is, nagyon érdekes folyamatok és időszakok. Már az is sokatmondó, hogy korán érkezik, és fontos viták lesznek körülötte. Hogyan jut el Magyarországra, és miért élesednek ki ezek a viták?

Pléh Csaba: Szerkesztőasszony már mondta, hogy egy időutazást végzünk. Két szempontból is időutazás ez. A könyv címe *Pszichoanalízis, ideológia, társadalom – A magyar Freud-recepció történetéhez*. Kapás István, a szerző, egy különösen tehetséges, kiváló ember, aki filozófus, pszichológus és neurológus orvos egyszerre. Ez önmagában motiválja az egyik időutazást. István nekem is diákom volt az 1980-as években, és ezt a könyvet – s ez az időutazás egyik oldala – eredetileg akkor írta mint filozófiai és pszichológiai szakdolgozatot, és később mint egyetemi doktori értekezést. Aztán otthagya ezt a pá-

1 Beszélgetés a marosvásárhelyi magyar rádió *Értsünk szót!* című, Parászka Boróka szerkesztette kulturális műsorában, 2020. október 12-én.

lyát, a filozófiai pszichológiát, orvos lett, neurológus szakorvos, a pesti Szent János Kórház Neurológiai Osztályának főorvoshelyettese. A kiváló neurológiai szakember irodalmárok készítésére tért vissza több mint 30 évvel ezelőtti témájához. Ez tehát az egyik időutazás. A pesti Petőfi Irodalmi Múzeumban van egy kör, amely hosszú évek óta havi rendszerességgel a művészetpszichológia kérdéseit és ezen belül a pszichoanalízis és a művészet viszonyát tárgyalja. Ők vetették fel, hogy vajon Kapás még a pályán van-e, azután én is segítettem nekik megkeresni Kapás Istvánt, aki a mai világ körülményeinek megfelelően, kicsit átdolgozva jelentette meg ezt az eredetileg az 1980-as években készült könyvet.

A másik időutazás az *erdélyi magyarsággal* és annak kultúrájával kapcsolatos. Szerkesztőasszony említette már, hogy a könyv kiindulópontja a magyar pszichoanalízis keletkezése 1907–1908 táján és Ferenczi Sándor jelentősége ebben a folyamatban. Ám a könyv zömét a *Korunk* folyóirat 1926 és 1940 közötti, a pszichológiával és főleg a pszichoanalízissel foglalkozó írásainak szisztematikus feldolgozása képezi. Ez a második időutazás. Tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy közel 100 év után ez a kötet újabb emlékeztető arra, hogy a magyarság szellemi életében a két világháború közötti időben a *Korunk*nak Kolozsvárott milyen óriási szerepe volt az akkori szellemi újítások – ők általában ezt haladásnak, progressziónak nevezik – integrálásában és Magyarország felé való közvetítésében. Tehát két fontos idői mozzanat keretezi a könyvet. Az egyik, hogy egy neurológus tér vissza egykori pszichoanalitikusi érdeklődéséhez. Ironikusan emlékeztetnék rá, hogy Sigmund Freud útja fordított volt, ő neurológusból lett pszichoanalitikus. A másik időutazás pedig az, hogy újra emlékeztet minket a könyv arra, milyen fontos szellemi műhely is volt a két világháború közötti időkből a *Korunk* című folyóirat.

PB: Ezeket az idősíkokat nagyon fontos megérteni: hogy a pszichoanalízis mit jelentett az 1980-as években, és hogy az 1920-as években, a trianoni döntés után a *Korunk* körüli társadalomtudósok miért fordulnak a pszichoanalízis felé, vagy miért kezdenek el vitatkozni róla. Ahogy az is egy furcsa kérdés, hogy az első világháború küszöbén hogyan jut be Magyarországra a pszichoanalízis. Vagyis a krízishelyzetek és a krízisidőszakok valahogy összetorlódnak. Most azt látom az utóbbi 2-3 év nemzetközi szakirodalmában, hogy a pszichoanalízis társadalomtudományos alkalmazása, az arra való reflexió ismét reneszánszát éli, s hogy nem véletlen, hogy ez a könyv az 1980-as évek után most került elő Magyarországon. Mennyire megalapozott az én sejtelmem?

PCs: Valószínűleg megalapozott. De azért kicsit beszélek a könyv tartalmáról is, mert a párhuzam megalapozottsága mellett egy nagyon érdekes kontrasztban is él a mai világunk akár az 1980-as évekkel, akár az 1920-as évekkel. Az 1920-as évek világában, és ez nagyon izgalmasan mutatja a *Korunk* frissességét, nemcsak Magyarországon volt nagy érdeklődés a pszichoanalitikus emberkép és a társadalom egészének folyamatai összekapcsolása iránt. A Freud által is sugallt társadalmi értelmezést nemcsak magyarok kezdték előtérbe állítani, hanem például német pszichoanalitikusok, elsősorban Wilhelm Reich, majd az oroszok is. Az utóbbira példaként a *Korunk* anyagában szerepelnek olyan szerzők, mint az akkor még kazányi idegorvosként azonosított, később

igen híressé vált Alekszandr Lurija. Ezeket az embereket, beleértve a magyarokat is, elsősorban az izgatta, hogyan lehet a családszerkezet, a családon belüli elnyomás folyamatának elemzéséből eljutni a társadalmi elnyomás értelmezéséig, illetve a társadalmi elnyomással szembeni lázadás értelmezéséig. Ebben különböző változatok voltak. Voltak olyanok, mint Wilhelm Reich felfogása, amelyek valójában a szexuális felszabadítást szerették volna a társadalom szolgálatába állítani, voltak azonban olyanok is, akik versengve a kor alternatív mélylélektani irányjaival, elsősorban Adler felfogásával, tovább elemezték a Freudtól származó üzenetet, hogy a családszerkezet és a társadalmi szerkezet autoriter volta között valamilyen nem triviális viszony van. Azért mondom, hogy nem triviális, mert a cikkekben már akkor is nagyon élesen szembekerül egymással a korabeli, az 1920-as, 1930-as évekbeli marxista és pszichoanalitikus társadalomértelmezés. A pszichoanalitikus értelmezés valójában leegyszerűsítve a családból vezeti le a társadalmi uralmat, a marxista elemzés viszont a társadalmi uralomból vezeti le a családi uralmat, az apa szerepét. E két útról a *Korunk* hasábjain is sok vitát folytattak. De nagyon sok vitát folytattak máig izgalmas társadalompolitikai kérdések első korai megjelenéséről, mondjuk arról, hogy mi is a nők szerepe a társadalomban. Vajon helyes-e az a kissé konzervatív világbkép, amelyet a pszichoanalízis egyik olvasata ad a nők és férfiak közötti viszonyokról, vagy pedig a pszichoanalízis éppenséggel a női emancipáció eszköze kell legyen.

Említettem, hogy érdemes a korok különbségeit tekinteni. Szerkesztőasszony megjegyezte, hogy krízishelyzetekben születik a pszichoanalitikus gondolkodás. A századforduló Bécsében valójában többféle krízishelyzetben jelent meg. Az egyik a nyelvek és kultúrák találkozása és konfliktusa a monarchia fővárosában, egy másik pedig a modernizáció és a klasszikus uralmon alapuló társadalmi rend kettőssége. Ez a kiinduló krízis természetesen egy új formában, új krízisként jelenik meg az 1920-as évek világában, egyrészt a Trianon utáni Magyarország megtört fejlődésében, másrészt, és ez a Kapás István által bemutatott tanulmányokban nagyon élesen előtérbe kerül, az új autoriter szerveződések, az olasz és a német fasiszmus megjelenésével. Sok dolgozat foglalkozik már akkor, a keletkezés korában és nem évtizedekkel később azzal, hogy milyen emberi életmódbeli válsághelyzet vezet tulajdonképpen a fasiszta, autoriter rendszerek megjelenéséhez. Ha az 1980-as éveket kérdezi, amikor Kapás kolléga először megfogalmazta ezt a könyvet, Magyarországon, de tudjuk jól, hogy éppenséggel Erdélyben és Romániában is, meglehetősen új válságkorszak volt a létező szocializmusokban, ami azután az évtized végén a rendszerváltozásban robbant ki, mint mindent átalakító fordulat a válság nyomán. Válságon azt értem, hogy ma, közel fél évszázaddal később azt látjuk, hogy – csak a magyarországi helyzetet nézve – a kádári típusú egyezkedő szocializmus megrendült saját bizalmában, s ennek a megrendülésnek egyik jele volt a marxizmussal és egyáltalán a társadalomszervezéssel kapcsolatos alternatívák megjelenése a szellemi életben. Kapás előtérbe állítja a marxizmus és a pszichoanalízis viszonyának kérdését. Akkor, az 1980-as évek elején, maga a kérdés felvetése, amely a könyv korabeli interjúiban is megjelenik, valójában ennek a sajátos, magyar változatú represszív toleranciának a tünete. Annak, hogy már megengedett lesz ilyenekről beszélni. Amikor én az 1960-as években egyetemista voltam, Freud műveit egyáltalán nem lehetett Magyarországon magyar kiadásokban olvasni. Az egyetlen

Freud-kötet, amely közkézen forgott az egyetemistáknál, az az 1970-es évek elején, a Kritérium Kiadónál megjelent Freud-válogatás volt. Tehát az 1960–70-es években még meglehetősen tabutéma volt a pszichoanalízis a szellemi nyilvánosságban. Ahogy Kapás is bemutatja, ténylegesen tucatnyi ember folytatott pszichoanalitikus gyakorlatot Budapesten, de a „magaskultúra”, a könyvkiadás és az egyetemek világában nem jelent meg a pszichoanalízis. Ebben a közegben kell értelmezni azt, hogy Kapás István mint filozófus, pszichológus szakdolgozó részéről milyen merészség volt ezt a témát választani, elsősorban szintén ilyen szempontból merész és mindig felforgató gondolatokat tápláló, nemrég elhunyt mestere, Erős Ferenc inspirációjára. Azt kérdezte Szerkesztőasszony, hogy ma is van-e valamilyen válsághelyzet. Ebből a szempontból nagyon érdekes kontrasztban élünk. A századfordulón is, az 1920–30-as években is a kapcsolatot keresik az embert mozgató legfontosabb ösztönrendszer, a szexualitás és a társadalmi szerveződés között. Ez jelenik meg abban a nagyszámú *Korunk*-írásban, amelyet összefoglal Kapás könyvének a középső, legfontosabb része. Mi viszont olyan világban élünk, amelyet az 1968-as évvel lehet fémjelezni. Az 1960-as évek vége nemcsak az ifjúsági életmód forradalmát, de a szexualitás forradalmát is jelentette. Akkor sokan úgy hitték, hogy egyszerűen meg fog változni az emberek feszültségrendszere. A fogamzásgátlás és az ehhez kapcsolódó modern szexuális forradalom hatására el fognak tűnni az embereket irányító feszültségek. Ez az utópia megvolt évtizedekkel korábban is. Sok írás, amelyeket Kapás István összefoglal, akkor, az 1920-as években, úgy vélte, hogy majd ha meglesz az emberek szexuális felszabadulása, akkor más lesz. Mára azt látjuk, miközben az 1960-as évek egykor várva várt szexuális forradalma óta eltelt egy fél évszázad, és jogos a kérdés, hogy tényleg boldogabbak vagyunk-e. Egyszerűen új konfliktusaink keletkeztek. A mai világban ezek a feszültségek nem elsősorban a szexualitással, hanem az identitáskereséssel kapcsolatosak, nem leegyszerűsítve az utóbbit sem a nemi identitásra. Tudjuk jól, hogy a mai világ eszmei frontjain különböző identitáskeresések, illetve identitás-újramegtalálások – gondoljunk a nacionalista identitásokra – közötti feszültségek fogalmazódnak meg. A pszichoanalízis egyik társadalmi értelmező hivatása ma éppen az lehet, hogy ne a szexualitás problémája körül, hanem az identitáskeresés problémája körül próbálja meg értelmezni a mai kor konfliktusát vagy válságát.

PB: Említette ebben a tartalmas ismertetőben, hogy milyen jelentősége volt annak, hogy a Trianon után válságba kerülő magyar társadalom vagy a magyar társadalmak kutatói fordultak a pszichoanalízis felé. Szeretnék rákérdezni arra, hogy azon felül, hogy a magyar orvosok, szociológusok, filozófusok, társadalompszichológusok átszűrték magukon ezeket az elméleteket, mi volt az a sajátos magyar adalék, amely belekerült ezen elméletekbe ebben az időszakban. A két világháború között volt valami speciális hangsúly, amely ezekben a poszttrianoni országokban és társadalmakban megjelent. Kérdések, megközelítések, módszerek stb. A könyvben például az öngyilkosság külön fejezetet, külön figyelmet kap. Vegyük sorra, melyek ezek a kulcstémák, kulcsterületek.

PCs: Szerkesztőasszony említette, hogy *magyar kultúrák*, s ez már önmagában is egy nagyon érdekes dolog, ami egy rejtett üzenete is kicsit a könyvnek. Mégpedig az, hogy a baloldali gondolkodás és az ember lelki jelenségeiről, elsősorban a pszichoanalízisről való gondolkodás kapcsolatának keresése a korban, tehát az 1920-as, 1930-as években igen kevésbé jellemzi a magyarországi szellemi életet. Olyan volt szinte, mintha egy munkamegosztás jött volna létre. A magyar pszichoanalitikusok igyekeztek a pszichoanalízis metodikai kérdéseibe, elsősorban az elfogadóbb, kommunikáció-központú, s ezt idézőjelenben használok, „nőiesebb” pszichoanalitikus módszer kidolgozására tenni erőfeszítéseket. E tekintetben Ferenczi Sándorra gondolok. Bocsánat, ha profánul fogalmazok, a Tanácsköztársaság alatti katedraalakítás és utána az egyetemi pszichoanalitikai tanszék megszűnte és a hivatalos megkérdőjelezés közepette Ferenczi talán úgy érezhette, hogy megégette magát. A magyar pszichoanalitikusok Magyarországon ekkor visszavonulnak a pszichoanalízis díványára, a klinikai munkához. A tágabb problémák majd ebben a korban Magyarországon az adleriánusoknál jelennek meg. Sajátos munkamegosztásban a társadalom és pszichoanalízis, az emberről való átfogó módon gondolkodó pszichoanalízis filozofikus, esszéisztikus közelítése áttevéődik az erdélyi kultúrába, illetve az erdélyi kultúra fórumaként a *Korunkba*. Tehát egy olyan munkamegosztás jön létre, hogy a Magyarországon aktív pszichoanalitikusok a korban ódzkodnak a politikától – nem biztos, hogy mindenki szereti ezt a megfogalmazást –, a politika, a társadalomelmélet és a pszichoanalízis kapcsolata viszont megjelenik az erdélyi fórumokon.

PB: Itt szeretnék egy apró közbevetést tenni. Mennyire magyarázható ez azzal, hogy Magyarországon ekkor a Horthy-korszak oktatási és tudománypolitikája érvényesül, Romániában pedig a királyi Románia cenzúrája, amely nem volt finomabb, de nem tudott olyan szinten odafigyelni arra, ami magyarul megjelent, vagyis hogy úgy mondjam, nem volt annyira hatékony már a nyelvi korlátok miatt sem?

PCs: Ezzel én többé-kevésbé egyetértek. Az, amit úgy nevez, hogy a Horthy-korszak kultúrpolitikája, ez az, amit én Ferenczire vonatkoztatva úgy mondtam, hogy a forradalmi időkben elért sikerei és az utána történő megkérdőjelezés mintegy figyelmeztetésként értelmeződött számára, hogy nem érdemes a társadalmi programtervezésbe belefolylnia. Ez felel meg ennek a Horthy-korszakban való óvatosságának. Természetesen az óvatosság közepette azért vannak olyan szerzők, akik nincsenek jelen a *Korunkban*, de abban az időben Magyarországon is sokat foglalkoznak a pszichoanalízis és a kultúraelmélet kapcsolatával. Elsősorban József Attilára gondolok, aki nagyon sok módon, nemcsak a saját drámai, személyes életében, terápiás tapasztalataiban és költészetében, hanem az elméleti munkásságában is törekszik erre. Tehát ez nem kizárólagos, de a *Korunk* abból a szempontból lényeges, hogy a folyóirat egy nagy nyilvánosságú fórum volt. Ilyen típusú, a társadalom, a pszichológia és ezen belül a pszichoanalízis kérdéseit egymáshoz illesztő fórum a kor magyarországi magyar kultúrájában nincsen.

PB: Egyvalamiről, illetve nagyon sok mindenről nem beszéltünk, mert nagyon gazdag ez a Kapás István által feldolgozott *Korunk*-anyag és -gyűjtemény is, de én kiemelnék valamit, ami éppen az előbb említett okok miatt is számomra hiányzik, vagy nem kap elég hangsúlyt, valószínűleg azért, amit az előbb is elmondott, ezen évek miatt. Ebben az időben a hatalomgyakorlás, az autoriter személyiség elemzése, megértése pszichoanalitikus vagy szociálpszichológiai eszközökkel mennyiben volt kihívás, mennyire teljesült ki ez a téma, ez a kérdés, és mennyire lehet ez a mai pszichoanalitikus társadalomtudományos érdeklődés egy kis témája, kutatási területe a magyar nyelvterületen?

PCs: Úgy gondolom, hogy a korban és ezekben a *Korunk*-írásokban nem kapunk igazán megnyugtató értelmezést az autoriterizmus keletkezéséről és teljes, bonyolult, sokrétű meghatározottságáról. Állandóan ott van a feszültség, hogy ezek nagyon fontos dolgok, amelyeken elindultak ezek az emberek, de valahogy tovább kellett volna menniük. Ezt a továbblépési igényt a mi korunk nagyon jól mutatja. Ez az igény fejeződik ki abban a válságban is, amelyet az előbb úgy jellemeztem, mint különböző identitáskeresések és identitás-visszatalálások harcai, és eközben nagyon sok módon megjelennek a populizmusok és a populizmusra építő populista autoriter személyek az európai kultúrában, de más, Európán kívüli országokban, még az Egyesült Államokban is stb. Hogy a kérdés második felére reagáljak, a mai pszichoanalitikus kultúraértelmezés, de nemcsak a pszichoanalízis, hanem a pszichológia nagyon fontos kultúra- és társadalomértelmezési feladata lenne az új populizmusok keletkezésének megértése. Tehát nem egyszerűen az autoriter vezető személyiség diagnózisa, amely a Kapás István által áttekintett korban és azóta is azt kérdezi, hogyan „keletkezik” Hitler vagy Mussolini. Ennél a pszichohisztóriai kérdésnél van egy átfogóbb kérdés is. Hogyan keletkeznek azok a tömegmozgalmak, amelyek kitaszítottnak érzik magukat. Valamilyen vélelmezett és gyűlölködő kommunikációval megfogalmazott fővonalból való kimaradásként értelmezik saját életüket. E téren nagyon sok technológiai változás is van, ami révén a mai világban ezek a felfogások sokkal könnyebben tudnak terjedni, de a pszichológiának egy különös felelőssége annak megértése vagy értelmezése, hogy egy kicsit illúzióban élünk. Ez valamelyest elvezet a pszichoanalízistől. Ugyancsak az 1930-as években Németországból a zsidósága miatt elűldözött német, majd amerikai szociálpszichológus, Kurt Lewin mítoszában élünk, aki egy korszak, az 1940–1960-as évek világában reprezentatívá vált kísérleteket végzett óvodásoknál arról, hogy a demokratikus társadalomszervezés mennyivel hatékonyabb, mint az autoriter. Ezt több lépésben kiterjesztve abban az illúzióban élünk, hogy mindenkinek csupán észre kellene vennie, hogy mi az igazi érdeke, és akkor mindannyian egy békességes, egyezkedő, demokratikus vezetési stílus mellett fogunk élni, ahol beleszólunk a közösség dolgaiba, és meghallgatnak minket. Vagyis egy felvilágosodott, optimista világkép élt bennünk, hogy az emberek csak fel kell ismerjék az igazságot, az egyetlen helyes utat, és akkor mind bárányszelídéssel él majd. A mai világ nem ezt mutatja. Nagy fokú önértelmezésre van szüksége a pszichológiának is a tekintetben, hogy milyen túl optimista képet sugallt arról, hogyan és hova is fog az emberi társadalomszervezés fejlődni. Ebből a szempontból érdemes elolvasnunk a régi, most már 70-80 évvel ezelőtti pszichoanalitikus társadalomértelmezéseket. Egyrészt, mint már említettem, a

szexuális felszabadítás nem vezetett az emberi konfliktusok megszűnéséhez, másrészt új konfliktusok születnek a magukat kiteszítettnek tekintő társadalmi csoportok öndefiníció-keresése közben.

PB: Még egyvalami hiányzik ebből a képletből. Itt a személyiség, a családstruktúra, sőt a családokból összeálló társadalomstruktúra értelmezése is felmerül, akár a Kapás István készítette *Pszichoanalízis, ideológia, társadalom* című kötetben, akár ebben a nagyon széles szakirodalomban a köteten túl, de arról, ami a pszichoanalízis nagy *trouville*-ja, a terápia, s hogy ez az egyéni terápia társadalmi szinten hogyan gyakorolható, hogyan intézményesíthető, arról sokkal kevesebbet lehet hallani. Ennek nyomai, lehetőségei, az erre való fókusz mennyire merül fel, mennyire várható?

PCs: Különböző attitűdöket lehet itt felvetni. Az egyik, hogy általában probléma az, amikor a társadalmi folyamatokat medikalizáljuk, és akár vezetőkről, akár társadalmakról mint betegekről beszélünk. Ez nemcsak a biologizmus miatt probléma, hanem a felmentés miatt is. Ha például Hitler egyszerűen beteg volt, akkor ezzel felmentjük bizonyos értelemben, mintha vele szemben nem lenne alkalmazható az erkölcsi mérlegelés. Ezért óvnék attól, hogy azt gondoljuk, a társadalmak is betegek, és hogy a társadalmakat is úgy kell gyógyítani, ahogy az egyéneket. A másik mozzanat, hogy amikor egy ilyen terápiás, átfogó analógiás elméletet akarunk a társadalomra átvinni, akkor nem világos, hogy ki lenne ott az a megértő, befogadó, majd nagyobb önismerethez és önreflexióhoz elvívő csöndes értelmező, aki az egyéni klienseknél a pszichoanalitikus. Amikor a társadalomra alkalmazzuk a pszichoanalitikus társadalomgyógyító metaforát, akkor mindig azt hisszük, hogy a mi politikai mozgalmunk majd olyan lesz, mint egy pszichoanalitikus, aki mindent át tud látni, mindent elfogadva, megértve jobb megértésre viszi a társadalmat. A társadalom átalakulása nem így működik. Az emberek, vagyis a társadalom nem egyszerűen egy önreflexió alanyai, akik mintegy kivonulva a konfliktusaikból itt most a díványon újra akarják azokat értelmezni, hanem maguk is cselekvő lények. Tehát, amikor a pszichoanalitikus és általában a pszichológiai gondolkodást a társadalmi, negatívnak értékelt vagy legalábbis konfliktusgeneráló folyamatokra akarjuk értelmezni, akkor az ágencia, az emberi cselekvés elméleteiből kell kiindulnunk, s nem egyszerűen a kontemplatív emberből, akit a pszichoanalitikus próbál értelmezni a díványán. Ezzel nem a pszichoanalízis díványát akarom bírálni, csupán azt akarom mondani, hogy átvinni ezt az attitűdöt a társadalomra, alapvetően kétes analógia. Az a szellemtörténeti tanulsága a 100 évvel ezelőtti diskusszióknak, hogy ma azt látjuk, ezek az analógiák abban az értelemben is félrevezetőek voltak, hogy rosszul gondolkodtak a társadalomról.

PB: Tehát a társadalom nem $1 + 1 + 1 + n$ egyéni traumák megszámlálható összege. Jól értem?

PCs: Egyrészt igen. Másrészt a korabeli, az 1920-as, de főleg az 1930–40-es évekbeli pszichologizáló fasizmuselméletekre gondolok. Ezek mindig elfeledkeznek a fasizmus meglehetősen közvetlen anyagi érdekeiről. Tehát a fasiszta mozgalmak mind társadalmi mozgalmak, melyek társadalmi rétegeknek biztosítottak anyagi előnyöket.

Ez még a német háborús időkre nézve sem zárójelbe tehető folyamat. Tehát nem egyszerűen emberek konfliktusai, hanem emberek érdekei, valóságos anyagi érdekei is ott voltak.

PB: Racionalitás és irracionalitás fura vegyülete, egyvelege valahol.

PCs: Igen, ez nyilvánvaló, csak ha a mai folyamatokra is gondolunk, a populista eszmék terjedésében is keresnünk kell azt, hogy mik az ebben részt vevő ágensek érdekei és nem egyszerűen azt, hogy milyen konfliktusokra reagálnak ők, és hogyan próbálják az apjukkal kapcsolatos feszültségeiket feloldani.

PB: A mai populizmus szociálpszichológiai háttere egy olyan kérdés, amelynek érdemes egy újabb beszélgetést szentelni, de semmiképp sem érthető vagy nem érthető olyan mélységben, mint ha látnánk a megelőző 100 év szociálpszichológiájának, pszichoanalízisének történetét. Ehhez egy fontos adalék Kapás István *Pszichoanalízis, ideológia, társadalom* című kötete.